

PM

Pro Memorie

Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

JAARGANG 8 (2006)

AFLEVERING 1

Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht (OVR)
Uitgeverij Verloren BV te Hilversum

Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

Redactie

T.J. Veen†, initiator en eerste hoofdredacteur
P.L. Nève (RU en UvT), erelid
E.C. Coppens (RU), secretaris
G. Donker
S. Faber (VU), voorzitter
D. Heirbaut (Universiteit Gent)
F. Keverling Buisman (Gelders archief, UvA)
R. Lesaffer (UvT, KU Leuven)
G. Martyn (Universiteit Gent)
E. Put (RA Leuven, KU Leuven)
C.H. van Rhee (UM)

Uitgever

Uitgeverij Verloren
Postbus 1741
1200 BS Hilversum
www.verloren.nl
e-mail: info@verloren.nl

Redactieadres Nederland

Parklaan 10, 2011 KV Haarlem
Tel.: +31(0)23-5314150
E-mail: promemorie@chello.nl

Redactieadres België

Prof.dr. D. Heirbaut
Universiteit Gent,
faculteit der rechtsgeleerdheid
Universiteitsstraat 4, B-9000 Gent
Tel. +32(0)9-2646840
E-mail: dirk.heirbaut@Ugent.be

Pro Memorie wordt uitgegeven voor rekening van de Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht. Het is een in twee afleveringen per jaar verschijnend Nederlands-Vlaams rechtshistorisch tijdschrift dat gratis wordt toegezonden aan alle contribuanten van de Stichting OVR.

Voor meer informatie over de Werken, uitgegeven door de Stichting OVR, over *Pro Memorie* en over de leerstoel 'oud-vaderlands recht', thans bezet door prof.dr. F. Keverling Buisman: www.rechten.unimaas.nl/ovr

Contribuant van OVR (en daarmee abonnee van *Pro Memorie*) wordt men door op genoemde website te klikken op 'aanmelding', of door een bericht naar prof.dr. E.C. Coppens, Postbus 9049, 6500 KK Nijmegen (E-mail: ecoppens@mac.com).

Contribuantenadministratie:

Stichting OVR
Gelders archief
Markt 1, 6811 CG Arnhem
Tel.: +31(0)26-3521600
Fax: +31(0)26-3521699
E-mail: info@geldersarchief.nl
Postgiro in Nederland 20430
Postrekening in België 000-0142199-94

Jaarcontributie: € 25,-

Losse nummers: de prijs wordt per aflevering vastgesteld. De prijs van dit nummer is € 15,-.

ISSN 1566-7146

REDACTIONEEL

In het aanbod voor dit eerste nummer van 2006 tekende zich al snel een cluster af: de berechting van oorlogsmisdadigers in België en in Nederland na de Tweede Wereldoorlog. Het woord 'berechting' is hier gebruikt in ruime zin: recht doen. Dat moet ook wel, want zoals de drie eerste bijdragen laten zien waren hier niet alleen doodstraffen en andere zware sancties van belang, maar ook gratiëring. Het is interessant om te zien hoe de term berechting een rol speelt bij de behandeling van het Nederlandse wetsontwerp 'strafbeschikkingen' (29 849), dat momenteel bij de Eerste Kamer ligt, namelijk in verband met de vraag of de daarin geformaliseerde zelfstandige strafbevoegdheid van het Openbaar Ministerie niet in strijd is met de Grondwet.

In de overige bijdragen komen weer diverse onderwerpen en tijdperken aan bod, waaronder ook het belastingrecht. De recensies, waarvan er enkele de naam besprekingsartikel verdienen, nemen ditmaal een relatief ruime plaats in. We zijn de auteurs ervan zeer dankbaar voor hun inspanningen

Beide, diversiteit én concentratie op een bepaalde thematiek, blijven wij met *Pro Memoria* nastreven. In 2007 of 2008 hoopt de redactie een themanummer uit te brengen dat evenals *Prominenten kijken om* (PM 6.1-2) ruime verspreiding zal krijgen. Voor het volgende nummer staan al weer een aantal bijdragen op stapel, waaronder een interview in de reeks 'Rechtshistorici in de Lage Landen'.

Haarlem, 06-06-'06

Sjoerd Faber

NEDERLAND EN ZIJN DUITSE OORLOGS- MISDADIGERS*

Inleiding

Getalsmatig vormt de berechting van Duitse oorlogsmisdadigers in Nederland niet veel meer dan een voetnoot bij de nationale justitiële afrekening met het oorlogsverleden. In het middelpunt daarvan bevonden zich de Nederlandse politieke, militaire en economische collaborateurs. In de zomer van 1945 zaten ongeveer 100.000 van hen gevangen in een honderddertigtal interneringskampen verspreid over heel Nederland.¹ In de daaropvolgende zes jaar werden circa 16.000 van hen voor uiteenlopende delicten voor de strafrechter gebracht en grotendeels veroordeeld.² Daarvan was nog geen 2% Duitser. Officiële cijfers omtrent het aantal berechte Duitsers ontbreken. In dit artikel wordt uitgegaan van 240 berechte zaken met 241 verdachten, overeenkomstig de gegevens in het processenoverzicht *Niederländische Strafverfahren gegen Deutsche wegen im 2. Weltkrieg begangener NS-Verbrechen*.³ Naar inhoud en uitwerking op de Nederlandse samenleving was het 'Duitse' berechtingshoofdstuk echter van aanzienlijk groter belang dan het betrekkelijk geringe aantal berechte Duitsers suggereert. Vrijwel van meet af aan gaf die berechting aanleiding tot fundamentele controversen binnen het met haar belaste justitiële apparaat. Die controversen leidden, zoals wij zullen zien, tot een impasse die de berechting voor lange tijd zelfs geheel stillegde. De nasleep van die berechtingsgeschiedenis zou bijna leiden tot een crisis in het Nederlandse staatsbestel en zou de gemoederen in Nederland nog tientallen jaren

* De tekst van dit artikel, oorspronkelijk geschreven als bijdrage voor de bundel van Norbert Frei (Hrsg.), *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg* (Göttingen 2006), is van Dick de Mildt. Het onderzoek werd verricht in samenwerking met Joggli Meihuizen. De laatste heeft ook voor de illustraties en bijschriften gezorgd.

¹ Zie: A.D. Belinfante, *In plaats van bijlagesdag. De geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen 1978), p. 111 en 169; Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. De afrekening met de 'foute' Nederlanders 1945-1955* (z.p., 2002, 2de druk), p. 164.

² Daarnaast werd door de zogenaamde Tribunaalrechter in nog eens bijna 50.000 gevallen uitspraak gedaan in wat men aanduidde als de 'lichtere gevallen'. De Tribunaalrechter was tuchtrecht met een strafrechtelijk karakter en betrof uitsluitend Nederlanders. Zij blijft hier verder buiten beschouwing. Zie voor het cijfermateriaal: Belinfante, *In plaats van bijlagesdag*, p. 502 e.v.; Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, p. 295; Joggli Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2003), p. 773 en verder de bijdragen van B.V.A. Röling over de Tribunaalrechter en de Bijzondere Rechtspleging in: *Winkler Prins Encyclopedie van de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1980, 2 dln.), p. 131 e.v. en p. 593.

³ Dit overzicht bevindt zich op de website van het Justiz und NS-Verbrechen-project van de juridische faculteit van de Universiteit van Amsterdam (zie: www.jur.uva.nl/junsv). In onderstaande noten wordt naar dit processenoverzicht verwezen: 'JuNSV-processenoverzicht'. Voorzover door ons op dit moment kon worden nagegaan kloppen deze cijfers. Het voormalige hoofd van het Bureau Collaboratie van het Directoraat-Generaal van de Bijzondere Rechtspleging, J.M.C. Romeijn, vermeldt in haar brief aan de voormalige vice-president van de Bijzondere Raad van Cassatie, J.H.W. Verzijl van 3 mei 1955 echter het aantal van 240 berechte Duitsers (NIOD, collectie 271b: prof. mr. J.H.W. Verzijl). Ook Belinfante (*In plaats van bijlagesdag*, p. 491) gaat uit van 240 berechte personen. C.F. Rüter, tenslotte, noemt in zijn proefschrift (*Enkele aspecten van de strafrechtelijke reactie op oorlogsmisdrijven en misdrijven tegen de menselijkheid* (Amsterdam 1973), p. 115) daarentegen het aantal van 242 berechte Duitsers. Nader onderzoek door Dick de Mildt ondernomen in dossiers van de Bijzondere Rechtspleging zal omtrent het preciese aantal berechte personen uitsluitend moeten geven.

na zijn beëindiging beheersen. Nog bijna dertig jaar na het einde van de oorlog zouden de emoties verbonden met het thema van de berechting van de Duitsers aanleiding zijn tot verhitte publieke en parlementaire debatten en het zou nog tot 1989 duren voordat Nederland, als laatste van de Europese landen, het restant van zijn in gevangenschap levende Duitse oorlogsmisdadigers vrijliet.

I De Londense Besluitwetgeving en de inrichting van de Bijzondere Rechtspleging

De wettelijke grondslag voor de Nederlandse naoorlogse berechting van de politieke verdachten dateert van 1943. Op 22 december van dat jaar vaardigde de regering-in-ballingschap een viertal Koninklijke Besluiten uit die het kader zouden vormen van de zogenaamde Bijzondere Rechtspleging.⁴ In de Londense gedachtebepaling over die Bijzondere Rechtspleging ging de aandacht voor alles uit naar een snelle en strenge berechting van Nederlanders die met de Duitse bezetter hadden gecollaboreerd. Aan de Duitse bezetter zelf werd geen bijzondere aandacht besteed. Voor zover zich daaronder personen bevonden die zich schuldig hadden gemaakt aan oorlogsmisdrijven werden zij geacht berecht te worden naar dezelfde wettelijke maatstaven als die welke zouden gelden voor de Nederlandse collaborateurs. Dat zou in de praktijk al snel aanleiding geven tot problemen.

De Londense besluiten voorzagen in de instelling van bijzondere gerechtshoven (BG) voor de rechtspraak in eerste aanleg. Er kwamen vijf van zulke bijzondere gerechtshoven (met verscheidene kamers) die werden toegevoegd aan de reeds bestaande gewone hoven in Den Haag, Amsterdam, Den Bosch, Arnhem en Leeuwarden. De kamers van de bijzondere hoven bestonden uit vijf leden: drie burger-juristen en twee militairen. Bij elk bijzonder gerechtshof fungeerde een openbaar aanklager ('procureur-fiscaal') als vertegenwoordiger van het Openbaar Ministerie (OM). Vanwege de beoogde snelheid bij de berechting was geen beroep tegen de uitspraken van de bijzondere gerechtshoven mogelijk. Wel was er de mogelijkheid van cassatie. Daartoe werd in Den Haag de Bijzondere Raad van Cassatie (BRvC) ingesteld die bestond uit twee (later drie) kamers met telkens weer drie burger-juristen en twee militairen. Bij de BRvC werd het OM wederom vertegenwoordigd door een procureur-fiscaal. Anders dan bij de cassatierechter in de gewone rechtspleging (de Hoge Raad der Nederlanden) beperkte de bevoegdheid van de Bijzondere Raad zich niet tot rechtsvragen. Daarnaast kon de Bijzondere Raad de opgelegde strafmaat aanpassen wanneer deze niet geacht werd te beantwoorden aan de ernst van het misdrijf, de omstandigheden waaronder het was begaan of wanneer onvoldoende rekening was gehouden met de persoonlijke omstandigheden van de veroordeelde. Daarmee beoogde men enerzijds het gelijkheidsbeginsel bij de bestraffing van gelijksoortige misdrijven te waarborgen en an-

⁴ 1) Besluit Buitengewoon Strafrecht (BBS), Staatsblad D 61; 2) Besluit op de Bijzondere Gerechtshoven (BBG), Staatsblad D 62; 3) Besluit Buitengewone Rechtspleging (BBR), Staatsblad D 63; 4) Bijzonder Gratie-adviesbesluit, Staatsblad D 64. Zie: Belinfante, In plaats van bijltesdag, p. 26 e.v. voor de inhoud van de Besluiten.

derzijds de verdachte, bij gebrek aan de mogelijkheid van hoger beroep, in staat te stellen tegen een, zijns inziens, te zware bestraffing (bijvoorbeeld de doodstraf) verweer te voeren. De mogelijkheid tot het instellen van cassatie werd overigens meteen drastisch ingeperkt door de bepaling dat de verdachte daartoe de toestemming nodig had van het bijzonder gerechtshof.⁵

Het materiële strafrecht van de Bijzondere Rechtspleging werd geregeld in het Besluit Buitengewoon Strafrecht (BBS). Het Besluit ging daarbij uit van de bestaande Wetboeken van Strafrecht en van Militair Strafrecht.⁶ Op een aantal van de daar genoemde delicten (voornamelijk die tegen de veiligheid van de staat of tegen de persoonlijke vrijheid) was het BBS zonder meer van toepassing. Op een aantal andere misdrijven, waaronder levensdelicten en mishandeling, was het alleen van toepassing indien bij het begaan gebruik was gemaakt (of gedreigd te maken) van macht, gelegenheid of middelen door de vijand of de vijandelijke bezetting geboden (art. 1 BBS). Ten aanzien van deze beide groepen delicten bracht het BBS onder meer de volgende wijzigingen aan:

Zo verhoogde het Besluit de in het Wetboek van Strafrecht en het Wetboek van Militair Strafrecht aangegeven maximumstraffen en voerde het voor een aantal delicten de doodstraf in (art. 11 BBS). Verder introduceerde het BBS enige nieuwe delicten, zoals het zogenaamde verraadartikel (art. 26 BBS) en het zogenaamde verrijkingsartikel (art. 27 BBS). Het verraadartikel stelde het blootstellen van een ander aan opsporing, vervolging of vrijheidsberoving door de vijand of diens handlangers strafbaar. Was dus het 'blootstellen' op zichzelf reeds strafbaar, de ernst van het gevolg ervan (de dood van het slachtoffer) kon leiden tot oplegging van de maximale straf, de doodstraf. Het verrijkingsartikel stelde de wederrechtelijke financiële bevoor- of benadeling door gebruik van de in art. 1 BBS genoemde omstandigheden strafbaar.

Met het oog op deze nieuwe delicten stelde art. 3 BBS het eerste artikel van het Wetboek van Strafrecht (het verbod op de terugwerkende kracht van strafbepalingen) buiten werking. Misdrijven gepleegd voor de afkondiging van het BBS werden daarmee dus strafbaar.

Het gewone strafrecht kende de doodstraf niet. Het militaire strafrecht voorzag wel in oplegging van de doodstraf, maar alleen bij misdrijven die met een levenslange gevangenisstraf waren bedreigd en dan ook nog alleen in gevallen wanneer de veiligheid van de staat in het geding was. Daarvan was, bij gebreke van een vijand na het einde van de oorlog, uiteraard geen sprake. Niettemin oordeelde de Londense wetgever dat de ernst van sommige gedurende de oorlog gepleegde misdrijven de doodstraf vereiste. En dus werd, in art. 11 BBS, naast de algemene ophoging van de maximumstraffen uit het gewone en militaire strafrecht, de doodstraf ingevoerd en toepasbaar op misdrijven waarvoor in het gewone strafrecht een strafmaximum vanaf vijftien jaar gold. Onder die delicten vielen de hulpverlening aan en dienstneming bij de vijand. Overigens legde het Besluit in artikel 5 aan de op-

5 Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, p. 87 e.v.; Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad*, p. 149 e.v.; Rüter, *Enkele aspecten*, p. 111.

6 Voor het onderstaande, zie: Rüter, *Enkele aspecten*, p. 111 e.v. en Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, p. 27 e.v.

legging van de doodstraf door de bijzondere gerechtshoven een beperking op door de eis dat de vijf leden van het hof in unanimitieit tot hun beslissing zouden komen. Diezelfde eis gold niet voor de Bijzondere Raad van Cassatie die bij gewone meerderheid van stemmen kon beslissen.

II Opsporing en vervolging

Anders dan bijvoorbeeld in België en in Frankrijk is het in Nederland bij de arrestatie van collaborateurs en leden van de voormalige Duitse bezettingsmacht nergens op grote schaal tot lynchpartijen gekomen.⁷ De alom zo gevreesde ‘Bijltesdag’ kwam er niet. Dat wil niet zeggen dat het oppakken en vastzetten van – echte en vermeende – collaborateurs, handlangers en ‘sympathisanten’ van de Duitse bezetter zonder incidenten en geweldloos verliep. Soms liepen arrestaties uit op publieke demonstraties van volkswoede gericht tegen de arrestant, die daarbij, in meer of minder ernstige mate, werd uitgescholden en mishandeld.⁸ Dat overkwam, volgens L. de Jong, ‘in de regel’ ook Duitsers die bekend stonden om hun brute optreden tijdens de bezetting. Zo werd bijvoorbeeld de als kampbeul van het Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort bekend staande Joseph Kotälla na zijn arrestatie in Den Haag door het arrestatieteam kaalgeschoren, kreeg hij een hakenkruis op zijn hoofd geschilderd en werd hij, aldus een ooggetuige, ‘voortdurend geslagen, getrapt en toegeschreeuwd.’⁹ Ook in de interneringskampen kwam het tot gewelddadigheden en tot schietincidenten waarbij, volgens voorzichtige schattingen, tussen de veertig en vijftig dodelijke slachtoffers vielen.¹⁰

Velen van de voor strafvervolging in aanmerking komende Duitsers bevonden zich aan het einde van de oorlog overigens niet in Nederland, maar in Duitsland of elders. Bij de Conferentie van Moskou in 1943 was door de Geallieerden bepaald dat oorlogsmisdadigers in de regel zouden worden berecht door de rechter van het land waar zij hun daden hadden gepleegd. Daarvan uitgezonderd waren zij wier daden niet op een bepaald land betrekking hadden. Zij zouden worden berecht door een internationaal tribunaal onder leiding van de Geallieerden. Tot die laatste categorie hoorde, wat Nederland betreft, slechts de Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete, Seyss-Inquart, die door het Internationaal Militair Gerechtshof in Neurenberg ter dood werd veroordeeld en terechtgesteld. Alle overige leden van de Duitse bezettingsmacht die zich in Nederland schuldig hadden gemaakt aan oorlogsmisdrijven kwamen dus in beginsel in aanmerking voor berechting door een Nederlandse rechter. Om hen op te sporen en voor berechting

7 Koos Groen, *Landverraad. De berechting van collaborateurs in Nederland* (Weesp 1984), p. 25: naar schatting 10.000 in Frankrijk; 1000 in België; Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, p. 163; Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad*, p. 335.

8 Zie bijvoorbeeld L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Leiden, 1988), dl. 12, p. 485 e.v.

9 Ooggetuigeverslag van arrestatie van Kotälla: De Jong, *Het Koninkrijk*, dl. 12, p. 504, noot 1.

10 *Ibidem*, p. 503. *Belinfante, In plaats van bijltesdag*, p. 228 e.v.

naar Nederland over te laten brengen werd al in mei 1945 een Commissie Oorlogsmisdrijven ingesteld. Deze commissie vormde het Nederlandse verlengstuk van de in Duitsland opererende United Nations War Crimes Commission (UNWCC) die de internationale opsporing en berechting van oorlogsmisdadigers moest coördineren. Onder de Nederlandse commissie ressorteerde een tweetal organen: enerzijds was er een missie die in Duitsland opereerde en anderzijds was er het Bureau Opsporing Oorlogsmisdrijven (BOOM). Het BOOM had tot taak de in Nederland gepleegde oorlogsmisdrijven in kaart te brengen en de strafdossiers samen te stellen. De Nederlandse missie in Duitsland diende, op basis van die dossiers, vervolgens de verblijfplaats van de betrokkenen vast te stellen en aan de UNWCC om hun uitlevering te verzoeken. Dat bleek onder de chaotische omstandigheden van de vroeg-naoorlogse jaren een moeizame onderneming.¹¹ Was het samenstellen van een nauwkeurig overzicht van Duitsers die zich in Nederland schuldig hadden gemaakt aan oorlogsmisdrijven al een hele opgave, zo mogelijk nog moeilijker bleek de opsporing van hun verblijfplaats in Duitsland zelf. Bijna een jaar na het einde van de oorlog was men – zo bleek uit het antwoord van de minister van Justitie op vragen in het parlement – nog maar weinig opgeschoten met de opsporing van de oorlogsmisdadigers: ‘Van velen hunner zijn vooralsnog namen en andere bijzonderheden onbekend.’¹² Eind 1947 was wel enige vooruitgang geboekt; de minister meldde dat inmiddels in 1200 gevallen om uitlevering was verzocht. Dat leek aanzienlijk meer dan het was want, zo bleek tevens, 800 van de betrokkenen waren vooralsnog onvindbaar.¹³ Weer een jaar later was het aantal uitleveringsverzoeken gestegen tot 2431, waarbij echter ook de aangevraagde getuigen waren inbegrepen.¹⁴

Van alle Nederlandse uitleveringsaanvragen werden er uiteindelijk door de Geallieerde bezettingsautoriteiten in Duitsland enkele honderden gehonoreerd. Naarmate de tijd verstreek stuitten de uitleveringen onder de Duitse bevolking en ook bij de Geallieerden zelf op steeds grotere bezwaren en in de loop van 1948 werden zij vrijwel geheel stopgezet en werd de Nederlandse missie in Duitsland ontbonden.¹⁵ Onder de aan Nederland uitgeleverden bevond zich een aantal prominente verdachten, zoals de Wehrmachtbefehlshaber in Nederland Friedrich Christiansen, de Höhere SS- und Polizeiführer (HSSPF) Hanns Albin Rauter, de Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD (BdS) Wilhelm Harster en Richard Fiebig, de Beauftragte für die Niederlande des Reichsministers für Rüstung und

¹¹ Ibidem, p. 489 e.v.

¹² Ibidem, p. 490.

¹³ Ibidem, p. 490. M.D. Bogaarts, *De periode van het kabinet-Beel, 3 juli 1946-7 augustus 1948*, band C (Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG) Nijmegen: Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945; Den Haag 1989), p. 1687.

¹⁴ J.C.F.J. van Merriënboer, ‘Het rustige tuintje van rechter Wijers’, in: P.F. Maas (ed.), *Het kabinet Drees-Van Schaik, 7 augustus 1948-15 maart 1951*, band B (CPG Nijmegen: Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945; Nijmegen 1992), p. 518.

¹⁵ Volgens minister van Justitie J.H. van Maarseveen heeft Nederland relatief het meeste oorlogsmisdadigers uitgeleverd gekregen, maar een cijfer vermeldt hij niet. Belinfante, *In plaats van bijltesdag*, p. 490. Van Merriënboer, *Drees-Van Schaik*, Bd. B, p. 518. De Jong, *Het Koninkrijk*, dl. 12, p. 549 e.v. Zie overigens in verband met de kwaliteit van de werkzaamheden van de Nederlandse missie in Duitsland ook de ongezouten kritiek van de Nederlandse vertegenwoordiger in de UNWCC te Londen, M.W. Mouton, in zijn brief aan de vice-president van het BRvC, J.H.W. Verzijl van 5 juni 1951: ‘Wat dat stelletje “nincompoops” al niet verknold heeft is om razend van te worden.’ NIOD, collectie 271b: prof.mr. J.H.W. Verzijl.

Kriegsproduktion (Albert Speer).¹⁶ Maar ook verdachten van een minder kaliber werden aan Nederland overgedragen. Dat gold, onder meer, voor de bij de wegvoering van de mannelijke inwoners van Putten betrokken Wehrmachtsoverste Fritz Fullriede en voor de van ernstige mishandelingen van gevangenen in het concentratiekamp Vught verdachte SS-Hauptscharführer, Friedrich Meyerhoff.¹⁷

Van de meer dan 500 van oorlogsmisdrijven verdachte Duitsers die zich op enig moment in handen van de Nederlandse justitie bevonden werd overigens ruim de helft uiteindelijk buiten vervolging gesteld en (weer) over de grens gezet. In zijn antwoord aan de Tweede Kamer in december 1948 gaf minister van Justitie Th.R.J. Wijers aan welke overwegingen er aan die buitenvervolginstellingen ten grondslag lagen:

de korte bestaansperiode van de internationale strafrechtspleging alsmede het streven de schijn te vermijden rechter in eigen zaak te willen zijn, (voeren) in het internationale strafrecht ... tot een geredere toepassing van het adagium 'in dubiis pro reo', dan op het nationaal begrensde terrein van het strafrecht het geval is.¹⁸

Al te streng was men dus niet bij de strafvervolgning van de Duitsers. Daarbij heeft, in die vroeg naoorlogse jaren, zeker ook een rol gespeeld dat het justitie aan kennis en inzicht ontbrak bij de beoordeling van de zwaarste vormen van de bezettingscriminaliteit.¹⁹ Zo wordt bijvoorbeeld begrijpelijk dat iemand als de Sachbearbeiterin bij het 'Judenreferat' van de Befehlshaber der Sipo [Sicherheitspolizei] und des SD [Sicherheitsdienst], Gertrud Slottke, reeds enkele weken na haar arrestatie op vrije voeten werd gesteld en nog in mei 1945 naar Duitsland kon terugkeren.²⁰ Dat justitie, zo kort na de Duitse capitulatie, nog geen benul had van de criminele handelingen van de relatief onbekende Schreibtschätzerin Slottke hoeft weinig verbazing te wekken.

Opmerkelijker is echter dat justitie ook in latere jaren nauwelijks enig begrip ontwikkelde voor het complexe fenomeen van de bestuurlijke en administratieve criminaliteit waarvan Slottke een representante was. Bij uitstek illustratief voor dat ontbrekende inzicht is de behandeling van het geval van een van de prominentste vertegenwoordigers van de Duitse bezettingsmacht in Nederland, Friedrich Wimmer. Wimmer, Generalkommissar für Verwaltung und Justiz (en als zodanig medeverantwoordelijk voor het tegen de Nederlandse joden gevoerde vervolgingsbeleid) alsmede plaatsvervanger van Reichskommissar Seyss-Inquart, werd, net als Slottke, 'na verhoor' over de grens gezet. Toen het besef door-

¹⁶ De Jong, *Het Koninkrijk*, dl. 12, foto na p. 550 (uitlevering van Christiansen. *Het Proces Rauter*. Bronnenpublicatie van het Rijksinstituut voor Oorlogsdokumentatie, Processen Nr. 5 (Den Haag 1952), p. XXXV. Voor Harster, zie: C.F. Rüter en D.W. de Mildt (ed), *Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen (JuNSV)* (Amsterdam/München, 1968-2006 – lopende serie – 35 dln.), Band XXV, Lfd.nr. 645, p. 397 e.v.

¹⁷ Groen, *Landverraad*, p. 137. JuNSV, Bd. XXI, Lfd.Nr. 591.

¹⁸ Geciteerd bij Van Merriënboer, *Drees-Van Schaik*, Bd. B, p. 518.

¹⁹ Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad*, p. 743 e.v.

²⁰ JuNSV, Bd. XXV, Lfd.Nr. 645, p. 401.

drong dat zijn uitzetting wellicht wat al te voorbarig was geweest, informeerde het socialistische Tweede Kamerlid L.A. Donker op 16 januari 1948 bij minister van Justitie J.H. van Maarseveen wat er was ondernomen om Wimmer (en twee andere Generalkommissare) alsnog te berechten.²¹ Het antwoord was veelzeggend. De minister antwoordde dat er tegen Wimmer geen verdenkingen bestonden en, zo voegde hij daaraan nog toe:

Het feit, dat een Duitser tijdens de bezetting de functie van commissaris-generaal heeft bekleed, is op zichzelf onvoldoende om daaruit een strafrechtelijke verantwoordelijkheid voor hier te lande gepleegde oorlogsmisdrijven of misdrijven tegen de menselijkheid af te leiden.

Terecht is erop gewezen dat die redenering ook omgekeerd kan worden: juist het bekleden van een zo prominente beleidsfunctie in het Duitse bezettingsapparaat als die van Wimmer zou aanleiding kunnen zijn voor een stevige verdenking van medeverantwoordelijkheid voor het algemene beleid.²² Als uitgangspunt van justitieel onderzoek naar de hoofdverantwoordelijken voor een bezettingspolitiek die aan tienduizenden Nederlanders het leven had gekost, lijkt die laatste benadering inderdaad een heel stuk gerechtvaardigder dan de eerste.

Maar de minister wilde niet. Dat bleek een maand later toen Donker opnieuw vroeg waarom bij de Geallieerden niet aangedrongen was op de uitlevering van Wimmer. Vanwege het ontbreken van jurisprudentie over oorlogsmisdrijven, aldus de minister,

kan gezegd worden, dat het openbaar ministerie het standpunt inneemt, dat voor een dergelijke vervolging alleen plaats is in zeer duidelijke gevallen en wanneer redelijke verwachtingen bestaan, dat een aanzienlijke straf zal worden opgelegd. In dit licht bezien werd voorsnog een vervolging tegen Wimmer niet opportuun geacht.

Enkele maanden later, toen Donker nog maar weer eens om opheldering van het voor velen onduidelijke vervolgingsbeleid ten aanzien van de oorlogsmisdadigers vroeg, zette de minister opnieuw de uitgangspunten uiteen:

Aangezien bij gebreke van internationale hoven de berechting plaats vindt door Nederlandse rechtscolleges en de zuivere begrippen van recht niet mogen worden vertroebeld door nationale ressentimenten, past het het openbaar ministerie bij de vervolging van oorlogsmisdrijven een zekere gematigdheid te betrachten. ... Voorts dient in aanmerking te worden genomen, dat het plegen van tal op zichzelf laakbare feiten niet in strijd is geweest met de wetten en gebruiken van de oorlog.

²¹ Zie Belinfante, *In plaats van bijlagesdag*, p. 495 e.v.

²² *Ibidem*, p. 495.

Of tot dat plegen van ‘laakbare maar niet ongeoorloofde’ feiten ook de medewerking van Wimmer aan het in Nederland gevoerde anti-joodse beleid moest worden gerekend wordt uit de woorden van de minister niet duidelijk. Helder is wel dat er bij justitie weinig animo bestond zich werkelijk te verdiepen in het vraagstuk van de Duitse Schreibtschriminalität. We komen daarover in het onderstaande nog uitgebreid te spreken.

III De Berechting

III.1 De kwestie van de rechtsmacht en de zaken Ahlbrecht en Heinemann

De berechting van de Duitsers leidde al in een vroeg stadium tot grote problemen en conflicten. Sleutelkwestie daarbij vormde de vraag naar de bevoegdheid van de Nederlandse rechter bij die berechting. Daarover bestond van meet af aan een fundamenteel verschil van inzicht tussen de regering en in het bijzonder de minister van Justitie enerzijds en de Bijzondere Raad van Cassatie – het hoogste rechtscollege van de Bijzondere Rechtspleging – anderzijds. De positie van de regering op dit punt werd al in februari 1945 door de minister van Justitie ondubbelzinnig verwoord. In een brief aan zijn collega van Binnenlandse Zaken stelde hij de ‘verkeerde opvatting omtrent de aard van een zogenaamd oorlogsmisdrijf’ aan de orde:

Door velen wordt dit beschouwd als een delict sui generis, al is er nog nooit iemand in geslaagd een sluitende definitie daarvan te geven. In wezen is echter naar mijn inzicht een zogenaamd oorlogsmisdrijf niets anders dan een gewoon delict onder bijzondere omstandigheden gepleegd en deswege onder de rechtsmacht van een bijzondere rechter gebracht.²³

Een gewoon misdrijf dus, dat zonder meer onder de rechtsmacht van de Nederlandse rechter viel en dat, met inachtneming van de bijzondere omstandigheden, naar Nederlands recht kon worden beoordeeld. Dit standpunt van de regering sloot aan bij de traditionele continentaal-Europese opvatting van het oorlogsrecht, waarbij de oorlog beheerst bleef door het nationale recht van het land waar die oorlog werd gevoerd. Volgens die opvatting verloren bepaalde handelingen (zoals opzettelijk doden of vernielen) die in vredetijd onrechtmatig en strafbaar waren dit karakter omdat de oorlog zulke handelingen nu eenmaal rechtvaardigde. Betrof het daarentegen handelingen die niet in de oorlog waren toegelaten en die door het oorlogsrecht verboden waren dan gold die rechtvaardigingsgrond niet. Het

²³ Ibidem, p. 488. Zie in dit verband ook het schrijven van de vice-president van de BRvC, Verzijl, aan de minister van Buitenlandse Zaken, J.H. van Roijen, van 6 november 1945 over deze kwestie alsmede de nota van de raadadviseur bij het ministerie van Justitie, mr. J.P. Hooykaas aan de Deense minister voor ‘speciale aangelegenheden’, Per Federspiel, van 20 mei 1946 (‘Nota betreffende de berechting van oorlogsmisdadigers’). NIOD, collectie 271b: prof.mr. J.H.W. Verzijl.

oorlogsmisdrijf werd in deze opvatting dus gezien als schending van de nationale strafwet die geen rechtvaardiging vond in het oorlogsrecht. Het primaat lag derhalve bij de schending van nationaal recht, zoals ook bleek uit het Besluit Opsporing Oorlogsmisdrijven (Staatsblad F 85) van 29 mei 1945, waarin het oorlogsmisdrijf werd aangeduid als een feit dat een misdrijf naar Nederlands recht opleverde en volgens de oorlogswetten verboden was.²⁴

Voor zover het bij de berechting van door Duitsers gepleegde misdrijven ging om privépersonen of om militaire of civiele ambtsdragers die buiten de formele kring van hun bevoegdheden hadden gehandeld (bijvoorbeeld in het geval van verkrachting of diefstal) leverde deze strafrechtelijke oriëntatie geen problemen op. Zo veroordeelde het BG Den Haag op 13 september 1945 de Duitser Wilhelm Hampe, conform het eerder genoemde verraadartikel (art. 26 BBS), tot zes maanden wegens het aangeven van een Nederlander die zich aan de Arbeitseinsatz had onttrokken.²⁵ Op 19 maart 1946 bestrafte het BG Arnhem de Duitser Joseph Simon met vijf jaar voor zijn rol bij de aangifte van een Nederlander die vervolgens door een Duitse rechtbank tot een hoge geldboete was veroordeeld (art. 27 BBS).²⁶ En tenslotte werd de Duits-joodse verraadster Therese Joseph – werkzaam voor het Judenreferat van de Sipo – door het Amsterdamse bijzondere hof op 11 mei 1946 tot drie jaar veroordeeld wegens haar aandeel in de arrestatie van een Nederlandse jood (art. 26 BBS / art. 102 Wetboek van Strafrecht – hulpverlening aan de vijand).²⁷ Bij geen van deze veroordelingen was de rechtsmacht omstreden.

Geheel anders lag dat bij de strafzaak tegen de Duitse politiemann A.L.W. Ahlbrecht. Wegens het doodschieten van een Nederlander werd Ahlbrecht, op 19 juni 1946, door het Arnhemse bijzonder gerechtshof tot de doodstraf veroordeeld.²⁸ De veroordeling was gebaseerd op het doodslagartikel uit het Nederlandse Wetboek van Strafrecht – art. 287 – en de bijbehorende strafmaat (maximaal 15 jaar) was opgehoogd conform art. 11 BBS. Ahlbrechts berechting en veroordeling was dus geheel in lijn met de eerder vermelde opvatting van de Nederlandse regering dat oorlogsmisdrijven ‘gewone’ misdrijven waren die (met inachtneming van de bepalingen van het oorlogsrecht) als zodanig naar Nederlands recht beoordeeld moesten worden. In zoverre leek er ook in dit geval geen probleem te zijn. Maar dat zou anders uitpakken.

Het Arnhemse bijzondere hof kende Ahlbrecht het recht toe in cassatie te gaan en de Bijzondere Raad van Cassatie stelde onverwijld vast dat zijn veroordeling onrechtmatig was omdat de Arnhemse rechters de bevoegdheid misten om in zijn zaak te oordelen. De achtergrond van deze resolute conclusie van de BRvC was gelegen in zijn overtuiging dat militaire en civiele functionarissen van de bezettingsmacht handelend binnen het kader van de

²⁴ Zie: Röling in: *Encyclopedie van de Tweede Wereldoorlog*, p. 465.

²⁵ Zie JuNSV-processenoverzicht onder NLo01. BRvC 5.12.1945, gepubliceerd in: *Tribunalen in Nederland en andere na-oorlogse rechtspraak* (NOR), Zwolle, 1e jaargang, 1945, NOR 6.

²⁶ JuNSV-Processenoverzicht, NLo02.

²⁷ Ibidem, NLo03.

²⁸ BG Arnhem, 19.6.1946; zie ook JuNSV-processenoverzicht NL172.

hun gegeven ambtelijke bevoegheden niet onderworpen waren aan de Nederlandse strafrechtelijke normen die immers in het geheel niet voor hen geschreven waren. Anders dus dan bij Duitse privé-personen of Duitse ambtsdragers die hun bevoegdheden te buiten waren gegaan, vielen Duitse militairen en ambtenaren die niets meer dan de hun opgedragen taak hadden uitgeoefend niet onder de werking van de Nederlandse strafwet. Simpel: de Duitse soldaat die een vrouw had verkracht of een diefstal had gepleegd kon door de Nederlandse rechter naar Nederlands recht worden veroordeeld, maar wanneer diezelfde soldaat bij een razzia joden had mishandeld of bij een vluchtpoging had doodgeschoten, miste de Nederlandse rechter de rechtsmacht om in zijn zaak te oordelen. En zo ook, aldus de BRvC, lag de zaak bij Ahlbrecht.

Dat alles betekende niet dat de BRvC van mening was dat de door Ahlbrecht gepleegde misdrijven ongestraft dienden te blijven. Het betekende dat die misdrijven terecht moesten worden naar de normen die ervoor golden en dat waren de volkenrechtelijke zoals onder meer neergelegd in het Handvest, behorende bij de Overeenkomst van Londen van 8 augustus 1945. De Nederlandse staat, die volkenrechtelijk bevoegd was vijandelijke oorlogsmisdadigers te berechten, had echter verzuimd oorlogsmisdrijven als zodanig strafbaar te stellen en daarvoor rechtsmacht toe te kennen aan de Nederlandse rechter. In die omis-sie zou, aldus de BRvC, nu eerst bij wet moeten worden voorzien.²⁹

Vanwege de ernstige implicaties van zijn oordeel voor het verdere verloop van de berechting van Duitse oorlogsmisdadigers, legde de BRvC dat oordeel nog niet vast in een arrest maar hield de zaak aan en trad in overleg met het ministerie van Justitie. Teneinde de regering tot een snelle en adequate reparatie van de wet te bewegen diende de BRvC bij dat overleg tevens een ontwerp-regeling ter zake in. Dat alles schoot bij het ministerie echter in het verkeerde keelgat; men wenste zich door de BRvC niet de wet te laten voorschrijven en liet de kwestie dan ook op haar beloop.³⁰

Intussen ging er een andere affaire spelen, die de zaak nog vele malen brisanter maakte en die de verhoudingen tussen het ministerie van Justitie enerzijds en de BRvC anderzijds op scherp zette. In december 1946 – een half jaar na de veroordeling van Ahlbrecht – diende de zaak tegen de Duitse SD-er Ludwig Heinemann voor het Arnhemse bijzonder gerechtshof. Heinemann werd ervan beschuldigd enkele tientallen gevangenen te hebben geëxecuteerd, onder wie twee krijgsgevangenen Britse officieren. Met name dat laatste leverde in de aanloop naar het proces complicaties op, want de Britse militaire autoriteiten eisten zonder meer de doodstraf voor Heinemann. Het ministerie van Justitie gaf gehoor aan die wens en orkestreerde een showproces tegen Heinemann. De vice-president van de BRvC,

²⁹ Zie BRvC arrest van 17 februari 1947, in: *Nederlandse Jurisprudentie (NJ)*, 1947, no. 87.

³⁰ Zie hieromtrent de scherpe woordenwisseling tussen het Tweede Kamerlid Donker en de minister van Justitie Van Maarseveen in de vergadering van juni 1947 over het onderwerp. *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (HTK)*, 19 juni 1947, p. 1803 e.v. De 'rechtsmacht-kwestie' en, daarmee in verband, het overleg over de daaromtrent bestaande fundamentele verschillen van inzicht tussen de BRvC en ambtenaren van het ministerie van justitie speelde overigens al geruime tijd voordat de zaak Ahlbrecht aan de orde kwam: zie noot 25 alsmede diverse stukken in 'de collectie Verzijl'. NIOD, collectie 271b: prof. mr. J. H. W. Verzijl.

J.H.W. Verzijl, werd kort voor het proces, op 5 december 1946, van de ministeriële plannen mondeling op de hoogte gebracht door de jonge openbaar-aanklager, W.J.Th. Serraris die met de kwestie in zijn maag zat. Verzijl reageerde furieus en informeerde op zijn beurt nog dezelfde dag de president van de BRvC, H. Haga:

Dinsdag 10 december zal ... voor het Arnhemse Hof de zaak Heinemann spelen, de SS-man, die krijgsgevangenen heeft laten doodschieten enz. onder dekking van ambtelijke bevelen uit Berlijn. Over die zaak is druk gepraat tussen Hof en Justitie, O.M. en Justitie, O.M. en Hof, o.m. omdat bij deze berechting twee Engelse officieren als bijzitter achter de tafel van het Hof zullen zitten en als tegenwicht de Secretaris-generaal Tenkink erbij zal zijn. De Engelsen hebben min of meer de doodstraf tegen deze man geëist, omdat hij ook een paar Engelse piloten heeft vermoord, maar niettemin hem aan Nederland wilden overlaten (sic!), omdat zijn moorden hier te lande veel meer in aantal waren.

Om nu deze doodstraf te verzekeren, schijnt alles al in scène gezet te zijn: het Hof is van plan onmiddellijk nog op 10 december vonnis te wijzen, het cassatierecht niet te verlenen en daarna zal onmiddellijk gratie worden gevraagd, onder toezegging van de Minister dat de man binnen de maand zal worden geexecuteerd. Van de onafhankelijkheid der rechterlijke macht gesproken!

Op deze wijze zal dus binnen ongeveer een maand het doodvonnis voltrokken worden aan een Duitse militair op basis van het Nederlandse strafrecht, zonder dat de Raad erin gemoeid wordt, anders dan door een volkomen waardeloos gratieverzoek-advies. ... het werpt een verbijsterend licht over de almacht van de administratie over de rechterlijke macht, waarmede onze gehele rechtsorde bedreigd wordt. Ons land is wel diep gezakt, wanneer jongere rechterlijke ambtenaren hun plicht gaan verzaken, omdat plichtsuitoefening aan de administratie onwelgevallig is.³¹

Verzijl ontving per ommegaand het antwoord van Haga: 'Het is verbijsterend. Indien dit plan wordt volvoerd, zal volgens mijn opvatting de Raad en bloc moeten heengaan.'³²

Klare taal dus, maar het zou Heinemann niet baten: op 10 december werd, geheel volgens plan, door de Zutphense kamer van het bijzonder gerechtshof Arnhem aan hem de doodstraf opgelegd met onthouding van het recht op beroep in cassatie.³³ Heinemanns verdedi-

³¹ Brief van Verzijl aan Haga, van 5-12-1946 (ibidem).

³² Brief van Haga aan Verzijl, van 6-12-1946 (ibidem). De briefwisseling tussen Verzijl en Haga wordt deels ook geciteerd bij Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad*, p. 203 e.v.

³³ Zie JuNSV-processenoverzicht N1004 en NOR 763. De door Verzijl gesignaleerde betrokkenheid van Britse officieren bij een Nederlands proces was bepaald ongewoon en is, voorzover wij dat konden vaststellen, buiten de zaak-Heinemann niet meer voorgekomen. De Britten zelf maakten vaker gebruik van niet-Britse rechters. Zo berechtte een Britse krijgsraad in november 1945 in Almelo een viertal leden van de SD voor het doodschieten van een Britse krijgsgevangene genomen piloot en een Nederlandse burger. Vanwege dit laatste maakte de Nederlandse kolonel G.A. de Brauw deel uit van deze krijgsraad in dit zogenaamde 'Almelo Trial' (De Brauw maakte overigens ook deel uit van het BG Arnhem dat Heinemann berechtte). Oorspronkelijk was het Britse voornemen om Heinemann en een zestal anderen zelf te berechten. Vanwege het feit dat zich onder de verdachten twee Nederlandse politiemensen bevonden verzochten zij – net als eerder bij het Almelo proces – aan het Nederlandse ministerie van Justitie om een Nederlandse bijzitter aan te wijzen. Uiteindelijk werd de zaak dus omgedraaid in verband met het grote aantal Nederlandse slachtoffers van Heinemann. Zie de correspondentie hieromtrent in het dossier Heinemann van het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) in

Het eerste Duitse oorlogsmisdadigersproces in Nederland na de oorlog. Op 24 november 1945 begon in het gebouw van de Almelose rechtbank voor een Britse krijgsraad het proces tegen vier SD-ers van de Dienststelle Almelo, die verdacht werden van de moord in maart 1945 op de Britse piloot Gerald Hood en de Nederlandse student Bote van der Wal. Persfotograaf Henk Brusse slaagde erin de verdachten in de hal van het Almelose gerechtsgebouw voor de camera te krijgen. V.l.n.r. Franz Joseph Hegemann, Helmut Wiegner, Georg Otto Sandrock (met IJzeren Kruis) en Ludwig Schweinberger. De parketwachten waren v.l.n.r. de agenten Kremer, Maters en Snoek; de man met de hoed was parket-ambtenaar Rotteveel. Geheel links verslaggever Carel Enkelaar, nadien hoofd NOS-televisie. Sandrock en Schweinberger werden veroordeeld tot de doodstraf door ophanging (voltrokken in het tuchthuis van het Duitse Hameln op 13 december 1945), en Hegemann en Wiegner tot een gevangenisstraf van 15 jaar. Zie noot 33. (Collectie A.G.C. Brusse, Almen: fotoarchieffbrusse@xs4all.nl)

ger had nog wel een poging ondernomen om, onder meer op internationaalrechtelijke gronden, het bijzondere hof onbevoegd te verklaren, maar zijn verweer werd door de rechters resoluut van tafel geveegd. Bij de zaak Heinemann ging het, aldus het hof in zijn afwijzende beslissing op het verweer, 'om de berechting van commune delicten, niet van zogenaamde militaire delicten' en overigens stond de verdachte terecht 'als hostis humaneris

het Nationaal Archief (NA). The Law Reports of Trials of War Criminals, Selected and Prepared by the United Nations War Crimes Commission (Law Reports) (London, 1947-1949, 15 Vols.), Volume I, 1947, Case no. 3, 'The Almelo Trial. Trial of Otto Sandrock and three others. British Military Court for the Trial of War Criminals, held at the Court House, Almelo, Holland, on 24th-26th November 1945', p. 35 e.v. Voor de Britse praktijk van het betrekken van niet-Britse rechters bij de berechting van oorlogsmisdadigers: B.V.A. Röling, 'The Laws of War and the National Jurisdiction since 1945', in: Recueil des Cours, 1960, p. 359, noot 10.

generis'.³⁴ Voorzover die kwalificatie nog enige twijfel liet aan de vooringenomenheid van de rechters ten opzichte van de verdachte werd daaraan een einde gemaakt toen een van hen Heinemann tijdens de zitting toebeet: 'U bent niet anders dan een doodgewone vuile, smerige moordenaar!'³⁵ In zijn slotwoord verzocht Heinemanns verdediger het hof nadrukkelijk het recht op cassatie te verlenen om zodoende de bevoegdheidskwestie aan de BRvC voor te leggen. Het hof zag daartoe, als gezegd, geen aanleiding en nadat ook de procureur-fiscaal had verklaard afstand te doen van zijn bevoegdheid tot een dergelijk beroep was de zaak beklonken.³⁶ Daarmee restte nog slechts de afhandeling van het gratieverzoek.

De minister van Justitie had haast met de zaak en maande de president van het Arnhemse hof – de eerst aangewezen voor het uitbrengen van advies – tot spoed, gezien de 'bijzondere belangstelling ... van Geallieerde zijde, ook voor wat betreft een spoedige executie van de doodstraf, voor het geval gratie zou worden afgewezen ...' Die belangstelling zou ook, aldus de minister, bij toezending van de stukken onder de aandacht moeten worden gebracht van de tweede adviesinstantie, de Bijzondere Raad van Cassatie.³⁷ De Arnhemse president liet er inderdaad geen gras over groeien: vijf dagen na ontvangst van het ministeriële briefje lag het dossier-Heinemann bij de Bijzondere Raad.

De BRvC was niet van plan het spel mee te spelen. Een dag na ontvangst van het adviesverzoek schreef Haga aan de leden dat het geen zin had 'nogmaals in extenso uiteen te zetten, waarom de weg die de minister hardnekkig wil volgen, ondeugdelijk is, nu dit reeds maanden geleden door de heren Verzijl en Pompe schriftelijk zowel als mondeling is gedaan.'³⁸

Op 23 januari 1947 verzocht de Bijzondere Raad aan koningin Wilhelmina – samen met het kabinet verantwoordelijk voor de uiteindelijke beslissing – dan ook 'eerbiedig verlof, zich van het geven van advies te mogen onthouden.' De gronden voor zijn verzoek lieten aan duidelijkheid weinig te wensen over. Zo stelde de Raad in zijn schrijven aan de koningin dat het bij de daden van Heinemann ging om 'typische, door een lid der bezettende macht gepleegde, oorlogsmisdrijven, overtredingen van de internationale wetten en gebruiken van de oorlog.' Voor de berechting van dergelijke misdrijven was de nationale wetgeving – 'ook de bijzondere strafwetgeving' – niet toereikend:

Evenmin als de Nederlandse soldaat, die zou deelnemen aan de bezetting van Duits gebied, zou kunnen onderworpen worden geacht aan de voorschriften van het Duitse Militaire Strafwetboek en nog minder aan die van het Duitse Wetboek van Strafrecht, kun-

34 'Hostis humani generis': een vijand van het menselijk geslacht. Woordelijk verslag van de openbare terechtzitting van de Zutphense kamer van het BG Arnhem inzake Ludwig Heinemann, 10.12.1946, p. 18 e.v., in: NIOD, DOC I-658 (L. Heinemann).

35 Ibidem, p. 52. Ook geciteerd bij Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad*, p. 202.

36 Woordelijk verslag van de openbare terechtzitting van de Zutphense kamer van het BG Arnhem inzake Ludwig Heinemann, 10.12.1946, p.113, in: NIOD, DOC I-658 (L. Heinemann). Zie verder: BG Arnhem, proces verbaal van de openbare terechtzitting te Zutphen van 10 december 1946, NA CABR, dossier Heinemann.

37 Brief van de minister van Justitie, Van Maarseveen, aan de president van het BG Arnhem, 11 januari 1947. NA, CABR, dossier Heinemann.

38 Prof.mr. W.P.J. Pompe, hoogleraar strafrecht, strafprocesrecht en criminologie aan de Universiteit Utrecht en raadsheer in de BRvC. Haga aan de leden van de BRvC, 17 januari 1947, NIOD, collectie 271b: prof.mr. J.H.W. Verzijl.

nen – als algemene regel – de daden van de Duitse soldaat of de Duitse ambtenaar, die in georganiseerd verband hier te lande aan de bezetting heeft deelgenomen, aan de corresponderende Nederlandse wettelijke bepalingen worden getoetst ...

Een andere maatstaf dan die van het strafrecht van het land des bezetters kan slechts worden ontleend aan internationaal geldende bepalingen, of wel aan nationale normen, bepaaldelijk geschreven voor internationale misdaden.

Een basis daarvoor biedt het ‘Agreement’ van Londen van 8 augustus 1945, waartoe ook Nederland is toegetreden. Dit beginsel kan op verschillende wijzen worden uitgewerkt, welke reeds geruime tijd geleden door enkele leden van de Raad schriftelijk, zowel als mondeling, aan de Minister van Justitie zijn kenbaar gemaakt.

De daarin aangeduide wegen zijn dan ook gevolgd door alle landen, welke behoren tot de vroeger door de Duitsers bezette gebieden ... Alleen Nederland meent, dat het nationale strafrecht voldoende grondslag biedt tot repressie van internationale oorlogsmisdrijven.

De Raad is echter van oordeel, dat dit daartoe geen deugdelijke grondslag biedt en meent dan ook, dat de veroordeelde Heinemann is berecht op grond van bepalingen, welke te zijnen aanzien niet gelden.³⁹

Het niet mis te verstane oordeel van het hoogste rechterlijke college van de bijzondere rechtspleging dat de veroordeling van Heinemann onrechtmatig was weerhield de regering er echter niet van het vonnis tegen de SD-man te doen voltrekken: op 10 februari 1947 verscheen Heinemann voor het vuurpeleton.⁴⁰

Of de leden van de BRvC ook serieus hebben overwogen naar aanleiding van de affaire Heinemann hun ontslag aan te bieden, zoals Haga eerder suggereerde, is niet duidelijk. Gezien de uit de stukken blijkende getergdheid van de raadsleden mag men wel vermoeden dat die optie bij het onderling overleg inderdaad aan de orde is geweest. De verontwaardiging over de handelwijze van het ministerie van Justitie was zeer groot en alleszins begrijpelijk. Met het aanhouden van zijn arrest in de zaak Ahlbrecht en de gelijktijdige informering van het ministerie van Justitie over de rechtsmacht kwestie door zijn leden Verzijl en Pompe, had de Bijzondere Raad immers beoogd de regering tijdig tot zijn standpunt te bekeren en tot de noodzakelijke aanpassing van de wet te bewegen. In plaats daarvan had – althans in zijn optiek – het ministerie de Bijzondere Raad aan het lijntje gehouden en van het uitblijven van het Ahlbrecht-arrest gebruik gemaakt om, middels een uiterst bedenkelijke manoeuvre, een doodvonnis tegen Heinemann te bewerkstelligen en de Raad tegelijk in dezen buiten spel te zetten door het recht op cassatie te weigeren. Dat kon door

³⁹ Brief van BRvC aan de koningin, 23 januari 1947 (cursivering van DdM), NIOD, collectie 271b: prof. mr. J.H.W. Verzijl.

⁴⁰ Vergelijk in dit verband de opmerking van mr. W.L. de Walle – gedurende de periode 20-4-1946 tot 1-8-1949 openbaar aanklager bij het BG Arnhem – in een ongedateerde overzichtsnotitie getiteld ‘Oorlogsmisdadigers’: ‘Ofschoon de Minister van Justitie bekend was met het standpunt van de Bijzondere Raad van Cassatie ... en dit College zich daarom onthield van advies omtrent het ingediende gratierequest, werd dit afgewezen, nadat door de geallieerden op de Minister sterke druk was uitgeoefend.’ Collectie mr. W.L. de Walle, privé-collectie J.P. Meihuizen.

de Bijzondere Raad moeilijk anders worden opgevat dan als een gerichte en doelbewuste ministeriële sabotagehandeling met, nota bene, de instemming en actieve deelname van het OM en het Arnhemse hof. De omvang van de frustratie en woede bij de leden van de BRvC over deze gang van zaken laat zich raden.

Tot een collectieve ontslagindiening kwam het evenwel niet. In plaats daarvan sprak de Bijzondere Raad het machtswoord: een week na de executie van Heinemann wees hij arrest in de zaak Ahlbrecht.⁴¹ Dat arrest sloeg in als een bom. Door de Nederlandse rechter de bevoegdheid te ontzeggen Duitse functionarissen van de voormalige bezettingsmacht te berechten op grond van de bestaande wet onderstreepte de Raad niet alleen in terugblik de onrechtmatigheid van het doodvonnis tegen Heinemann, maar legde de complete berechting van de Duitse oorlogsmisdadigers stil nog voor die goed en wel op gang was gekomen. Daarmee zette de Bijzondere Raad op zijn beurt het ministerie voor het blok.

De regering was nu wel gedwongen tot aanpassing van de wet. Maar die aanpassing ging niet zonder slag of stoot. Al op 24 maart 1947 – een week na het BRvC-arrest – diende minister van Justitie Van Maarseveen een wetsontwerp in dat, door toevoeging van een ‘artikel 27a’ aan het Besluit Buitengewoon Strafrecht, voorzag in de uitdrukkelijke toekenning van rechtsmacht aan de Nederlandse rechter over personen die in vijandelijke krijgs-, staats- of publieke dienst de normen van het oorlogsrecht opzettelijk hadden geschonden.⁴² De door de BRvC in zijn arrest zo krachtig bepleite aansluiting bij het Handvest, behorende bij de overeenkomst van Londen van augustus 1945 bleef de minister echter afwijzen. Van Maarseveen stelde dat het vasthouden aan berechting volgens het Nederlandse strafrecht geen ideale oplossing was en erkende de door de BRvC gesignaleerde omstandigheid dat sommige van de gepleegde oorlogsmisdrijven zich slechts moeizaam, of zelfs in het geheel niet, onder de werking van het nationale strafrecht lieten brengen: ‘Het valt niet te ontkennen dat de normen, welke zijn neergelegd in de Nederlandse strafwet, niet in alle opzichten samenvallen met die, welke zouden moeten gelden bij de berechting van oorlogsmisdadigers.’⁴³ In een enkel geval zou de berechting van bepaalde oorlogsmisdaden dan ook, zoals de minister het eufemistisch uitdrukte, ‘niet ... tot een in alle opzichten adequate bestrafing ... leiden.’ Dit bezwaar moest men echter voor lief nemen: ‘Men moet evenwel dit op zichzelf ongewenste gevolg afwegen tegen de morele bedenkingen, welke kunnen worden ingebracht tegen een strafbaarstelling achteraf door de nationale wetgever van normen,

41 Zie BRvC arrest van 17 februari 1947, in: NJ, 1947, no. 87. Het arrest was ontworpen door Verzijl en droeg zeer duidelijk het stempel van zijn overtuiging in de kwestie. Zie hiervoor en voor de leidende rol van Verzijl binnen de BRvC ten aanzien van het hele vraagstuk de uitvoerige documentatie (inclusief diverse conceptversies van het arrest) in: NIOD, collectie 271b: prof.mr. J.H.W. Verzijl. Ahlbrecht werd in april 1949 uiteindelijk door het BRvC tot levenslang veroordeeld en kwam in december 1959 vrij. BRvC, 11.4.1949, in: NJ 1949, no. 425. Zie ook: JuNSV-processenoverzicht NL172.

42 HTK 1946-1947, Bijlage, Nr. 429, Memorie van Toelichting.

43 Idem (cursivering van DdM). In zijn arrest had de BRvC vastgesteld ‘dat de ontoereikendheid van de bestaande Nederlandse strafwetgeving als grondslag voor de berechting van vreemde oorlogsmisdadigers ook daaruit blijkt, dat verschillende zeer zware schendingen van het oorlogsrecht zich zelfs niet onder bepalingen van het Wetboek van Strafrecht laten wringen, hetgeen er mede op wijst, dat het voor deze oorlogsmisdrijven niet geschreven is.’ Arrest BRvC van 17 februari 1947, in: NJ, 1947, no. 87.

bepalingen der Nederlandse strafwet later wijziges, (5
 wat er mede op wijst, dat zij voor dese oor-
 logsmisdrijven niet schuldig is; ^{de misdaad, die het BvC}
^{dit dezelfde voor blijft bij nauwelijks ontdekt was} ^{omdat het heeft gesteld;}
 dat het een en ander volgt, dat de rechtsmacht
 over vreemde militairen, nevens ~~het~~ ^{het} ~~land~~ ^{land} van
 de normen van het oorlogsrecht, welke Nederland
 ontleent aan het volkenrecht, - anders dan in
 het noef ^{andere} landen, welke gebied door Duits-
 land beset is geweest - nog geen ~~veerslag~~ ^{veerslag} heeft
 gevonden in eenige ~~andere~~ ^{andere} wet en dat ~~de~~ ^{de} ~~halve~~ ^{halve}
 de Nederlandse rechter voorshand geen rechtsmacht
 heeft over leden der vijandelijke strijdmacht en der
 met haer verbonden vijandelijke organisaties, welke hiertoe
 te lande was de welke of gebruik van des ^{mit}
 oorlog hebben verprepen; ~~bevestigd~~
 dat dehalve de ~~rechter~~ ^{rechter} ~~het~~ ^{het} ~~bij~~ ^{bij} ~~andere~~ ^{andere}
~~dit~~ ^{dit} ~~niet~~ ^{niet} ~~in~~ ⁱⁿ ~~stand~~ ^{stand} ~~kan~~ ^{kan} ~~blijven~~ ^{blijven}; ^{gelet op art. 13^a van de Mv}
^{Bevoegd de Rechter te bepalen op}
 vernietigt de ~~rechter~~ ^{rechter}, op 19 Juni 1946
 door het Bvonderse ~~rechtshof~~ ^{rechtshof} te ~~Amhem~~ ^{Amhem} ~~tegen~~ ^{tegen}
 verpirant ~~gevoerd~~ ^{gevoerd}.
 Aldus ---

voor de
 wetgeving van
 het Koninkrijk

Schetsontwerp van prof. mr. J.H.W. Verzijl van het Ahlbrecht-arrest van de BRvC gewezen op 17 februari 1947. Het arrest sloeg in als een bom: de Nederlandse rechter miste rechtsmacht ten aanzien van Duitse oorlogsmisdadigers. Eerst na invoering van art. 27a BBS was berechting ten aanzien van hen weer mogelijk. Zie ook noot 41. (NIOD, Amsterdam, collectie Verzijl)

die voor een deel op ongeschreven recht berusten en over de interpretatie waarvan niet in alle opzichten eenstemmigheid bestaat.’

De Tweede Kamer – krachtig gesouffleerd door de BRvC⁴⁴ – toonde zich ongevoelig voor de reserves van de minister en eiste, via de indiening van een amendement, alsnog opname van de veel ruimere internationaalrechtelijke delictsomschrijvingen van het Handvest – oorlogsmisdrijven en misdrijven tegen de menselijkheid – in het wetsartikel 27a. Die eis werd vooral ingegeven door de bezorgdheid van de Kamer over de lacunes in de Nederlandse strafwet die ertoe zouden kunnen leiden dat sommige zware oorlogsmisdadigers hun berechting en gerechte bestraffing zouden ontlopen. Die mogelijkheid zou in elk geval uitgesloten moeten worden.⁴⁵

In het parlementaire debat tussen de minister en de Tweede Kamer kwamen de meningsverschillen over de kwestie inclusief de onderliggende irritaties bij beide partijen nog eens uitvoerig aan de orde. Het Tweede Kamerlid en de initiatiefnemer van het amendement, Donker, bekritiseerde, in weliswaar parlementaire maar toch niet mis te verstane bewoordingen, de afwachtende houding van de regering ten aanzien van de door de BRvC reeds een jaar eerder gesignaleerde tekortkomingen in de wetgeving. Donker herinnerde in dit verband ook nog even fijntjes aan de kwestie Heinemann:

Heinemann was een afschuwelijk misdadiger, die waarschijnlijk zijn vonnis dubbel en dwars heeft verdiend. Men zou echter, achteraf gezien, kunnen zeggen, dat hij materieel te recht, doch formeel, althans op dat moment, ten onrechte is geëxecuteerd. Elegant was het stellig niet.⁴⁶

Daarmee raakte Donker een open zenuw. De minister reageerde op dit verwijt dan ook als door een wesp gestoken (‘Indien een mening onhoudbaar is, dan is het deze wel.’). Formeel en materieel was Heinemanns executie,

volkomen te recht geschied en ik kan niet begrijpen hoe de geachte afgevaardigde met een schijn van recht het tegendeel kan volhouden. Wanneer hij zegt: bij de Bijzondere Raad van Cassatie bestonden andere opvattingen dan bij het Arnhemse Gerechtshof, dan zeg ik: het is niet van belang of bij bepaalde leden van een bepaald rechterlijk college bepaalde opvattingen heersen. Het is van belang of het college geroepen is om in concreto uitspraak te doen, want alleen uitspraken in concreto zijn wilsuitingen van een rechterlijk college, welke volgens de wet betekenis hebben.⁴⁷

44 Ook hier weer wordt de leidende rol van Verzijl duidelijk: vergelijk in dit verband ondermeer de niets verhullende opmerkingen over de ‘parlementaire fase’ in zijn ‘nota over het wetsontwerp Duitse oorlogsmisdadigers’, van 5 juni 1947, waaruit duidelijk naar voren komt hoezeer Verzijl de regie voerde. NIOD, collectie 271b: prof. mr. J.H.W. Verzijl. Zie ook: HTK, 19 juni 1947, p. 1811.

45 HTK, 19 juni 1947, p. 1804. Zie ook de toelichting op het amendement: HTK, Bijlagen 1946-1947, no. 429.

46 HTK, 19 juni 1947, p. 1804.

47 HTK, 19 juni 1947, p. 1808; zie ook p. 1816.

De irritatie van Van Maarseveen gold ook Donkers verwijzing naar het meningsverschil tussen de regering en de BRvC dat door het Ahlbrecht-arrest zou zijn beslist. Er was, aldus de minister tegen beter weten in, in het geheel geen sprake van een meningsverschil en het was overigens in de Nederlandse staatsrechtelijke verhoudingen niet aan de rechterlijke macht om aan de wetgevende macht de wet voor te schrijven. De door Donker gemelde instemming van de Vaste Kamercommissie voor Privaat- en Strafrecht met het arrest van de Bijzondere Raad werd door de minister smalend en met een sneer naar de BRvC afgedaan: 'Ik gun haar (d.w.z. de Commissie, DdM) dat genoeg en ik hoop, dat, wanneer dat arrest in een rustige wetenschappelijke sfeer bekeken zal worden, de argumentatie stand zal blijken te houden ...'⁴⁸

Ondanks zijn pogingen daartoe slaagde de minister er niet in de bezorgdheid onder de Tweede Kamerleden over de lacunes in zijn wetsvoorstel weg te nemen. Die bezorgdheid gold, zoals gezegd, met name de mogelijkheid dat zeer ernstige oorlogsmisdrijven niet, of niet voldoende, gestraft zouden kunnen worden.⁴⁹

Niettegenstaande de bezwaren van de minister werd het amendement dan ook zonder hoofdelijke stemming in plaats van het regeringsvoorstel in het wetsontwerp opgenomen. Aangezien ook de Eerste Kamer ongevoelig bleef voor de bezwaren van de minister werd art. 27a in zijn nieuwe vorm op 10 juli 1947 toegevoegd aan het BBS.⁵⁰ Overigens droeg artikel 27a duidelijk het karakter van een compromis tussen het regeringsstandpunt en dat van de BRvC. Weliswaar werd nu aansluiting gezocht bij het Handvest door opname van de internationaalrechtelijke delicten oorlogsmisdrijven en misdrijven tegen de menselijkheid, maar ten aanzien van de strafmaat bleef het nationale recht bepalend. In het oorspronkelijke amendement dat de Vaste Commissie voor Privaat- en Strafrecht op 11 juni 1947 in samenspraak met leden van de BRvC had opgesteld werden als strafbepaling opgenomen 'de doodstraf, levenslange gevangenisstraf of tijdelijke gevangenisstraf van ten hoogste twintig jaren.' In het informele overleg tussen Commissieleden en de minister bleek de laatste onoverkomelijke bezwaren te hebben tegen een dergelijke ongelimiteerde strafbedreiging. Als tegemoetkoming aan de minister werd daarom gekozen voor de koppeling aan Nederlandse strafbepalingen.⁵¹

Ten slotte werd ook de controversiële cassatie-kwestie opnieuw bij wet geregeld: voortaan zou een geval als dat van Heinemann, waarbij door het bijzonder gerechtshof een tot een zware straf veroordeelde geen verlot tot beroep in cassatie werd verleend, niet meer voorkomen. Vanaf juni 1947 gold er een automatisch recht op beroep in cassatie bij veroordelingen tot de doodstraf of tot een gevangenisstraf van meer dan zes jaar.⁵²

⁴⁸ HTK, 19 juni 1947, p.1808.

⁴⁹ Vergelijk de opmerkingen van de Tweede Kamerleden Donker, Sassen, Stokvis, Wttewaal van Stoetwegen en Terpstra, alsmede het antwoord van de minister: HTK, 19 juni 1947, p. 1810 e.v.

⁵⁰ Wet van 10 juli 1947, houdende voorziening met betrekking tot de berechting van personen, die in dienst bij of van den vijand zich hebben schuldig gemaakt aan oorlogsmisdrijven of misdrijven tegen de menselijkheid (Staatsblad H 233). Voor het debat in de Eerste Kamer, zie: *Verslag der Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal (HEK)*, 9 juli 1947, p. 838 e.v.

⁵¹ Zie: *Verslag aan de Bijzondere Raad van Cassatie van de Procureur-Fiscaal, G.E. Langemeijer*, van 18 juni 1947. NIOD, collectie 271b: prof.mr. J.H.W. Verzijl.

⁵² Conform art. 37 BBR, zoals gewijzigd bij de wet van 27 juni 1947, houdende nadere voorzieningen met betrekking tot de bijzondere rechtspleging (Staatsblad H 206).

Het eerste en tevens belangrijkste 27a BBS-proces begon op 1 april 1948 voor het BG Den Haag tegen Hanns Albin Rauter, de voormalige Höhere SS- und Polizeiführer in Nederland. Op de foto verdachte Rauter tijdens de eerste zittingsdag. Rechts achter hem generaal b.d. I.H. Reynnders (oud-opperbevelhebber van Land-en Zeemacht). (Fotobureau Thuring, Nootdorp; collectie J.P. Meihuizen, Amsterdam)

III.2 De berechting van Duitse oorlogsmisdadigers vanaf 1948

De jodendeporteurs⁵³

De kwestie van de bevoegdheid van de Nederlandse rechter om te oordelen over Duitse militairen en Duitse civiele ambtsdragers van het bezettingsregime leverde een aanzienlijke vertraging van hun berechting op. Ziet men af van de – in terugblik formeel onrechtmatige – ter dood veroordeling van Heinemann, dan lag die berechting in feite stil vanaf juni 1946, het tijdstip waarop het bijzonder gerechtshof Arnhem het doodvonnis in de zaak Ahlbrecht uitsprak. Ruim een jaar later werd de kwestie van de rechtsbevoegdheid weliswaar

⁵³ Een goed en rijk gedocumenteerd overzicht van de Duitse jodenvervolgung in Nederland vindt men, buiten de bestaande literatuur, in het Duitse strafvonnis van het Landgericht München II van 24 februari 1967 tegen de voormalige BdS, Dr. Wilhelm Harster, en twee van zijn ondergeschikten. Het vonnis is integraal gepubliceerd in JuNSV, Bd. XXV onder Lfd.Nr. 645. Delen uit dit vonnis zijn te vinden op de website van het 'Justiz und NS-Verbrechen'-project: www.jur.uva.nl/junsv.

bij wet geregeld, maar het zou nog bijna een jaar duren voor het nieuwe wetsartikel 27a in een ‘Duitse’ strafzaak werd toegepast.⁵⁴

Op 1 april 1948 opende het allereerste ‘27a-proces’, en wel voor het BG Den Haag. Het was meteen het belangrijkste dat tegen een Duitse oorlogsmisdadiger in Nederland zou worden gevoerd. De verdachte was de 53-jarige Oostenrijker Hanns Albin Rauter. Rauter was, als Höhere SS- und Polizeiführer en Generalkommissar für das Sicherheitswesen, gedurende de bezetting de hoogste politiefunctaris in Nederland en als zodanig hoofdverantwoordelijke voor het gevoerde Duitse terreur- en onderdrukkingsbeleid. Voornaamste onderdeel van dat hem ten laste gelegde beleid was zijn rol bij de jodenvervolgung, waarbij, aldus de procureur-fiscaal, J. Zaaier, Rauter

... maatregelen heeft genomen, te weten het uitvaardigen van wettelijke voorschriften en het toezien op en leiding geven aan de activiteit der aan hem ondergeschikte politie, met als algemene strekking het afzonderen, samendrijven en gevangen nemen der Joden als onderdeel van hun deportatie over de Duitse grens hetgeen, gelijk de verdachte als zeker moest voorzien, voor velen de dood tengevolge had, zijnde volgens gegevens van het Nederlandse Rode Kruis van ongeveer 110.000 weggevoerde Joden slechts ongeveer 6000 teruggekeerd.⁵⁵

Rauter werd uiteindelijk ter dood veroordeeld en dat niet alleen vanwege zijn aandeel in de jodenvervolgung, maar onder meer ook voor zijn rol bij de moord op een zeer groot aantal niet-joodse Nederlanders. Zijn doodvonnis werd dus, zo mag men veronderstellen, niet alleen bepaald door zijn, ook door de rechters als zeker veronderstelde, kennis omtrent het lot van de weggevoerde joden. Ook wanneer die kennis niet bewezen zou zijn geacht, zou hij wel niet aan een doodvonnis hebben kunnen ontsnappen.

Aangezien deze kwestie echter in alle naoorlogse processen (ook buiten Nederland) tegen de uitvoerders van de Duitse jodenvervolgung een zeer belangrijke rol heeft gespeeld, is het hier de plaats om enige aandacht te besteden aan de vraag van de bewijsvoering op dit punt in de zaak Rauter. Op welke gronden hebben nu de openbare aanklager en, in zijn spoor, het bijzondere hof en de Bijzondere Raad van Cassatie gemeend dat Rauter inderdaad wist wat er met de onder zijn leiding weggevoerde joden gebeurde?

54 In de tussenvallende periode werden – afgezien van de zaak Heinemann – vijf strafzaken tegen Duitsers behandeld (zie JuNSV-processenoverzicht NLo05, NLo06, NLo07, NLo08, NLo09). Drie daarvan betroffen persoonlijke verrijking en werden door het BG Den Haag afgedaan conform het daarop betrekking hebbende artikel 27 BBS. In één geval (wederom bij het BG Den Haag) ging het om denunciatie en mishandeling. Interessant is het geval van de Wehrmachtssoldaat Simon Janssen die als informant van de SD was opgetreden en als zodanig verscheidene personen had verraden. Vier dagen na de executie van Heinemann veroordeelde het BG Arnhem, op 14 februari 1947, Janssen tot 12 jaar gevangenisstraf op grond van het verraadsartikel (art. 26) van het BBS en hulpverlening aan de vijand (art. 102 WvS). Nadat, ruim een jaar later, de BRvC had vastgesteld dat Janssen de Duitse nationaliteit had tikte de Raad het Arnhemse BG wederom gevoelig op de vingers door de procureur-fiscaal bij dat hof ‘alsnog in zijn vervolging niet-ontvankelijk’ te verklaren en de sententie te casseren. Arresten BRvC 4-2-1948 en 27-10-1948, NIOD collectie mr. I. Boon alsmede privé-collectie J.P. Meihuizen. Op 27 april 1949 werd Janssen over de grens gezet.

55 Het Proces Rauter. Bronnenpublicatie van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Processen Nr. 5 (Den Haag 1952), p. 4.

Rauter zelf ontkende ten stelligste die kennis te hebben bezeten: ‘wenn ich eine Ahnung gehabt hätte, dass Frauen und Kinder getötet werden sollen, oder dass Juden vergast werden, ich hätte hundertmal den Rock ausgezogen und mich totschiessen lassen.’⁵⁶ Een dergelijke ex post facto heroïek doet onmiskenbaar denken aan wat een kleine 15 jaar later Adolf Eichmann zijn ondervragers zou voorhouden: ‘... ich bin nicht mit der Vernichtung beschäftigt gewesen. Wäre ich mit der Vernichtung beauftragt worden, dann würde ich mich wahrscheinlich erschossen haben.’⁵⁷

Maar waar in Jeruzalem Eichmanns *bewuste* deelname aan de jodenmoord minutieus werd aangetoond, bleef in Den Haag de bewijsvoering op dit punt ten aanzien van Rauter op z’n minst aan twijfel onderhevig.⁵⁸

Ter onderbouwing van zijn overtuiging dat Rauter van het lot der weggevoerde joden geweten had bracht de procureur-fiscaal twee getuigen naar voren. Deze getuigen – beiden Nederlandse politiebeambten – verklaarden dat het in 1943 in Nederland ‘van algemene bekendheid’ was dat de joden in Polen werden vergast. Dat was duidelijk niet in overeenstemming met de werkelijkheid en het hof nam die ‘algemene bekendheid’ dan ook niet over in zijn bewijsmotivering. Meer waarde hechtte het hof terecht aan Rauters rede op een bijeenkomst van de SS in Den Haag op 22 maart 1943. Tijdens die rede deelde Rauter zijn gehoor ondermeer het volgende mee:

Ein kurzes Wort noch über die Judenfrage in Holland. Es ist allen bekannt, dass wir hier in Holland rund 140.000 Volljuden hatten, einschliesslich der Ausländer, wobei wir auf gewisse Ausländer nicht rückgreifen können, aus internationalen Gründen.

Das ganze Judentum kommt zum Abschub nach dem Osten in Frage. Ich kann in diesem Kreise mitteilen – und ich bitte dies nicht nach aussen zu berichten – dass wir bisher bereits 55.000 Juden nach dem Osten abgeschoben haben und dass noch 12.000 im Lager sind. Das sind also ungefähr 67.000 Juden, die schon aus dem niederländischen Volksleben entfernt worden sind. Wir hoffen ab 1. April ein grösseres Tempo bei der Evakuierung der Juden zu erreichen, in dem Sinne, dass wir dann statt ein Mal, zwei Mal in der Woche einen Zug abfahren, sodass wir dann jeden Monat 12.000 abtransportieren können. Wir hoffen in absehbarer Zeit in den Niederlanden keinen Juden mehr zu haben, der frei in den Strassen umherläuft, ausgenommen die Mischehen mit Kindern, mit denen wir noch zu sprechen haben. (...)

Mein Bestreben ist es die Juden so schnell wie möglich wegzubekommen. Dies ist keine schöne Aufgabe, es ist schmutzige Arbeit. Aber es ist eine Massnahme, die ge-

⁵⁶ Ibidem, p. 392. In dezelfde geest: ‘Die Anklageschrift behauptet, dass ich absichtlich an der Entfernung des niederländischen Judentums, welche die Absicht in sich barg das Judentum auszurotten, mitgearbeitet habe. Das ist ein ungeheuerlicher Vorwurf! Ist die Staatsanwaltschaft in der Lage dafür den Beweis anzutreten, oder glaubt der Gerichtshof daran, dann gibt es für mich nur eine Strafe: auf dem Scheiterhaufen lebendig verbrannt zu werden!’ Ibidem, p. 45.

⁵⁷ Avner W. Less (Hrsg.), *Der Staat Israel gegen Adolf Eichmann* (Weinheim 1995), p. 307.

⁵⁸ Hierop wees reeds Van Eck – wiens redenering hier grotendeels wordt gevolgd – in zijn inleiding op *Het Proces Rauter*, zie aldaar, p. XIX e.v.

schichtlich gesehen von grosser Bedeutung sein wird. Es ist nicht zu ermessen, was es heisst 120.000 Joden, die nach 100 Jahren vielleicht eine Million stark gewesen wären, aus einem Volkskörper herausgemerzt zu haben. Und bei all diesen Massnahmen der germanischen SS gibt es kein persoonlijk Mitleid, denn hinter uns stehen die germanischen Völker. Was wir am Völkörper gut tun, geschied unerbittlich und da gibt es keine Weichheit und keine Schwäche. Wer das nicht versteht of voll humanistischer Duselei ist, ist nicht geeignet in dieser Zeit zu führen. Vor allem ein SS-Mann muss schonungslos of mitleidslos durchgehen. Wir wollen nur genesen werden of dieser Qual of die Jodenfrage soll endgültig of restlos geklärt werden. Der Führer hat in seinen Kundgebungen in den letzten Monaten, ja in den letzten Jahren immer wieder auf das Problem hingewiesen of den amerikanischen Joden of Freimaurern zu verstehen gegeben, dass wenn der amerikanische Plutokratismus den Krieg entfesselt of sich auf Europa stürzen würde, dies das Ende des europäischen Judentums bedeuten würde. Und so wird es auch geschehen. Es soll in Europa kein Jude mehr übrigbleiben.

(...)

Ich will gerne mit meiner Seele im Himmel büssen für das was ich hier gegen die Joden verbroschen habe!⁵⁹

Ongetwijfeld is dit het getuigenis van een gedreven of rücksichtslos jodendeporteur, maar als onomstotelijk juridisch bewijs van Rauters wetenschap omtrent de geplande fysieke uitroeiing van de gedeporteerden kan ook deze bron niet gezien worden. Het Haagse bijzondere hofstelde in zijn oordeel dan ook weliswaar vast dat Rauter ‘heeft begrepen dat de deportatie der Joden, die ook omvatte kinderen, ouden van dagen of gebrekkigen, voor velen hunner de dood ten gevolge zou hebben of dat dit derhalve een der doeleinden van de Duitse politiek tegen de joden was’, maar voegde daaraan toe: ‘ook al heeft hij destijds wellicht niet voorzien dat vrijwel alle Joden zouden worden gedood of de wijze als later is gebleken.’⁶⁰

Bij de behandeling van Rauters zaak voor de Bijzondere Raad van Cassatie kwam het vraagstuk nogmaals uitdrukkelijk aan de orde. Daarbij legde de procureur-fiscaal Rauter het vuur na aan de schenen door onder meer te verwijzen naar de (door ‘Radio Oranje’ verspreide of door de *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* besproken) Geallieerde verklaring van 17 december 1942 waarin de Duitse deportaties of de uitroeiing van de joden in Polen aan de kaak werden gesteld. Ook haalde de procureur-fiscaal de illegale pers aan die in minstens één geval – *Het Parool* van 27 september 1943 – expliciet had geschreven over de vergassingspraktijken in Auschwitz. Dat de hoogste Duitse politiefunctaris in Nederland van dit alles – zoals hijzelf beweerde – onkundig was gebleven achtte de procureur-fiscaal hoogst onwaarschijnlijk ook al kon hij het niet helemaal uitsluiten.⁶¹ Opmerkelijk in dit

⁵⁹ Ibidem, p. 333 e.v.

⁶⁰ Ibidem, p. 367.

⁶¹ Ibidem, p. 435 e.v. of p. 548. Voor de Geallieerde verklaring, uitgesproken door minister Eden in het Britse parlement of 17 december 1942, zie, onder andere, Bernard Wasserstein, *Britain and the Jews of Europe 1939-1945* (Oxford 1979), p. 172 e.v.

Het proces-Rauter op zaterdagochtend 3 april 1948 tijdens het requisitoir van de Haagse procureur-fiscaal, mr. J. Zaaijer. Achter de tafel tegen de klok in: jhr. mr. P.G.M. van Meeuwen (voorzitter; alleen achterhoofd zichtbaar), mr. D. Bijddendijk (rechtsgeleerd raadsheer), generaal-majoor H.F.M. baron van Voorst tot Voorst (bijzitter) en Zaaijer. In de beklaagdenbank achter de microfoon Rauter. Rechts achter Rauter, met de armen over elkaar, mr. B.I.A.A. Ter Veer (directeur-generaal voor bijzondere rechtspleging), rechts naast Ter Veer mr. L.W.E.M. Lasonder (procureur-fiscaal bij het BG Leeuwarden). (Collectie J.P. Meihuizen, Amsterdam)

verband is het dat de procureur-fiscaal nu juist het bewijsmiddel dat elke twijfel op dit punt wèl had kunnen uitsluiten, tijdens zijn verhoor van Rauter uit zijn vingers liet glippen. Dit bewijsmiddel betrof de ook al in het grote Neurenberger proces ter sprake gekomen zogenaamde Posener rede van Reichsführer SS, Heinrich Himmler. In die beruchte rede van 4 oktober 1943 voor zijn verzamelde SS-Gruppenführer sprak Himmler onverhuld over 'die Ausrottung des jüdischen Volkes' en verwees daarbij woordelijk naar de stapels lijken die die operatie met zich mee had gebracht en met de aanblik waarvan hij zijn gehoor welvertrouwd achtte. Tijdens zijn verhoor bleek dat ook Rauter op die Gruppenführertagung aanwezig was geweest en dat hij de redevoering van Himmler had gehoord. Maar de procureur-fiscaal verzuimde Rauter op dit punt onder druk te zetten door hem uitvoerig over het thema te onderhouden en liet ook overigens na het cruciale Neurenberger document

nadrukkelijk onder de aandacht van het BRvC te brengen.⁶² En zo ontsnapte het enige voorhanden zijnde bewijsmiddel, dat Rauters kennis van het lot der weggevoerde joden ondubbelzinnig zou hebben aangetoond, aan de aandacht van zijn rechters.⁶³

Voor het vonnis tegen Rauter maakte het, als gezegd, uiteindelijk weinig uit of hij nu wel of niet precies op de hoogte was geweest van het feit dat alle onder zijn leiding gedeporteerde joden vermoord zouden worden. Volgens zijn Haagse rechters had hij in elk geval geweten dat het de bedoeling was dat die deportatie aan velen van hen het leven zou kosten, mede gezien de omstandigheid dat zich onder die gedeporteerden ook kinderen en oude en zieke mensen bevonden. Diezelfde graad van kennis zou ook aanwezig verondersteld hebben kunnen worden bij twee andere hoofdrolspelers van het deportatiebeleid, te weten Rauters ondergeschikte, de Befehlshaber der Sipo und des SD, Wilhelm Harster en de commandant van het Judendurchgangslager Westerbork, Konrad Gemmeker.

Harster, hoofdverantwoordelijke voor de tenuitvoerlegging van Rauters deportatiepolitiek, stond in maart 1949 in Den Haag terecht.⁶⁴ Net als zijn superieur ontkende hij geweten te hebben van het lot dat de weggevoerde joden te wachten stond. Wel had hij daaromtrent 'bij geruchte' wel eens wat vernomen, maar Eichmann persoonlijk had die geruchten tegenover hem ontzenuwd: 'Eichmann, door mij naar aanleiding daarvan hierover onderzocht, deelde mij toen met nadruk mede, dat men in Duitsland zeer vele arbeidskrachten nodig had, zodat er geen sprake van was, dat de joden ter dood gebracht zouden worden. Ik heb zulks toen gelooft en geen verdere inlichtingen ingewonnen.'⁶⁵ Daarmee kwam Harster voor zijn Haagse rechters weg. Dat mag bepaald opmerkelijk genoemd worden gezien het feit dat Harster, net als zijn chef Rauter, heel goed wist dat er onder de weggevoerde joden zeer velen waren die, vanwege hun leeftijd of lichamelijke gesteldheid, in het geheel niet voor een eventuele 'Arbeitseinsatz' in aanmerking kwamen.⁶⁶ Met evenveel recht als het dat een jaar eerder bij Rauter had gedaan, had het Haagse bijzondere hof dus ook bij Harster kunnen vaststellen dat hij op de hoogte was geweest van het feit dat de de-

⁶² Het *Proces Rauter*, p. 434 e.v. Het is dus niet zo dat, zoals L. de Jong beweert, Rauters aanwezigheid in Posen ten tijde van zijn proces onbekend was. Die aanwezigheid was wel degelijk bekend maar de importantie ervan voor de behandeling van zijn zaak werd onvoldoende gezien. L. de Jong, *Het Koninkrijk*, deel. 8, eerste helft, p. 1, noot 2. Voor Himmlers Posenrede, zie: *Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof, Nürnberg 14. November 1945-1. Oktober 1946* (IMG) (Nürnberg 1948), Bd. XXIX, Doc. 1919-PS.

⁶³ Indien het Neurenbergse document wel de aandacht zou hebben gekregen die het in Rauters geval verdiende dan lijkt het welhaast zeker dat de BRvC er gewag van gemaakt zou hebben in zijn arrest. Ook de inleider van de publicatie *Het Proces Rauter*, Van Eck, die overigens zeer kritisch is op het punt van de bewijsvoering ter zake van Rauters veronderstelde bekendheid met het lot der joden, is dit Posener document ontgaan. En ook door latere beschouwers – zie de vorige noot – is het onopgemerkt gebleven. Het is denkbaar dat de procureur-fiscaal wel van het document had gehoord, maar het niet zelf in handen heeft gehad en zo de waarde ervan heeft onderschat.

⁶⁴ Zie JuNSV-processenoverzicht NLog7.

⁶⁵ Zie het proces-verbaal van de openbare terechtzitting van het BG Den Haag van 9 maart 1949. NA CABR dossier Harster.

⁶⁶ Vergelijk in dit verband bijvoorbeeld de door de kampcommandant van Westerbork, Gemmeker, aan de BdS-Dienststelle in Den Haag (SS-Sturmabführer Zoepf) gestuurde telex van 4 februari 1944, waarin Gemmeker voorstelt alle zieke joden uit het kampziekenhuis onverwijld op transport naar Auschwitz te sturen. Uitzonderingen zouden, aldus Gemmeker in zijn telex, alleen nog worden toegestaan in gevallen waarin 'der zu transportierende kranke Jude mit Sicherheit in den nächsten 3-8 Stunden sterben würde.' JuNSV, Bd. XXV, Lfd.Nr.645, p. 494. Een afschrift van deze telex bevindt zich ook in het Nederlandse strafdossier van Harster: NA CABR dossier Harster.

portatie van de joden dan toch in elk geval ‘voor velen hunner de dood ten gevolge zou hebben.’ Maar die vaststelling vindt men niet in de sententie van het bijzonder gerechtshof. In plaats daarvan volstaan zijn rechters met de constatering van ‘de door de verdachte verleende medewerking aan het deporteren van meer dan 100.000 Joden uit het bezet Nederland.’ Die medewerking wordt weliswaar aangeduid als een ernstig misdrijf en ‘een wandaad van grote omvang’, maar ernst noch omvang vindt men terug in de opgelegde straf: Harster werd veroordeeld tot niet meer dan 12 jaar gevangenisstraf.⁶⁷ Waarom Harster zijn aanvankelijke beroep in cassatie tegen de veroordeling introk, laat zich raden: de BRvC zou de door het Haagse bijzondere hof opgelegde verbazingwekkend lage straf met zekerheid niet in stand gelaten hebben. Aangezien ook de procureur-fiscaal – tot grote spijt van de BRvC – niet in cassatie was gegaan was de zaak afgesloten.⁶⁸ Nog drie jaar later, in februari 1952, zouden de leden van de – inmiddels opgeheven – BRvC bij de minister van Justitie aandringen op een hernieuwde strafvervolging van Harster. De minister moest tot zijn spijt antwoorden dat zulks niet meer tot de mogelijkheden behoorde, ‘hoezeer het ook te betreuren valt, dat deze misdadiger er met een te lichte straf is afgekomen.’ Daarvoor toonden de voormalige leden van de BRvC begrip, maar niet zonder de minister er nog op te wijzen dat dan toch in elk geval ‘de gerechtigheid vordert, dat het evenwicht in de bestrafing van de Duitse oorlogsmisdadigers hier te lande alsnog zoveel mogelijk hersteld worde door Dr. Harster noch voor gratie, noch voor voorlopige invrijheidstelling in aanmerking te doen komen.’⁶⁹ Maar ook dat pleidooi mocht niet baten: Harster kreeg driemaal strafvermindering en werd in oktober 1955 voorwaardelijk in vrijheid gesteld en over de grens gezet.

Twaalf jaar later kwam er voor de oud-leden van de BRvC alsnog enige genoegdoening en wel van Duitse zijde: op 23 januari 1967 begon voor het Landesgericht München II een nieuw proces tegen Harster en twee van zijn voormalige medewerkers, Willy Zoepf en – de in mei 1945 al te haastig over de grens gezette – Gertrud Slottko.⁷⁰ In het proces werd hun rol bij de jodenvervolging in Nederland nauwkeurig in kaart gebracht en uitzonderlijk rijk gedocumenteerd. Zowel Harster als zijn medeverdachte Zoepf stelden zich coöperatief op

67 Bij deze strafmaat dient men nog te bedenken dat daarbij ook de bestraffing voor een ander bewezen delict – falend toezicht op het onder Harster vallende concentratiekamp Amersfoort – is inbegrepen. Zie sententie BG Den Haag, 23-3-1949. NA CABR dossier Harster.

68 Zie in dit verband de opmerkingen van de BRvC aan het adres van de minister van Justitie in het ontwerp-advies ter zake van het gratie-verzoek in het geval Fröhlich van 19-5-1951: ‘Een geval van mogelijke onevenredig lichte bestraffing, dat de Raad al geruime tijd ernstig onbehagen veroorzaakt, is dat van de voormalige SD-chef Dr. Harster, door het BG Den Haag tot 12 jaar gevangenisstraf veroordeeld. De betrokkene had beroep in cassatie ingesteld, maar heeft dit ijlings ingetrokken, toen hij op de hoogte kwam van de gevangenneming in Duitsland van zijn ondergeschikte Knolle, op wie hij alle schuld had trachten af te wentelen ... Aan die zaak op zichzelf is, daar het OM niet in cassatie was gegaan, niets meer te doen, voorzover de feiten betreft waarvoor Dr. Harster is veroordeeld.’ Onmiddellijk aan deze passage vooraf ging een opmerking van de BRvC die laat zien dat de Raad er rekening mee hield dat er, wat dat laatste betreft, opzet in het spel zou kunnen zijn geweest: ‘In bepaalde gevallen heeft de Raad ... de indruk gekregen, dat het Openbaar Ministerie wel cassatieberoep, of ook wel een nieuwe vervolging wegens later gebleken ernstige feiten, zou hebben ingesteld, indien hij niet van de zijde van het Ministerie van Justitie ware afgeschrikt.’ NIOD, collectie 271b: prof. mr. J.H.W. Verzijl.

69 Zie correspondentie Verzijl–Mulderij, van 8-2-1952, 20-2-1952 en 28-6-1952. Idem.

70 Zoepf was hoofd van de afdeling IV B 4 – Judenangelegenheden – van de BdS; Slottko was Sachbearbeiterin in IV B 4. Zie: JuNSV, Bd. XXV, Lfd.Nr. 645, p. 394 e. vv.

Op 9 maart 1949 stond voor het Haagse bijzonder gerechtshof terecht dr. Wilhelm Harster, voormalig Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienst in Nederland. (Collectie NIOD, Amsterdam)

en gaven toe het lot van de weggevoerde joden gekend te hebben.⁷¹ Harster kreeg voor zijn medeplichtigheid aan de moord op 82.854 joden vijftien jaar gevangenisstraf opgelegd. Van die straf werden de tijd die hij in Duitsland en in Nederland in voorarrest had gezeten, alsmede de duur van zijn Nederlandse gevangenschap afgetrokken, waarna er nog zeven jaar resteerden. Ook die hoefde hij niet uit te zitten, want al na enkele jaren werd hem zijn reststraf kwijtgescholden.⁷² Zoepf ontving voor zijn deelname aan de moord op de joden negen jaar met aftrek van voorarrest.⁷³

In de rechtszaal van München was ook een vertegenwoordiger van de Düsseldorfer Staatsanwaltschaft aanwezig. Zijn doel was nieuw bewijsmateriaal te vergaren tegen een andere Duitse betrokkene bij de jodenvervolging in Nederland. Net als bij Harster ging het in dit geval om een verdachte die eerder in Nederland berecht was en daar met een – naar alge-

⁷¹ Slotke bleef ontkennen daarvan geweten te hebben, maar het Landgericht achtte bewezen dat ook zij, tenminste vanaf maart 1943, op de hoogte was. *Ibidem*, p. 621 en 623.

⁷² *Ibidem*, p. 648 e.v. Jörg Friedrich, *Die kalte Amnestie. NS-Täter in der Bundesrepublik* (Erweiterte und überarbeitete Neuausgabe, München 1994), p. 412.

⁷³ Dat laatste gold ook voor Slotke die voor haar rol bij de moord op de joden een straf van vijf jaar kreeg opgelegd. Zie: *JuNSV*, Bd. XXV, Lfd.Nr. 645, p. 397.

meen gevoelen – veel te lichte straf was weggekomen.⁷⁴ Het betrof de voormalige kampcommandant van het ‘Judendurchgangslager’ Westerbork, Albert Konrad Gemmeker, die in januari 1949 voor het bijzonder gerechtshof Leeuwarden terecht stond. Gemmeker was als geen ander vertrouwd met de jodendeportaties want het was ‘zijn’ kamp van waaruit – veelal onder zijn persoonlijke toezicht – de wekelijkse transporttreinen naar het Oosten vertrokken.⁷⁵ Maar ook hij had geen idee gehad van het ware doel van die transporten: ‘Hoe onwaarschijnlijk het voor u ook mag klinken, ik heb niet geweten wat in Auschwitz met de joden ging gebeuren. Ik wist niets af van het afmaken der mensen en de manier waarop dit geschiedde. Dit ben ik pas na de bevrijding, door mij verhorende rechercheurs, gewaar geworden.’ Wel circuleerden er, aldus Gemmeker tijdens zijn verhoor, geruchten die inhielden dat de joden in Auschwitz werden vermoord. Maar navraag bij Zoepf en Harsters opvolger, Eberhard Schöngarth,⁷⁶ overtuigden Gemmeker ervan dat het hierbij om ‘vijandelijke propaganda’ ging.⁷⁷

Tijdens zijn proces slaagde Gemmeker erin door zijn beschaafde optreden nagenoeg alle aanwezigen in de rechtszaal voor zich in te nemen. Met het door hemzelf geconstrueerde en door de meeste getuigen bevestigde imago van de fatsoenlijke en tegenover de gevangen joden immer met respect optredende kampbeheerder wist hij ook zijn rechters te overtuigen en mild te stemmen.⁷⁸ Dat mag, in het licht van de ook toen reeds in het strafdossier gedocumenteerde feiten, verbazingwekkend worden genoemd. Zo bevindt zich in dat strafdossier een telex, gedateerd 4 februari 1944, van Gemmeker aan Zoepf met de volgende inhoud:

Betrifft: Abtransport von kranken Juden

Nachdem der Lagerbestand auf 6500 Juden herabgesunken ist, das Krankenhaus andererseits aber immer noch etwa 900 kranke Juden aufweist, halte ich es für dringend not-

74 Zie: *Het Vrije Volk*, 18-2-1967.

75 Zie JuNSV-processenoverzicht NLo62. Van de in totaal 104 transporten gingen er 68 naar Auschwitz, 19 naar Sobibor, 7 naar Theresienstadt en 8 naar Bergen-Belsen. Het totale aantal met deze transporten weggevoerde personen bedraagt 102.893. Zie de door het Rijksinstituut voor Oorlogsdokumentatie samengestelde transportlijst in: *Documenten van de jodenvervolging in Nederland* (Joods Historisch Museum, 1979), p. 115 e.v. Zie ook: JuNSV, Bd. XXV, Lfd.Nr.645, p. 499 ev.

76 Harsters opvolger als BdS, Eberhard Schöngarth – deelnemer aan de Wannsee-conferentie en eerder BdS in het Poolse Generalgouvernement en in die hoedanigheid betrokken bij de massamoord op de joden aldaar – verdween op een nogal merkwaardige wijze van het naoorlogse toneel. Gezien zijn betrokkenheid bij, ondermeer, een groot aantal Silbertannemoorden in de latere oorlogsjaren kwam hij zeker voor berechting in Nederland in aanmerking. En gezien zijn staat van dienst aldaar, zou hij uiteraard zeker ook in aanmerking zijn gekomen voor uitlevering aan Polen. In plaats daarvan arresteerden de Britten hem en brachten hem naar Duitsland waar zij hem met een aantal van zijn ondergeschikten ter dood veroordeelden vanwege het doodschietsen van een Geallieerde piloot. Schöngarth werd op 16 mei 1946 in Hameln opgehangen. Zie: UNWCC, *Law Reports*, Vol. XI, ‘Trial of Eberhard Schoengarth (sic!) and six others. British Military Court, Burgsteinfurt, Germany, February 7th-11th, 1946’, p. 83 e.v. Over Schöngarth kan men uitvoerig lezen in J.C.H. Blom, A.C. ‘t Hart en I. Schöffner, *De affaire-Menten, 1945-1976*, 2 banden, Den Haag 1979. Zie ook: A.E. Cohen, ‘Een onbekende tijdgenoot: de laatste Befehlshaber der Sicherheitpolizei und des SD in Nederland’, in: *Studies over Nederland in oorlogstijd*, deel 1 (onder redactie van A.H. Paape), Den Haag 1972, p. 170-191. Verder komt zijn rol bij de moord op de joden in Polen in talrijke naoorlogse Duitse processen ter sprake.

77 Proces-verbaal no. 414 van 4 juni 1948 van het Bureau Opsporing Oorlogsmisdrijven te Assen, p. 84. NA CABR dossier Harster. Vergelijk ook: Jacob Boas, *Boulevard des Misères. Het verhaal van doorgangskamp Westerbork* (Amsterdam 1988; vertaling van Jacob Boas, *Boulevard des Misères. The story of transit camp Westerbork*), p. 23 e.v.

78 *Ibidem*, p. 24 en 44 e.v.

wendig, ohne Rücksicht auf Infektions- und Fieberkrankheiten, den Abtransport der kranken Juden durchzuführen. Infolge der hohen Zahl von Kranken ist auch eine entsprechend hohe Zahl von Krankenhauspersonal notwendig, was sich auf die Durchführung der Transporte nach Auschwitz hemmend auswirkt.

Auch bei den Transporten nach Theresienstadt und Bergen-Belsen hat sich gezeigt, dass die Zahl der Nicht-transportfähigen erheblich war und eine starke Verringerung der Transportzahlen brachte. Ich habe den Eindruck, dass die Juden, wenn ein radikaler Abtransport von Kranken durchgeführt wird, sehr schnell gesund werden und nicht mehr im Krankenhaus Zuflucht suchen. Ich schlage deshalb vor, ausser den Transportfreien alle kranken Juden, die nicht zur Barneveld-, Protestantengruppe und zur Stammliste gehören, nach Auschwitz auf Transport zu stellen.

Auf diese Weise würde das Krankenhaus sicherlich um 400-500 kranke Juden entlastet.

Für den Transport am Dienstag, den 8.2.1944, habe ich den Abtransport sämtlicher transportfreien Juden einschliesslich der Infektionskranken (Scharlach, Diphtherie, infektiöse Gelbsucht, TBC.) vorgesehen und eine entsprechend grössere Anzahl von Wagons angefordert. Dem Lagerarzt habe ich erklärt, dass es für den Transport am Dienstag keine Transportunfähigkeit gibt. *Es sei denn, dass der zu transportierende kranke Jude mit Sicherheit in den nächsten 3-8 Stunden sterben würde.*⁷⁹

Tot zover de minder charmante kant van Gemmeke. Maar die ontging zijn Leeuwarder rechters kennelijk: op 20 januari 1949 werd Gemmeke veroordeeld tot niet meer dan tien jaar gevangenisstraf met aftrek van drieënhal jaar voorarrest. Gezien de opmerkelijk lage straf is de motivering van het bijzondere hof op dit punt wel interessant. Zo stelde het vast dat de bewezen verklaarde misdrijven van Gemmeke,⁸⁰ op zichzelf het opleggen van de doodstraf rechtvaardigde. Het hof zag daar echter vanaf, omdat

... verdachte is opgetreden in een, voor hem, normaal ambtelijk verband, hij, anders dan een Nederlander, is opgevoed en zijn politie-loopbaan heeft gevolgd in een maatschappij, door stelselmatige propaganda in anti-semitische zin vergiftigd, en hij ambtelijk heeft gedaan wat in zijn kringen als volkomen normaal gold, zodat mag worden aangenomen, dat het misdadige van de Duitse anti-Joodse politiek niet volledig door den muur van propagandistische verdachtmaking en laster jegens het Jodendom tot hem is doorgedrongen en tenslotte, dat hij, ondanks wat ten nadele van zijn beleid in Westerbork is gebleken, dat beleid niet op dusdanig ergerlijke wijze heeft gevoerd, als, naar de

⁷⁹ Proces-verbaal no. 414 van 4 juni 1948 van het Bureau Opsporing Oorlogsmisdrijven te Assen, p. 41 e.v. (cursivering van DdM). De telex van Gemmeke aan Zoepf is ook weergegeven in het vonnis tegen Harster: JuNSV, Bd. XXV, Lfd.Nr.645, p. 493 e.v.

⁸⁰ Die betroffen: 1) zijn leidinggevende rol bij de deportatie van de joden; 2) het laten executeren van vier joden wegens poging tot ontvluchting; 3) de deportatie van zogenaamde strafgevallen wegens 'lichte vergrijpen' tegen het kampreglement; 4) het aangeven bij de SD van een jood die reeds uit Westerbork was vrijgelaten met het verzoek betrokkene weer te arresteren en naar Westerbork over te brengen, alsmede diens deportatie als strafgeval wegens het 'verspreiden van geruchten'; 5) het opdracht geven om, als represaille-maatregel tegen stakend personeel van de spoorwegen en tegen personen verdacht van illegale activiteiten, hun woningen te plunderen, de inboedel te vernielen en de woningen plat te branden. Zie: sententie BG Leeuwarden, 20.01.1949, NIOD DOC. I-520.

overtuiging van het Hof, menig ander Duits functionaris in zijn plaats zou hebben gedaan.⁸¹

Veel mooier kon hij het niet krijgen en Gemmeker onthield zich dan ook wijselijk van een beroep in cassatie. Twee jaar later, in april 1951, was de man die persoonlijk het toezicht had gehouden op de wegvoering van tachtig procent van alle uit Nederland weggevoerde joden alweer als vrij man terug in Duitsland.⁸² De West-Duitse justitie heeft nog in de jaren zeventig getracht een nieuw strafproces tegen Gemmeker te voeren. Dat mislukte omdat men het bewijs dat Gemmeker had geweten welk lot de gedeporteerde joden wachtte, niet rond kon krijgen.

Van de overige tot de Sicherheitspolizei behorende jodendeporteurs werden er nog drie door Nederlandse bijzondere hoven berecht. Anders dan Harster en Gemmeker werden zij hard aangepakt en uiteindelijk alle drie ter dood veroordeeld. Daarbij speelde de wijze waarop zij zich van hun taak hadden gekweten een doorslaggevende rol. De eerste die terecht stond was de medewerker van het 'Judenreferat' van de BdS, Franz Fischer.⁸³ Fischer werd schuldig bevonden aan de deportatie van ongeveer 13.000 joden uit Den Haag naar Westerbork, alsook aan het opdracht geven tot het naar Polen op transport stellen van individuele joden. Zwaar aangerekend werd hem verder de mishandeling van joden en van niet-joden die verdacht werden van hulp aan joodse onderduikers. In zijn overwegingen ten aanzien van de op te leggen straf oordeelde het Haagse bijzondere hof:

dat verdachte deel heeft gehad aan één van de meest afschuwelijke daden, die Duitsland tegenover de bevolking van de bezette landen heeft bedreven, welke daden op zichzelf gezien het opleggen van de doodstraf zouden rechtvaardigen ...

Maar zover ging het bijzondere hof niet, omdat psychologisch onderzoek van de verdachte had uitgewezen dat hij

... bijzondere psychische aspecten vertoont, waarbij een zucht naar macht, een sterke geldingsdrang en een algeheel gemis aan schuldbesef wel de voornaamste zijn ...

Daarbij kwam nog,

... dat bovendien uit verdachte's uitspraken tegenover zijn slachtoffers en anderen blijkt van een uitgesproken anti-semitisme, hetgeen niet te verwonderen valt in een Duitser,

⁸¹ Idem.

⁸² Boas, Boulevard, p. 45. Gemmeker kreeg twee keer gratie en werd op 20 april 1951 voorwaardelijk in vrijheid gesteld en over de grens gezet. Rüter, Enkele aspecten, p. 117.

⁸³ Zie JuNSV-processenoverzicht NLog5. Voor de onderstaande citaten, zie sententie BG Den Haag, 17.03.1949 en arrest BRvC, 12.07.1950, NIOD DOC. I-479

die jaren lang door zijn regering op de meest systematische en geraffineerde wijze door propaganda tegen de joden daartoe is opgehitst ...

Die onderwerping aan een voortdurende en intense anti-joodse propaganda had er toe geleid dat

... de mentaliteit van deze verdachte, die ter terechtzitting heeft blijk gegeven nog steeds geen besef te hebben van de grote schuld, die hij op zich heeft geladen, volkomen is vergiftigd door de omgeving waarin hij heeft verkeerd en gewerkt en, naar het Hof aanneemt, zijn psychische gesteldheid voor het zaad van het anti-semitisme een gunstige ontwikkelingsbodem is geweest, terwijl verdachte niet die geestelijke ontwikkeling heeft bereikt, dat hij zich aan deze verderfelijke invloed heeft kunnen onttrekken.

Dit alles overwegende achtte het bijzondere hof termen aanwezig om

... geen doodstraf op te leggen, maar te volstaan met een levenslange verwijdering van deze verdachte uit de maatschappij, waarbij het Hof opmerkt, dat, indien een Nederlander soortgelijke misdrijven tegen zijn eigen landgenoten zou hebben gepleegd, de doodstraf op haar plaats zou zijn geweest.

Met deze partiële ontoerekeningsvatbaarheidsverklaring maakte de BRvC, daartoe aangespoord door het cassatieberoep van de procureur-fiscaal, korte metten. Ten aanzien van Fischers antisemitisme merkte de Raad op

dat deze ... trek in requirants⁸⁴ persoonlijkheid naar 's Raads oordeel zeker niet te zijner ontlasting kan strekken, welke redenering daaraan in het bedoelde psychologische rapport ook moge worden vastgeknoopt.

En verder oordeelde de BRvC

... dat ook sterke geldingsdrang en volslagen gemis aan schuldbesef bij Duitse oorlogsmisdadigers zo gewone verschijnselen zijn, dat de Raad daaraan evenmin een persoonlijke ontlastende werking ten gunste van requirant Fischer kan toekennen;

dat derhalve de Raad, anders dan het Hof, in deze psychologische beschouwingen met de Procureur-Fiscaal geen voldoende grond vindt om af te zien van oplegging van de zwaarste straf.

⁸⁴ Fischer zelf had ook beroep in cassatie aangetekend.

Een soortgelijke behandeling als Fischer viel het hoofd van de Amsterdamse Zentralstelle für Jüdische Auswanderung, Ferdinand aus der Fünten, ten deel. Aus der Fünten stond in december 1949 terecht voor het bijzonder gerechtshof Amsterdam op beschuldiging van deelname aan de deportatie van de Amsterdamse joden naar Westerbork en Polen en voor zijn rol bij het leeghalen van verscheidene joodse psychiatrische inrichtingen en het op transport stellen van patiënten en verpleegkundige staf. Verder had Aus der Fünten joden, onder bedreiging van deportatie, gedwongen zich 'vrijwillig' te onderwerpen aan sterilisatie.⁸⁵ Daarbij had, naar het oordeel van het Amsterdamse hof,

Aus der Fünten ... grote onbarmhartigheid aan de dag gelegd, en er bestaat geen twijfel of hij heeft begrepen, dat terwijl hij de ongelukkige joden aanbracht en overgaf, mannen en vrouwen, maar ook ouden van dagen, jonge kinderen en zieken, hij daarmee voor hen een rampzalige toekomst hielp openen, al wist hij niet in bijzonderheden welke duivelse maatregelen hen daar wachtten.

Zowel zijn houding aan de Zentralstelle für Jüdische Auswanderung te Amsterdam, als bij de razzia's aldaar, te Rotterdam en Den Haag, de ontruiming van de verschillende gestichten en van het israëlitische krankzinnigengesticht 'Apeldoornse Bos', behoren tot de vreselijkste schanddaden van Duitse zijde in Nederland bedreven, waarbij Aus der Fünten ook persoonlijk gevoelloze hardheid en initiatief heeft betoond.

Het bijzondere hof meende derhalve dat hij zwaar gestraft moest worden. Het opleggen van de doodstraf achtte het hof echter niet terecht, omdat

... de opperste en doorslaggevende verantwoordelijkheid voor de onmenselijke maatregelen tegen de Nederlandse burgers van Joodse afkomst gelegen heeft bij de hogere machthebbers, de Jodenvervolging najagende als algemeen stelsel: Rauter en de kring van de Befehlshaber der Sicherheitspolizei in Den Haag, terwijl hij zelf zich door deze leiding heeft laten gebruiken als een inderdaad veel te dienstijverig en meedogenloos instrument, zeer wel wetende wat hij deed en misdeed, maar toch in actie gehouden door degenen, die in hogere bureaux gezeten de afschuwelijke plannen uitbroeiden en door-gaven en een figuur als Aus der Fünten voor de volle jammer van de tenuitvoerlegging lieten opkomen;

hen betreft derhalve een veel zwaardere aansprakelijkheid dan die van de ondergeschikte in de eigenlijke zin van het woord, maar aan de andere kant wordt zijn aansprakelijkheid in zekere zin begrensd door de niets ontziende, steeds doordrijvende leiding van de hooggeplaatsten;

⁸⁵ Zie JuNSV-processenoverzicht NL199. Voor de onderstaande citaten, zie sententie BG Amsterdam, 27.12.1949 en arrest BRvC 12.07.1950, NIOD DOC I-500.

op grond van deze overwegingen is het rechtvaardig hem de levenslange gevangenisstraf op te leggen.

Ook in dit geval ging de procureur-fiscaal in cassatie en wederom corrigeerde de BRvC de zijns inziens te lage straf. Voor de talrijke ‘afschuwelijke wandaden’ van Aus der Füntens vormde ‘slechts de doodstraf een rechtvaardige vergelding.’

Ten aanzien van Aus der Füntens chef, het hoofd van de Sipo-Aussenstelle Amsterdam Willy Lages, was er geen verschil van mening over de strafmaat tussen het bijzonder gerechtshof en de BRvC. Op 20 september 1949 veroordeelde het Amsterdamse hof Lages ter dood voor zijn aandeel in de deportatie van 70.000 joden, alsmede voor zijn leidinggevende rol bij de executie van 300 personen, bij 11 zogenaamde Silbertanne-acties,⁸⁶ bij het neerbranden van 20 huizen, bij razzia’s ten behoeve van de Arbeitseinsatz en voor zijn verantwoordelijkheid ten aanzien van mishandelingen van arrestanten door zijn ondergeschikten. De BRvC handhaafde de doodstraf.⁸⁷

In geen van de drie bovengenoemde gevallen werd de doodstraf overigens uitgevoerd. Fischer, Aus der Füntens en Lages kregen alle drie gratie en hun straf werd omgezet in levenslang. Over die gratiëring en de daarmee samenhangende omstandigheden komen wij nog te spreken.

Buiten de hier behandelde zes Duitsers zijn geen belangrijke beleidsbepalende of -uitvoerende functionarissen van het Duitse bezettingsapparaat door Nederlandse rechtscolleges berecht voor hun aandeel in de jodenvervolging en -deportatie. Wel zijn er nog Duitsers berecht en veroordeeld voor tegen joden gerichte misdrijven, maar daarbij ging het in de regel om beampten die zich in de lagere regionen van de bevelshiërarchie bevonden en om individuele executies, moorden en mishandelingen – onder meer in de concentratiekampen Amersfoort en Vught – om denunciaties en, in een enkel geval, om delicten van economische aard.⁸⁸

Van de overkoepelende beleidsinstantie van het Reichskommissariat für den besetzten Niederlanden, met een staf van 290 personen onder leiding van Seyss-Inquart, werden zegge en schrijve vier functionarissen voor de Nederlandse rechter gebracht. Zij behoorden tot de 153 personen tellende staf van de Beaufragten in den Provinzen en werden berecht voor roof, vrijheidsberoving en doodslag, maar geen van die delicten had ook maar iets te maken met de jodenvervolging.⁸⁹ Van de Haagse staf van het Reichskommissariat – de Präsidialabteilung, 137 personen –, die zich onder meer met ‘joodse aangelegenheden’ bezighield, werd in het geheel niemand berecht. Hetzelfde gold voor de vertegenwoordi-

⁸⁶ Silbertanne was de codenaam van de Sicherheitspolizei voor moordaanslagen op Nederlanders, die verdacht werden van verzetsactiviteiten, maar die zich bij gebreke van enig bewijs op vrije voeten bevonden. Deze aanslagen vonden in het geheim plaats. De Sipo beschouwde ze als ‘Gegenterrormassnahmen’. Zie: Rüter, *Enkele aspecten*, p. 130, noot 110.

⁸⁷ Zie: JuNSV-processenoverzicht NL171. BRvC 12.7.1950, in: NJ, 1950, no. 680.

⁸⁸ Zie hiervoor in het algemeen het JuNSV-processenoverzicht.

⁸⁹ Vergelijk: Rüter, *Enkele aspecten*, p. 119 e.v. Zie ook het JuNSV-processenoverzicht onder de nummers NL049, NL111, NL205 en NL213.

gers van het Auswärtige Amt (13) en de staf van het Generalkommissariat für Verwaltung en Justiz (421 personen), wiens chef, Wimmer, zoals we eerder zagen, in de voorstelling van de minister van Justitie niet eens in aanmerking kwam voor nader strafrechtelijk onderzoek.⁹⁰

De berechting van de overige Duitse oorlogsmisdadigers

Verreweg de meesten van de in Nederland voor levensdelicten berechte Duitsers ressorteerden onder het Generalkommissariat für das Sicherheitswesen, dat onder leiding stond van de HSSPF Rauter. In die categorie vielen ook de meeste van de opgelegde doodstraffen, namelijk vijftien van de in totaal achttien.⁹¹

Overzicht van al dan niet ten uitvoer gelegde doodstraffen

Nummer	Naam	Eenheid	Uitgevoerd	Gratie	Anders
NLo04	Heinemann, L.	Sipo Arnhem/Zutphen	x		
NLo10	Rauter, H.A.	HSSPF Nederlande	x		
NLo43	Berg, K.P.	KL* Amersfoort	x		
NLo46	Kotälla, J.J.	KL Amersfoort		x	
NLo57	Stöver, J.F.	KL Amersfoort/ Sipo Amsterdam		x	
NLo67	Albrecht, W.A.	Sipo Leeuwarden	x		
NLo95	Fischer, F.	BdS Nederlande		x	
NL112	Hartwig, F.	Organisation Todt Assen			Bij verstek
NL113	Zülow, K.	Organisation Todt Assen			Bij verstek**
NL114	Hoffmann, J.W.	Sipo Rotterdam		x	
NL134	Lehnhoff, R.W.	Sipo Groningen	x		
NL143	Frankensteen, F.	Sipo Apeldoorn		x	
NL148	Haase, B.G.	Sipo Groningen		x	
NL149	Bellmer, F.	Sipo Groningen		x	
NL154	Busch, R.B.	Organisation Todt			Bij verstek
NL155	Petri, W.	Sipo Assen			Bij verstek
NL171	Lages, W.P.F.	Sipo Amsterdam		x	
NL199	Aus der Füntten, F.H.	Sipo Amsterdam		x	

* KL = Konzentrationslager

** Zülow werd door het BG Leeuwarden op 7.4.1949 ter dood veroordeeld wegens het doodschieten van twee Nederlandse gevangenen na een vlucht poging. Niet bekend was toen dat het LG Leipzig Zülow reeds op 8.3.1948 tot vijftien jaar tuchthuis had veroordeeld voor hetzelfde delict. Dit bleek pas na 1990 bij het onderzoek naar de Oostduitse vonnissen in het kader van het Justiz und NS-Verbrechen-project (het Oostduitse vonnis tegen Zülow wordt onder nr. 1669 in de serie DDR-Justiz und NS-Verbrechen gepubliceerd).

Zoals uit het bovenstaande overzicht blijkt, werd in vijf gevallen de doodstraf ten uitvoer gelegd, terwijl die in negen gevallen bij wijze van gratiëring werd omgezet in een levenslange gevangenisstraf. Waarom de een wel werd gegratieerd en de ander niet is niet altijd

90 Zie Rüter, *Enkele aspecten*, p. 119 e.v.

even helder. Over Kotälla, Lages, Aus der Fünten en Fischer komen wij in dit verband nog nader te spreken aangezien hun strafomzetting tot het nodige rumoer zou leiden in samenleving en parlement. Maar waarom, bijvoorbeeld, de Leeuwarder SD-chef Albrecht wel werd geëxecuteerd, maar zijn Groningse collega Haase niet, blijft onduidelijk. Aan de misdrijven waarvoor zij veroordeeld werden kan het niet gelegen hebben. In het geval van Albrecht ging het daarbij om de door hem bevolen en voor een deel zelf geleide executies van tientallen personen, om de eigenhandige mishandeling van arrestanten en gevangenen en om het dulden van mishandelingen door zijn ondergeschikten. Daarvoor werd Albrecht op 21 maart 1952 voor het vuurpeleton gezet. Twee maanden eerder had de regering Haase gegratieerd, alhoewel zijn slachtofferlijst die van zijn Leeuwarder collega verre overtrof.⁹² Daarentegen werd Haases ondergeschikte, Robert Lehnhoff, voor zijn rol bij het doodschieten van 27 personen en de mishandeling van gevangenen, weer wel geëxecuteerd, terwijl diens Apeldoornse collega, Frankenstein, die zes ondergedoken joden – onder wie een vrouw met kind – alsmede een gewonde, gevangen genomen verzetsman doodschoot, gratie kreeg.⁹³

Naast de achttien doodvonnisen stonden zes veroordelingen tot levenslange gevangenisstraf.⁹⁴ In vijf gevallen betrof het leden van de Sicherheitspolizei, terwijl één veroordeelde deel uitmaakte van een Sonderkommando van de Waffen-SS. Allen werden schuldig bevonden aan deelname aan executies en/of mishandeling van gevangenen.

Tijdelijke gevangenisstraffen uiteenlopend van drie maanden tot twintig jaar werden opgelegd aan 182 personen, terwijl in 35 gevallen het proces eindigde met vrijspraak, ontslag van rechtsvervolging of sepot.

Opvallend in het overzicht van berechte personen is de prominente aanwezigheid van leden van Sipo en SD. Van het totale aantal berechte Duitsers van wie de uitkomst van het proces achterhaald kon worden (241) behoorde iets meer dan 65% (157 personen) daartoe.⁹⁵ Daarvan is ruim 87% (137 personen) veroordeeld. Op grond van deze cijfers zou men dus kunnen vaststellen dat in elk geval deze tak van de Duitse bezettingsmacht behoorlijk is aangepakt.⁹⁶ Daarbij moet dan wel worden bedacht dat de inhoud van die aanpak nogal kon verschillen.

91 Rüter, *Enkele aspecten*, p.120 e.v.

92 Haase had – aldus de vaststelling van het BG Leeuwarden – de executie van 64 personen bevolen en opdracht gegeven voor enkele Silbertanne-Aktionen waarbij 5 personen werden doodgeschoten en 3 gewond werden achtergelaten. Verder had hij, als represaille-maatregel, een drietal razzia's laten uitvoeren waarbij 200 personen werden opgepakt en naar concentratiekampen werden overgebracht en opdracht gegeven huizen neer te branden. Tenslotte was Haase verantwoordelijk voor de mishandeling en executie van 48 personen door zijn ondergeschikten. Zie JuNSV-processenoverzicht NLo67 (Albrecht) en NL148 (Haase; BRvC 20.3.1950, in: NJ 1950, no. 304.). Verder: Koos Groen, *Landverraad*, p. 139.

93 Zie JuNSV-processenoverzicht NL134 (Lehnhoff) en NL143 (Frankenstein). Verder: Groen, *Landverraad*, p. 139.

94 Zie JuNSV-processenoverzicht NLo38 (Nitsch), NLo44 (Brahm), NLo47 (Wolf), NLo92 (Kohlen; BRvC 17.10.1949, in: NJ 1950, no. 582 en NOR 1619), NL168 (Küter) en NL172 (Ahlbrecht; BRvC 17.2.1947, in: NOR 747; BRvC 11.4.1949 in: NJ 1949, no. 425).

95 Tot de beampten van Sipo en SD zijn hier gerekend: de HSSPF, de leden van de Sipo en SD centrale in Den Haag alsmede van de Aussenstellen en Aussenkommandos en de bewakingsstaf van concentratie- en dwangarbeidskampen en gevangenis.

96 Rüter geeft in zijn proefschrift een bestandsopname van het Duitse personeel in dienst van het Generalkommissariat für das Sicherheitswesen op 15 mei 1943. Hieruit blijkt dat er op dat moment 329 personen werkzaam waren bij de Sipo en SD-Dienststellen. Telt

Overzicht van tijdelijke gevangenisstraffen naar categorieën, aantallen veroordeelden en betrokken instanties

Straf	Aantal veroordeelden	Betrokken eenheden*
15 tot en met 20 jaar	35	Sipo/SD: 28 Wehrmacht: 1 Waffen-SS: 2 Organisation Todt: 3 niet-militair: 1
10 tot 15 jaar	30	Sipo/SD: 24 Wehrmacht: 4 Ordnungspolizei: 1 Landstorm Nederland: 1
5 tot 10 jaar	54	Sipo/SD: 34 Wehrmacht: 8 Ordnungspolizei: 1 Civiel bestuur: 3 Industrie: 2 Organisation Todt: 1 niet-militair: 1 Deutsche Handelskammer: 1 Landstorm Nederland: 2 Waffen-SS: 1 Onbekend: 3
3 maanden tot 5 jaar	63	Sipo/SD: 31 Wehrmacht: 17 Ordnungspolizei: 1 Civiel bestuur: 5 Industrie: 3 Organisation Todt: 1 niet-militair: 1 NSDAP: 1 Waffen-SS: 1 Onbekend: 3

Strafzaken geëindigd met vrijspraak, ontslag van rechtsvervolgning of sepot

Aantal verdachten	Betrokken eenheden*
35	Sipo/SD: 20 Wehrmacht: 3 Ordnungspolizei: 1 Werftpolizei: 1 Civiel bestuur: 6 Reichsbahn: 1 Waffen-SS: 2 Justiz: 1 Onbekend: 1

* In enkele gevallen maakte de veroordeelde deel uit van verscheidene eenheden. Dit verklaart de geringe discrepantie tussen het aantal veroordeelden, respectievelijk verdachten en de aantallen bij de eenheden genoemd.

Al eerder zagen we dat er weliswaar strenge straffen werden opgelegd aan Heinemann, Rauter en anderen, maar dat daartegenover toch ook sprake was van een opmerkelijke en soms zelfs ronduit verbazingwekkende mildheid bij de beoordeling en behandeling van andere notoire oorlogsmisdadigers, zoals bij de jodendeporteurs Harster en Gemmeker. Al te veel consistentie valt er niet te ontdekken bij, bijvoorbeeld, de berechting van de medewerkers van het Bureau Joodse Zaken van de Amsterdamse politie. Terwijl enkele van de aldaar werkzame joodse V-Personen voor het verraad van hun lotgenoten tot hoge straffen werden veroordeeld en één hunner – de Nederlandse Ans van Dijk – zelfs werd geëxecuteerd, kwam hun Duitse bureauchef, Otto Kempin, weg met een veroordeling tot 10 jaar. Daarvan zat hij er welgeteld één uit.⁹⁷

Dat er in de bestrafing van Duitse oorlogsmisdadigers (en overigens ook van Nederlandse politieke delinquenten) maar weinig lijn was te ontdekken, viel ook de Bijzondere Raad van Cassatie op.⁹⁸ Dat inzicht bracht de Bijzondere Raad ondermeer duidelijk tot uitdrukking in zijn gratie-advies betreffende de Utrechtse Sipo-beambte Paul Fröhlich.⁹⁹ Fröhlich was, voor zijn deelname aan een aantal executie-acties, het doodschieten van een arrestant bij de doorzoeking van een woning en het oppakken van ondergedoken joden en hun helpers, door zowel het Amsterdamse bijzondere hof als de BRvC tot vijftien jaar veroordeeld.¹⁰⁰ Zijn chef, Hermann Neumeier, werd echter voor het leidinggeven aan die executie-acties, alsmede voor het eigenhandig doodschieten van twee personen en het mishandelen van gevangenen, door het Amsterdamse hof tot slechts vier jaar veroordeeld en nog geen twee maanden na zijn veroordeling over de grens gezet.¹⁰¹ In zijn advies betreffende de gratie van Fröhlich overwoog de Bijzondere Raad:

dat in het bijzonder de ... veel te lage straf, die aan Fröhlich's chef, Neumeier door het Bijzonder gerechtshof is opgelegd en, waarop de Raad, door het achterwege blijven van cassatie, generlei invloed heeft kunnen uitoefenen, noopt tot een verlichting, bij wege van gratie, van de straf, aan de ondergeschikte Fröhlich opgelegd, ook al heeft deze een op eigen initiatief gepleegde levensberoving te zijnen laste.¹⁰²

men daar de HSSPF en de door Rüter gegeven cijfers met betrekking tot de Duitse staf van de kampen Amersfoort en Westerbork (20) bij op dan komt men uit op een getal van 350 personen. Het totale bestand ligt iets hoger aangezien cijfers over de personeelsbezetting van gevangnissen en andere kampen ontbreken. Wellicht kan men, met de nodige voorzichtigheid, uitgaan van de schatting die Groen geeft van 400 man voor het gehele Duitse politieapparaat. Naar schatting zou dan bijna 40% daarvan voor de rechter zijn gebracht. Zie: Rüter, *Enkele aspecten*, p. 120 e.v. Koos Groen, *Als slachtoffers daders worden. De zaak van de joodse verraadster Ans van Dijk* (Baarn 1994), p. 63.

⁹⁷ Zie het JuNSV-processenoverzicht onder NLo31 (vader Berthold en zoon Bernard Joseph, veroordeeld tot respectievelijk 18 en 20 jaar) en NL219 (Kempin). Dochter Therese Joseph was voor hetzelfde reeds veroordeeld tot 3 jaar (zie NLo03 en eerder in de tekst). Kempins voorganger, de Nederlandse politieman Abraham Kaper werd ter dood veroordeeld en geëxecuteerd. Groen, *Als slachtoffers daders worden*, p. 70 e.v.; Groen, *Landverraad*, p. 257 (lijst van geëxecuteerden).

⁹⁸ Vergelijk de opmerking van de vice-president van de BRvC, Verzijl, in een interne notitie over het strafmaat-niveau: 'De hoven en zelfs verschillende kamers van één hof vertonen de ongelooflijkste verschillen in strafmaat.' Notitie van Verzijl met betrekking tot 'het "normale" strafmaatniveau voor Duitsers'. NIOD, collectie 271b: prof.mr. J.H.W. Verzijl. Zie ook: Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad*, p. 700 e.v.

⁹⁹ Zie ontwerp-advies inzake Fröhlich, 19.5.1951. NIOD, collectie 271b: prof.mr. J.H.W. Verzijl.

¹⁰⁰ Zie JuNSV-processenoverzicht NLo35 (BRvC 17.10.1949, in: NOR 1618 en NJ 1950, no. 6).

¹⁰¹ Zie JuNSV-processenoverzicht NL226.

¹⁰² De BRvC adviseerde een strafvermindering met vijf jaar. Zie ontwerp-advies inzake Fröhlich, 19.5.1951. NIOD, collectie 271b: prof.mr. J.H.W. Verzijl.

In zijn toelichting op dit advies schreef de BRvC aan de minister van Justitie:

Het geval Fröhlich-Neumeier is slechts *één der vele gevallen*, waarin de Raad gesteld is voor een ontoelaatbare onderlinge onevenwichtigheid in de straffen, aan Duitsers – en trouwens ook aan nationale delinquenten – door de vijf bijzondere gerechtshoven en door de Raad zelf opgelegd.

Meestal vindt deze voor de Raad zeer moeilijke situatie haar oorzaak in het feit, dat in gevallen van te lage bestraffing in eerste aanleg de veroordeelde wijselijk van beroep in cassatie afziet en de betrokken Procureur-Fiscaal blijkbaar ook zijnerzijds meent zodanig beroep met het oog op de strafmaat niet te moeten instellen.¹⁰³

Voorzover dat binnen zijn vermogen lag corrigeerde de BRvC de naar zijn oordeel te zware dan wel te lichte straffen van de bijzondere gerechtshoven. Al eerder zagen wij daarvan de voorbeelden bij de gevallen Fischer en Aus der Fünten. Ter illustratie voegen wij daar nog enkele aan toe.

Zo werd de Kriminalsekretär van de Sipo Almelo, Fritz Neubacher, voor zijn deelname aan de executie van acht personen en zijn mishandeling van gevangenen door het bijzonder gerechtshof Arnhem tot twintig jaar gevangenisstraf veroordeeld. De BRvC bracht die straf terug tot vijftien jaar.¹⁰⁴ Voor het leiding geven aan de executie van tien personen en het voorbereiden van de executie van nog eens drie personen, werd de Untersturmführer Paul Burghoff van de Sipo Rotterdam in eerste aanleg tot slechts zes jaar veroordeeld. De BRvC verhoogde die straf tot vijftien jaar.¹⁰⁵ Burghoffs ondergeschikte, Hermann Engelshoven, die deel had genomen aan de bovengenoemde executie-acties en daarnaast nog twee arrestanten had doodgeschoten, werd door het bijzondere hof tot de doodstraf veroordeeld. Die straf werd door het BRvC gewijzigd in levenslang.¹⁰⁶ Zijn collega, Bernhard Siebers, betrokken bij het doodschieten van een van de arrestanten alsmede schuldig aan het doodschieten van een Nederlandse reserve-officier, kreeg in eerste instantie twintig jaar opgelegd. De BRvC bracht die straf terug tot vijftien jaar.¹⁰⁷

De kampcommandant van het Zwangsarbeitslager Empel-Rees (een kamp even over de Duitse grens waar veel van de bij een razzia in Rotterdam in 1944 opgepakt het leven hadden gelaten) zag zijn wegens zware mishandelingen van gevangenen opgelegde straf van acht jaar door de BRvC opgehoogd naar elf.¹⁰⁸ Drastisch opgeschroefd werden ook de straffen van de voor de deplorabele hygiënische en medische omstandigheden in het kamp verantwoordelijke arts, Hans Brunner (van tien naar achttien jaar) en de tot de kampstaf

103 Idem. *Cursivering van DdM*.

104 Zie JuNSV-processenoverzicht NLo42 (BRvC 5.12.1948, in: NJ 1950, no. 12) en de notitie van Verzijl met betrekking tot 'het "normale" strafmaatniveau voor Duitsers'. NIOD, collectie 271b: prof.mr. J.H.W. Verzijl.

105 Zie JuNSV-processenoverzicht NLo54 (BRvC 17.10.1947, in NOR 1613) en de notitie van Verzijl met betrekking tot 'het "normale" strafmaatniveau voor Duitsers'. NIOD, collectie 271b: prof.mr. J.H.W. Verzijl.

106 Idem en JuNSV-processenoverzicht NLo72.

107 Idem en JuNSV-processenoverzicht NLo66 (BRvC 20.2.1950, in: NJ 1950, no. 303 en NOR 1688).

108 *Belinfante, In plaats van bijlftesdag*, p. 498 en JuNSV-processenoverzicht NL127 (BRvC 15.5.1950, in NJ 1950, no. 503).

behorende Petrus Röhrig die schuldig werd bevonden aan het laten verkommeren van de gevangenen alsmede aan hun mishandeling (van zes naar zeventien jaar).¹⁰⁹

Een dergelijke aanscherping van de bestraffing betekende echter niet dat de BRvC ongevoelig was voor de moeilijke positie waarin menig Duits beambte verkeerde. Zo benadrukte hij in het hierboven genoemde geval betreffende het *Zwangsarbeitslager* Empel-Rees:¹¹⁰

... dat ook de Raad niet uit het oog verliest, dat in de wanhopige situatie, waarin het Duitse Rijk door de eigen misdadige leiding steeds dieper was weggezonden, ook de positie van individuele Duitsers steeds moeilijker was geworden, toen in de laatste oorlogswinter de algehele ondergang van dat Rijk onafwendbaar naderde.

Met die omstandigheid diende bij de beoordeling van de individuele strafwaardigheid dan ook stellig rekening te worden gehouden, ofschoon de Raad ten stelligste het door de veroordeelden gevoerde verweer verwierp, dat de noodtoestand van het Duitse Rijk 'het begaan van beestachtigheden tegen onschuldigen ook maar vergoelijkt.' Niettemin bestond er, volgens de BRvC, wel degelijk een

principeel verschil ... tussen die Duitsers die ook in die periode van steeds toenemende wetteloosheid en willekeur het misdadig regime, met gewetenloze opoffering van leven, gezondheid en goed van onschuldige burgers der bezette gebieden, nog van harte zijn blijven steunen, en hen, die, van deernis voor deze ongelukkigen vervuld, hen nog zoveel mogelijk hebben trachten te helpen met opoffering van eigen rust en zelfs van veiligheid.

Voorts gold

dat daarnevens een sterk gradueel verschil dient te worden gemaakt tussen die Duitsers die in leidende en verantwoordelijke functies hun misdrijven hebben begaan, en hen, die, aan dezulken ondergeschikt, slechts een beperkte vrijheid van actie genoten.

Bij de bepaling van de strafmaat bleek de BRvC niet ongevoelig voor het verweer van het handelen op ambtelijk bevel ('Befehl ist Befehl'), zoals bleek uit zijn overwegingen in het arrest betreffende de wegens de executie van 20 personen veroordeelde Dienststellenleiter van de Sipo Zwolle, Erich Lütkenhus,¹¹¹

¹⁰⁹ Idem en JuNSV-processenoverzicht NL198 (BRvC 15.5.1950, in: NJ 1950, no. 504) en NL239.

¹¹⁰ BRvC 15.5.1950 in NOR, 1705.

¹¹¹ BRvC 19.10.1949. Uittreksel in: NIOD, collectie 271b: prof. mr. J.H.W. Verzijl. Zie ook JuNSV-processenoverzicht NL027. Zie ook: Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad*, p. 701. Die gevoeligheid ten aanzien van het 'Befehl ist Befehl'-verweer strekte zich overigens niet uit naar de strafbaarheid. Het beroep erop vormde geen strafuitsluitingsgrond. Zie hiervoor: Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, p. 487 e.v.; Rüter, *Enkele aspecten*, p. 97 e.v.; *Law Reports*, Vol. IX, p. 98 e.v.; Röling, 'The Laws of War and the National Jurisdiction since 1945', in: *Recueil des Cours*, p. 372 e.v.

dat bij de beslissing over de strafoplegging in zaken als de onderhavige in aanmerking dient te worden genomen, dat Duitse militairen en politie-ambtenaren ten gevolge van de bevelen, hun door meerderen gegeven, zich vaak in een moeilijk parket hebben bevonden;

dat derhalve de omstandigheid, dat mede door toedoen van ... Lütkenhus een twintigtal Nederlanders het leven hebben verloren, op zich zelf niet van voldoende betekenis is om de oplegging van een zware straf te rechtvaardigen, maar ten aanzien van elk der bevozen verklaarde feiten dient te worden nagegaan, of en in hoeverre hem ter zake van zijn persoonlijk aandeel daarin een verwijt treft.

In het geval van Lütkenhus oordeelde de BRvC dat hem dat verwijt inderdaad in ernstige mate trof, ondermeer vanwege het op eigen initiatief laten doodschietsen van drie personen. De Raad handhaafde dan ook – tegen de eis van acht jaar van de procureur-fiscaal in – de door het bijzonder gerechtshof Arnhem in eerste instantie opgelegde straf van vijftien jaar.¹¹²

Geheel anders lag het bij de Wehrmachtsoverste Frits Fullriede. Fullriede had, op bevel, 500 mannelijke inwoners van het plaatsje Putten laten oppakken als represaille voor een aanslag op Duitse militairen in de nacht van 30 september op 1 oktober 1944. De opgepakte mannen waren vervolgens overgedragen aan de SS die hen op transport stelde naar het concentratiekamp Neuengamme, alwaar de overgrote meerderheid om het leven kwam. Naast de arrestatie van de Puttense mannen droeg Fullriede de verantwoordelijkheid voor het verwoesten en in brand steken van een groot aantal woningen in het plaatsje.¹¹³ Het bijzonder gerechtshof Amsterdam veroordeelde Fullriede op 2 juni 1948 tot een gevangenisstraf van twee jaar en zes maanden. De procureur-fiscaal tekende tegen deze – zijns inziens te lage – straf beroep in cassatie aan en richtte zich daarbij met name tegen de overweging van het hof dat Fullriede niet had geweten (of had kunnen weten) dat de gedeporteerde mannen in een concentratiekamp zouden worden geplaatst en dat zij, ten gevolge daarvan, in meerderheid, om het leven zouden komen. De BRvC handhaafde de sententie echter en stelde verder vast

dat de Raad, evenals het Hof diep begaan met het vreselijk lot, dat een groot aantal mannelijke inwoners van Putten na hun deportatie heeft getroffen, van oordeel is, dat requirant Fullriede zoveel heeft gedaan om de uitvoering van het misdadige bevel van zijn meerderen te verzachten en dat hem slechts zo betrekkelijk lichte verwijten treffen, dat met de milde straf, in de bestreden sententie opgelegd, behoort te worden volstaan.¹¹⁴

¹¹² Notitie van Verzijl met betrekking tot 'het "normale" strafmaatniveau voor Duitsers'. NIOD, collectie 271b: prof. mr. J.H.W. Verzijl. BRvC 19.10.1949, JuNSV-processenoverzicht NLo27 en Meihuizen, Noodzakelijk kwaad, p. 701.

¹¹³ Zie Madelon de Keizer, Putten. De razzia en de herinnering (5de druk; Amsterdam 1999).

¹¹⁴ BRvC 10.01.1949. NOR 1536. Zie ook JuNSV-processenoverzicht NLo13.

Fullriedes chef en opdrachtgever, de Wehrmachtsbefehlshaber in den Niederlanden, generaal Friedrich Christiansen, kreeg voor zijn aandeel in de kwestie Putten alsmede voor zijn bevel tot executie van 15 gijzelaars, een straf van twaalfjaar opgelegd.¹¹⁵

We zouden hier nog de nodige voorbeelden aan toe kunnen voegen, maar het is ook zo wel duidelijk: hoe weinig consistentie er ook in de straftoemeting van de bijzondere hoven gelegen moge hebben, van blinde vergelding bij de berechting van de Duitsers was geen sprake. Bezieet men de te laste gelegde misdrijven – voor het merendeel ernstige levensdelicten – dan kan onmogelijk gezegd worden dat er buitensporig hard gevonnist werd. Daar waar de proporties uit het oog verloren schenen trad de BRvC op evenwichtige wijze corrigerend op. Dat kon de Raad, vanwege het achterwege laten van een cassatieberoep, niet in alle gevallen. Maar in die gevallen ging het juist steeds om een, naar algemeen gevoelen, te lichte bestraffing, zoals, bijvoorbeeld, bij Harster, Gemmeker en de Utrechtse Sipochef Neumeier.

Voordat wij nu overgaan tot de bespreking van de verdere behandeling van de Duitse veroordeelden, moeten hier nog eens de voornaamste lacunes in de berechting van de Duitse oorlogsmisdadigers aan de orde worden gesteld. Al eerder wezen wij erop dat er uit de sector van het civiele Duitse bestuursapparaat niemand in Nederland werd berecht voor de vervolging, deportatie en uitroeiing van de joden. Van de hogere ambtenaren uit dat apparaat stond er slechts één terecht voor een misdrijf met dodelijke afloop. Dit betrof de Beauftragte des Reichskommissars für die Provinz Overijssel, Karl Weidlich, die ervan werd beschuldigd drie personen te hebben laten doodschieten tijdens een razzia. Weidlich werd, wegens gebrek aan bewijs, vrijgesproken.¹¹⁶ Zijn collega, de Beauftragte des RK für die Provinz Nord Brabant, Heinrich Sellmer, werd tot twee jaar veroordeeld wegens het laten arresteren van zeven burgemeesters die hun medewerking aan de Arbeitseinsatz weigerden. Zes van hen vonden in een concentratiekamp de dood.¹¹⁷ Voor de inschakeling van het Nederlandse bedrijfsleven ten behoeve van de Duitse oorlogvoering, stond slechts één persoon – de Beauftragte des Reichsministers für Rüstung und Kriegsproduktion, Richard Fiebig – terecht. De zaak tegen Fiebig werd uiteindelijk geseponeerd.¹¹⁸

Opvallend is verder dat geen van de rechters verbonden aan het Duitse Landes- en Obergericht of aan Duitse militaire rechtbanken terecht hebben gestaan. Hetzelfde geldt voor de leden van het Duitse Openbaar Ministerie, inclusief de Duitse procureur-generaal in Nederland. Dit, terwijl er volgens een schatting van HSSPF Rauter, tussen mei 1940 en juli 1944 zo'n 700 Nederlanders door de Duitse justitie ter dood werden veroordeeld.¹¹⁹ De enige Duitse rechter die wel terecht stond was Dr. Arno Arlt, die als voorzitter van een SS- und Polizeistandgericht een aantal doodvonnissen velde tegen deelnemers aan de April-

115 Het Proces Christiansen, Bronnenpublicaties van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie; Processen no. 4, Den Haag 1950. Zie JuNSV-processenoverzicht NL017.

116 Zie JuNSV-processenoverzicht NL049.

117 Zie JuNSV-processenoverzicht NL111.

118 Zie JuNSV-processenoverzicht NL158 en, uitvoerig, Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad*, p. 633 e.v.

119 Het Proces Rauter, p. 283. Zie verder: Rüter, *Enkele aspecten*, p. 119 e.v.

Mei stakingen van 1943.¹²⁰ Arlt werd vrijgesproken. Weliswaar stelde het bijzonder gerechtshof vast dat de verordening op grond waarvan Arlt zijn doodvonnissen had geveld in strijd was met het volkenrecht, maar er kon niet worden aangetoond dat hij die – volgens het bijzondere hof – voor hem als Duitse rechter geldende verordening ook opzettelijk en doelbewust onjuist had toegepast teneinde die doodvonnissen te bewerkstelligen. Anders gezegd: er kon niet worden bewezen dat Arlt zich schuldig had gemaakt aan Rechtsbeugung.¹²¹

Dat geen enkele andere Duitse rechter of officier van justitie in Nederland terecht heeft gestaan is des te opmerkelijker gezien het feit dat een groot deel van de strafdossiers behorend bij de eerder genoemde doodvonnissen wel voorhanden waren en ook gebruikt zijn bij de berechting van Nederlanders die landgenoten hadden verraden. Dat levert het merkwaardige beeld op dat Nederlanders voor hun rol bij het voor de Duitse rechter brengen van landgenoten wel werden bestraft, maar dat de Duitse rechters die de doodvonnissen over die slachtoffers velden en de vertegenwoordigers van het Duitse OM die hen vervolgden, ongemoeid bleven. Of dit ook terecht was is maar zeer de vraag. In het proces van 1947 voor het Amerikaanse Militaire Gerechtshof in Neurenberg tegen een aantal leidinggevende vertegenwoordigers van het Reichsjustizministerium alsmede enkele rechters (het zogenaamde Juristenproces) werd vastgesteld: ‘Der Dolch des Mörders war unter der Robe des Juristen verborgen.’¹²² Twee jaar later noteerde het Duitse Oberste Gerichtshof für die Britische Zone in zijn vonnis, dat wie anno 1944 bij zinnen was, wel moest inzien ‘dass die nationalsozialistische Strafjustiz gegen politische Gegner nicht nach rechtsstaatlichen Grundsätzen, sondern willkürlich vorging.’¹²³ Daarbij komt nog dat het, bijvoorbeeld, bij het Duitse Landesgericht in Den Haag niet onbekend was, wat er in de concentratiekampen en met de joden gebeurde.¹²⁴

Dit alles in ogenschouw nemende lijkt de beslissing om de Duitse rechters en de leden van het Duitse OM zonder proces naar huis te sturen een weinig gelukkige. Met hun vonnissen en hun strafvervolging hadden zij het nazi-regime immers in belangrijke mate ondersteund en daarbij een groot aantal Nederlandse slachtoffers gemaakt.¹²⁵

¹²⁰ Ibidem, p. 122, noot 99 en JuNSV-processenoverzicht NL236 (BRvC 7.11.1949, in: NOR 1624 en NJ 1950, no. 8).

¹²¹ Frappant in dit laatste verband is de overeenkomst tussen de redenering van de Nederlandse rechter en die van zijn Westduitse collega's ten aanzien van de figuur van de Rechtsbeugung bij de strafvervolging van 'Nazi-rechters' in de Bondsrepubliek. Zie hiervoor JuNSV onder de Lfd.Nr. 045, 125, 163, 171, 185, 215, 230, 332, 345, 360, 421, 459, 461, 494, 507 en 660. Verder: Jörg Friedrich, *Freispruch für die Nazi-Justiz. Die Urteile gegen NS-Richter seit 1948. Eine Dokumentation* (Reinbek bei Hamburg 1983).

¹²² Geciteerd bij Jörg Friedrich, *Die Kalte Amnestie*, p. 79.

¹²³ OGHBZ, 5.12.1949, StS 88/49, in: JuNSV, Bd.IX, Lfd.Nr.306, p. 174. Ook geciteerd bij Rüter, *Enkele aspecten*, p. 122.

¹²⁴ Rüter noemt in dit verband het voorbeeld van een getuige die bij het Landesgericht in Den Haag werkzaam was en daar informatie op de hoogte werd gebracht van de praktijken in de concentratie- en vernietigingskampen. Rüter, *Enkele aspecten*, p.122. Voor de getuigenverklaring, zie uitvoerig: JuNSV, Bd. IX, Lfd.Nr.310, p. 354.

¹²⁵ Zie in dit verband ook de opmerkingen van Rüter over het gebrekkige inzicht van de Nederlandse justitie in het misdrijf tegen de menselijkheid: Rüter, *Enkele aspecten*, p. 122 e.v.

III.3 De tenuitvoerlegging van de opgelegde straffen en het gratiebeleid

De tijdelijke gevangenisstraffen

Op 2 september 1950 veroordeelde de BRvC de Sipo-beambte Arno Huhn tot zeventien jaar gevangenisstraf voor zijn deelname aan vier executie-acties. Nog geen vier jaar later keerde Huhn weer als vrij man naar Duitsland terug.¹²⁶ De eerder genoemde Sipo-Dienststellenleiter Erich Lütkenhus zat van de hem opgelegde vijftien jaar er nog geen zes uit.¹²⁷ De Sipo informanten, vader en zoon Joseph, veroordeeld tot vijftien en twintig jaar voor het aangeven van ondergedoken joden, verlieten de gevangenis na, respectievelijk, bijna zes en bijna acht jaar.¹²⁸

Hetzelfde beeld treft men aan bij de andere tot tijdelijke gevangenisstraffen veroordeelden. Er gaapt steeds een forse kloof tussen de opgelegde straftermijn en de feitelijke executie ervan. Daarbij dient men zich uiteraard wel te realiseren dat steeds de werkelijke in gevangenschap doorgebrachte tijd (veel) langer is geweest dan men op grond van de hierboven gegeven voorbeelden zou veronderstellen. In alle gevallen was immers sprake van een kortere of langere periode van voorlopige hechtenis. Daarmee werd als regel door de rechter bij de strafoplegging rekening gehouden.¹²⁹ Een verdere strafreductie kon plaatsvinden op grond van de zogenaamde voorwaardelijke invrijheidstelling (na verloop van tweederde van de opgelegde straf) en de verlening van gratie.¹³⁰ Zo kwam het dat een veroordeling tot de hoogste tijdelijke straf van 20 jaar steeds resulteerde in het 'vast zitten' van de betrokkene gedurende maximaal 13 jaar. Eind 1958 werd de laatste tot een tijdelijke straf veroordeelde Duitser over de grens gezet.¹³¹

De levenslange gevangenisstraffen

Van de zes oorspronkelijk tot levenslang veroordeelde Duitsers werd er één – de Sipo-beambte Martin Kohlen – reeds kort na zijn veroordeling gegratieerd en 'op jaren gesteld'.¹³² Bij de vijf overigen gebeurde dit in de periode tussen juni 1958 en april 1959. Geen van hen zat langer dan vijftien jaar vast. Alle zes werden in de periode tussen december 1958 en mei 1960 vrijgelaten.¹³³

¹²⁶ Zie JuNSV-processenoverzicht NLo26.

¹²⁷ Zie JuNSV-processenoverzicht NLo27.

¹²⁸ Zie JuNSV-processenoverzicht NLo31.

¹²⁹ Vergelijk de ongepubliceerde ontwerpnotitie uit 1962 van de advocate Mr. Ilse Boon, 'Einführung in die Dokumentation über die niederländischen Verfahren gegen Deutsche wegen Kriegsverbrechen', p. 32 (privé-collectie J.P. Meihuizen): 'In den meisten Urteilen wurde die Vorhaft in den Niederlanden bei der Strafzumessung mitangerechnet. In den Fällen wo dies nicht oder nicht vollständig geschehen war, konnte später im Einzelfall Anrechnung des nicht berücksichtigten Teiles der Vorhaft, sowie der ausserhalb der Niederlande verbrachten Haftzeit in einem Gnadengesuch beantragt werden. In den meisten Fällen wurde dies auch gewährt.'

¹³⁰ Voor de verschillende vormen van gratiëring, zie: *ibidem*, p. 31 e.v., Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, p. 513 e.v. Rüter geeft een indicatie van de, in sommige gevallen, herhaalde toepassing van het gratieinstrument ten aanzien van de Duitse delinquenten: in tenminste 52 gevallen éénmaal aan dezelfde persoon, in tenminste 48 gevallen twee maal aan dezelfde persoon en in tenminste 15 gevallen drie maal aan dezelfde persoon. Rüter, *Enkele aspecten*, p. 128.

¹³¹ Het betrof de tot de staf van het concentratiekamp Amersfoort behorende Maximilian Ridder die op 18 december 1958 naar Duitsland werd uitgewezen. Zie JuNSV-processenoverzicht NL136.

¹³² Kohlen was op 17.10.1949 door de BRvC tot levenslang veroordeeld en werd al op 23.3.1950 gegratieerd. In zijn geval werd de levenslange gevangenisstraf omgezet in een straf van 21 jaar en 11 maanden. Zie JuNSV-processenoverzicht NLo92.

¹³³ Zie JuNSV-processenoverzicht NLo38 (Richard Nitsch), NLo44 (Edmund Brahm), NLo47 (Hugo Wolf), NL168 (Hans Küter) en NL 172 (August Ahlbrecht).

De doodstraffen

Zoals eerder aangegeven werden van de achttien ter dood veroordeelde Duitsers er vijf terechtgesteld. In vier gevallen kon het vonnis niet ten uitvoer worden gelegd, omdat de veroordeelden niet in Nederland waren (verstekvonnissen). De overige negen werden tot levenslang gegratieerd.

De gratiëring van de doodstraf

Nummer	Naam	Doodvonnis	Gratie	Uitgewezen	Overig
NL046	Kotälla, J.J.	5.12.1949	5.12.1951		31.7.1979 in gevangenis overleden
NL057	Stöver, J.F.	15.5.1950	4.1.1951 28.5.1959	28.5.1959	
NL095	Fischer, F.	12.7.1950	4.1.1951 1988	28.1.1989	
NL114	Hoffmann, J.W.	11.4.1949	13.7.1950 18.4.1959	21.11.1960	
NL143	Frankenstein, F.	13.12.1951	19.1.1952 25.7.1959	5.10.1959	
NL148	Haase, B.G.	20.3.1950	21.1.1950 1.10.1958	1.9.1959	
NL149	Bellmer, F.	20.3.1950	21.1.1952 27.2.1959	14.12.1959	
NL171	Lages, W.P.F.	12.7.1950	23.9.1952	9.6.1966	vrijgelaten op medische gronden
NL199	Aus der Füntten, F.H.	12.7.1950	4.1.1951 1988	28.1.1989	

Uit bovenstaand overzicht tabel wordt duidelijk dat er iets merkwaardigs aan de hand is met de van de doodstraf gegratieerden. In vijf gevallen volgde op de eerste gratiëring (omzetting van de doodstraf tot levenslang) binnen een jaar of negen een tweede (omzetting van levenslang naar een tijdelijke straf) en kwamen de betrokkenen kort daarop vrij. Bij Aus der Füntten en Fischer liet die tweede gratie evenwel 37 jaar (!) op zich wachten, terwijl Lages en Kotälla nooit een tweede gratie kregen. Lages werd in juni 1966 vrijgelaten in verband met zijn slechte gezondheidstoestand. In het geval van Kotälla werd de levenslange gevangenisstraf naar de letter geëxecuteerd: hij stierf in de Bredase gevangenis op 31 juli 1979.

Franz Fischer was op het moment van zijn uiteindelijke vrijlating 87 jaar oud en had, vanaf het moment van zijn veroordeling, bijna 39 jaar in Nederlandse gevangenschap doorgebracht. Hetzelfde gold voor de 79-jarige Ferdinand aus der Füntten. De directeur van de gevangenis te Breda waar beiden sinds jaar en dag verbleven, stelde in een kort voor hun vrijlating plaatshebbend vraaggesprek vast: 'Ik ben verre van trots dat na de dood van Hess mijn gevangenis de enige ter wereld is die oorlogsmisdadigers zo lang vasthoudt.' Minder omzichtig drukte de voormalige hoogleraar strafrecht van de Universiteit van Am-

sterdam, oud-raadsheer in het bijzonder gerechtshof Den Haag en oud-lid van de Hoge Raad der Nederlanden, Ch.J. Enschedé, zich uit. Hij noemde de voortgezette gevangenhouding van de twee oorlogsmisdadigers een 'godgeklaagd schandaal'.¹³⁴

De 'Vier van Breda'

De oorsprong van dit 'schandaal' ligt bij de gratiëring van de vier in de vroege jaren vijftig.¹³⁵ Werd de omzetting van de doodstraf in levenslang in het geval van Kotälla nog objectief gerechtvaardigd door de vaststelling van zijn verminderde toerekeningsvatbaarheid, de overige drie dankten hun gratiëring enkel en alleen aan de persoonlijke interventie van koningin Juliana. Anders dan haar moeder Wilhelmina, die zij in september 1948 opvolgde, was koningin Juliana een tegenstandster van de doodstraf. In een aantal gevallen weigerde zij dan ook haar medewerking aan de uitvoering ervan. Daarvan was onder meer sprake bij de gratieverzoeken van Fischer, Aus der Fünt en Lages. Koningin Juliana weigerde de ministeriële besluiten tot afwijzing van die verzoeken te ondertekenen en ging daarbij zelfs zo ver met aftreden te dreigen. De verantwoordelijke ministers zwichtten uiteindelijk voor die druk en gaven de koningin haar zin. Het parlement oordeelde in meerderheid sterk afkeurend over die beslissingen en liet er geen misverstand over bestaan dat men ernstige bezwaren had tegen een eventuele verdere gratiëring van deze Duitse oorlogsmisdadigers die er toe zou leiden dat ze uiteindelijk vrij zouden komen.¹³⁶

In de daaropvolgende jaren voerde de Nederlandse regering een consequent gratiebeleid waarbij de nog vastzittende politieke delinquenten gelijkgesteld werden met gewone criminelen. Dat hield in dat na verloop van tijd eerst de tijdelijk gestraften via verdere strafreductie en voorwaardelijke invrijheidstelling de gevangenis verlieten. Vervolgens werden de tot levenslang veroordeelden 'op jaren gesteld' en uiteindelijk wederom via de voorwaardelijke invrijheidstelling vrijgelaten. Aan het begin van de jaren zestig was men toegekomen aan de allerzwaarste gevallen, te weten de tot levenslang gegratieerden. Ook zij werden aanvankelijk conform de systematiek van het gratiebeleid behandeld.

Deze kolossale strafomzettings- en vrijlatingsoperatie ontsnapte nagenoeg geheel aan de aandacht van de publieke opinie en het parlement. Dat veranderde in april 1960 toen de minister van Justitie, op vragen vanuit het parlement, voor het eerst een gedetailleerd overzicht gaf van het in de afgelopen jaren gevoerde gratiebeleid.¹³⁷ Nu bleek dat dat beleid zijn

¹³⁴ Zie het artikel van Ton Oostveen, 'De Twee van Breda', in: *De Tijd*, 29 januari 1988.

¹³⁵ Voor een bespreking van het gratiebeleid, zie onder meer: Belinfante, *In plaats van bijlitsdag*; De Jong, *Het Koninkrijk*, dl. 12; Rüter, *Enkele aspecten*; Peter Romijn, Snel, streng en rechtvaardig; Friso Wielenga, *West-Duitsland: Partner uit noodzaak. Nederland en de Bondsrepubliek 1949-1955*. Utrecht 1989; Bogaarts, *De periode van het kabinet-Beel*, band B; Van Merriënboer, 'Het rustige tuintje van rechter Wijers', in: Maas (ed.), *Het kabinet Drees-Van Schaik* band B; J.C.F.J. van Merriënboer, 'Het justitiebeleid van Mulderije: een strijd voor geestelijke herbewapening', in: J.J.M. Ramakers (ed.), *Het kabinet Drees II. In de schaduw van de Koreacrisis* (CPG Nijmegen: Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945; Nijmegen 1997); P.P.T. Bovend'Eert, 'Het gratiebeleid van de doodstraf', in: *Staatkundig jaarboek* 1985. Verder verschenen in 2005 een tweetal proefschriften over de Bijzondere Rechtspleging en het gratiebeleid: van de hand van Hinke Piersma: *De Drie van Breda. Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse gevangenschap 1945-1989*, en van Harald Fühner: *Nachspiel: Die niederländische Politik und die Verfolgung von Kollaborateuren und NS-Verbrechern, 1945-1989*.

¹³⁶ HTK 1951/1952, p. 1748

¹³⁷ HTK 1959/1960, Aanhangsel, p. 2105 e.v.

voltooiing naderde en ook een begin was gemaakt met de vrijlating van de oorspronkelijk ter dood veroordeelden en tot levenslang gegratieerden. Dat besef was aanleiding voor de nodige parlementaire nervositeit want de 'gratiemachinerie' was nu wel erg dicht in de buurt gekomen van de vier oorlogsmisdadigers waar men zich in het verleden zo druk over had gemaakt. Het vooruitzicht van hun vrijlating stuitte dan ook op breed parlementair verzet. De minister van Justitie leek van dat verzet aanvankelijk niet erg onder de indruk, maar dat veranderde toen een tweetal gezaghebbende Nederlandse rechtsgeleerden op 5 januari 1963 een krachtig pleidooi publiceerden voor vrijlating van de resterende Duitse oorlogsmisdadigers.¹³⁸ Het rumoer dat daarover onmiddellijk in de pers losbarstte miste zijn uitwerking op het parlement niet. De druk die vervolgens op de regering werd uitgeoefend om af te zien van verdere gratiëring van de 'Vier van Breda' resulteerde uiteindelijk in de afwijzing van hun gratieverzoek in november 1964.¹³⁹

Zo werd dus het sinds jaren met succes gevoerde gratiebeleid doorkruist door de ophef die ontstond naar aanleiding van een oproep tot zijn consequente voltooiing. De ironie wil dat juist het pleidooi voor vrijlating van de laatste Duitse oorlogsmisdadigers werd tot de katalysator van een aanzwellende verzetsbeweging die zich steeds scherper tegen die vrijlating ging richten. Om de strafomzetting en de voorwaardelijke invrijheidstelling van Aus der Fünten, Fischer, Kotälla en Lages te realiseren was er met betrekking tot de kwestie een zekere rust nodig binnen en buiten het parlement. Die rust was na de openlijke stellingname van de beide rechtsgeleerden ver te zoeken. Het is dan ook deze omstandigheid die de consequente voltooiing van het sinds jaren met succes gevoerde gratiebeleid onmogelijk heeft gemaakt en die dat beleid in 1963-1964 heeft gebroken. Die breuk werd niet veroorzaakt door de beleidsvoerders (de ministers) maar door de beleidsbeschouwers en -controleurs (het parlement) die er in later jaren steeds scherper op gingen toezien dat zij niet meer gelijmd werd.

Daarbij speelde de in de jaren zestig ook elders waarneembare, toenemende gevoeligheid van de publieke opinie voor het thema van de Tweede Wereldoorlog en, met name, ook voor het hoofdstuk van de jodenvervolgung daarin, een dominante rol. Die toenemende sensibilisering van de Nederlandse publieke opinie werd krachtig gevoed door het verschijnen van tal van indringende publicaties over het onderwerp alsmede door de daaraan gewijde televisie-documentaires onder leiding van de directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (het huidige NIOD), L. de Jong.¹⁴⁰ Na in de jaren vijftig snel te zijn weggeëbd, keerde de belangstelling voor de oorlog en voor de daarin gepleegde misdrijven (en dus ook voor hun plegers) in de jaren zestig volop terug. Daarbij ging de aandacht nu, in tegenstelling tot kort na de oorlog, echter vooral uit naar de door de Duitsers

138 W.P.J. Pompe en J.M. van Bemmelen in: *Nederlands Juristenblad* (NJB) 1963, p. 11 e.v en p. 62 e.v.

139 Rüter, *Enkele aspecten*, p. 131.

140 Die televisie-uitzendingen onder de titel 'De Bezetting', die in mei 1960 van start gingen maakten op het publiek een enorme indruk. Teksten en beeldmateriaal werden gedurende de jaren 1961-1965 eerst in deeltjes en in 1966 in een groot formaat boek uitgegeven. Zie L. de Jong, *De Bezetting* (3^e druk; Amsterdam 1985). Verder zij hier nog gewezen op de indrukwekkende studie van J. Presser onder de titel *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom*, die in 1965 verscheen en op zeer velen een verpletterende indruk maakte en talrijke herdrukken beleefde.

gepleegde misdrijven.¹⁴¹ En daarvan werden de ‘vier van Breda’ de dupe. Meer en meer werden Aus der Fünten, Fischer, Lages en de kampbeul Kotälla tot de vleesgeworden symbolen van het Duitse terreurbeleid. Voor wat betreft de eerste drie was dat niet zo verwonderlijk gezien hun criminele staat van dienst: alle drie waren, zoals wij zagen, in hoge mate mede verantwoordelijk voor de misdrijven gepleegd tegen de joden. Voor Kotälla lag dat iets anders: weliswaar had ook hij in het concentratiekamp Amersfoort een groot aantal slachtoffers gemaakt, maar hij was toch geenszins van het criminele formaat van de overige drie en werd bovendien verminderd toerekeningsvatbaar geacht. Dat zijn chef, de kampcommandant Stöver, wel tweemaal werd gegratieerd en vervolgens vrijgelaten, terwijl hij vast bleef zitten, blijft dan ook onbegrijpelijk en doet vermoeden dat Kötalla, min of meer bij toeval, werd meegezogen in het kielzog van het lot van de overige ‘drie van Breda’.

In 1966 liet minister van Justitie I. Samkalden Lages vrij vanwege diens slechte gezondheidstoestand. Zes jaar later deed zijn opvolger, minister A.A.M. van Agt een poging de resterende drie alsnog te gratiëren. Daarbij maakte hij de tactische fout het parlement de ruimte te bieden zich over de kwestie uit te spreken alvorens een beslissing te nemen. De op televisie uitgezonden openbare hoorzittingen met belanghebbenden (uit het voormalige verzet en uit de kring van overige oorlogsslachtoffers) die vervolgens over het onderwerp werden gehouden behoren tot de meest emotionele en dramatische hoofdstukken uit de Nederlandse parlementaire geschiedenis. Van Agt over de toenmalige commotie in een terugblik uit 2003:

De veruit meest emotionele uren van mijn politieke leven heb ik doorgemaakt tijdens het debat in de Tweede Kamer over de Drie van Breda op 29 februari 1972. Zeker in de tweede helft van de vorige eeuw is er geen onderwerp geweest dat de gemoederen buiten en binnen het parlement zo hevig heeft bewogen. Premier Biesheuvel en ik kregen over deze kwestie in de weken voorafgaande aan het Kamerdebat duizenden brieven en telegrammen: verdrietige brieven, boze, woedende, zelfs dreigende. Mijn gezin heeft in die periode op aandringen van de politie en inlichtingendiensten de wijk moeten nemen naar een onderduikadres. Zelf moest ik op hun aanraden de nachten doorbrengen op wisselende locaties. De televisiezenders brachten in de aanloop naar het Kamerdebat herhaaldelijk schokkende beelden van ontreddering en heftige verontwaardiging bij mensen die hun verhaal kwamen doen bij de vaste commissie voor Justitie in de Tweede Kamer, die hoorzittingen had belegd en daarbij televisiecamera's had toegelaten. Vervolgens kwam de aangrijpende film ‘Begrijpt u nu waarom ik huil’ van Louis van Gasteren op het beeldscherm. Op de dag van het Kamerdebat stond het Binnenhof vol met tegen vrijlating betogende mensen, een woud van spandoeken, grimmige spreekkoren. De premier en ik hadden moeite het Kamergebouw binnen te komen.¹⁴²

¹⁴¹ Zie in dit verband ook Rüter, *Enkele aspecten*, p. 131.

¹⁴² Peter Bootsma en Peter van Griensven, “‘Teleurstelling is mijn opperste emotie’. Vragen over emotie in de politiek aan A.A.M. van Agt”, in: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2003*, p. 123.

In de Kamer werd een motie aangenomen waarin de regering werd verzocht van haar gratievoornemen afstand te doen. Van Agt kon niet veel anders doen dan daaraan gehoor geven. Daarmee verdween het gratiethema wederom voor lange tijd van de agenda. Op 31 juli 1979 overleed Kotälla in de Bredase gevangenis. Het zou nog tien jaar duren voordat de overgebleven ‘twee van Breda’, Aus der Fünten en Fischer, na een stil diplomatiek offensief van juristen, kerkelijke vertegenwoordigers en representanten van het voormalige verzet en van slachtoffergroepen, door minister van Justitie F. Korthals Altes werden vrijgelaten.

Slotbeschouwing

‘Snel, streng en rechtvaardig’, zo luidde het devies waarmee Nederland de afrekening met de politieke delinquenten ter hand nam. Voor wat betreft het ‘Duitse segment’ van die afrekening valt, gezien het hier besprokene, op de verwezenlijking van het eerste uitgangspunt wel wat af te dingen. Door het slepende conflict tussen het ministerie van Justitie enerzijds en het hoogste rechtsprekende college van de Bijzondere Rechtspleging, de BRvC, anderzijds, kon de berechting van de voornaamste Duitse oorlogsmisdadigers pas drie jaar na het einde van de oorlog echt beginnen. Voortvarend kan men die start dus met beste wil van de wereld niet noemen.

Belangrijker echter dan de snelheid lijkt de vraag naar de rechtvaardigheid van de berechting die uiteindelijk tot stand werd gebracht. Zet men de catalogus van gepleegde misdrijven af tegen de opgelegde straffen dan is er zeker niet te streng gestraft. Eerder geldt voor een aantal belangrijke berechte Duitse oorlogsmisdadigers het tegendeel. Van Nederlandse ‘wraakjustitie’ bij de afrekening met de Duitsers was dan ook geen sprake. Op dit algemene beeld bestaat één uitzondering en die betreft de in een relatief vroeg stadium berechte Ludwig Heinemann. Ongetwijfeld zou Heinemann voor zijn misdrijven in een ordentelijk verlopen proces tot een hoge straf veroordeeld zijn en wellicht zou hij zelfs de doodstraf hebben gekregen. Maar het proces dat tegen hem gevoerd werd was een in elkaar gestoken farce waarvan de uitkomst bij voorbaat vaststond en waarvan het oogmerk onmiskenbaar de naakte vergelding vormde. En ook al kwam die farce tot stand onder Britse druk, het was toch de Nederlandse justitie – departement, Openbaar Ministerie en gerechtshof – die er de verantwoordelijkheid voor droeg en die er dus ook de blaam voor treft.

Wie de lijst van berechte Duitsers doorloopt, valt al snel op dat zich onder hen overwegend vertegenwoordigers bevinden die behoorden tot het lagere en middenkader van de bezettende macht. Het zijn dan ook vooral de uitvoerders en veldwerkers van de Duitse terreurpolitiek die voor de rechter werden gebracht: de lieden met bloed aan hun handen. De architecten, ontwerpers en coördinatoren van die politiek – de Schreibtischtäter – zijn, met uitzondering van Rauter en de uitzonderlijk mild behandelde Harster, buiten schot gebleven. Dat is geenszins een exclusieve onrechtvaardigheid van de Nederlandse afrekening met de oorlogsmisdadigers. Men vindt hetzelfde beeld in de overige voormalige bezette Eu-

ropese landen als ook in de beide Duitslanden. Nergens was het justitiële apparaat toegerust voor de berechting van de criminaliteitsvorm die het nazi-regime tot perfectie had verheven: de door de overheid georganiseerde volkerenmoord. Nederland vormde daarop geen uitzondering. Ook hier wisten het ministerie van Justitie en het OM zich eenvoudigweg geen raad met dat complexe fenomeen van de bureaucratische criminaliteit die de ruggegraat vormde van de terreur- en uitroeiingspolitiek van de Duitse bezetter. En dus deed men vooral wat men gewoon was te doen: men vervolgde, berechtte en bestrafte de feitelijke uitvoerders van die politiek en wel voor misdrijven die nog het meeste verwantschap vertoonden met de helder omschreven delictscategorieën uit de Nederlandse strafwet waarmee men vertrouwd was: moord, doodslag, mishandeling, vrijheidsberoving, enzovoort. Dàt was de oriëntatie zoals neergelegd in het Besluit Opsporing Oorlogsmisdadigers van 29 mei 1945 en dàt ook vormde de achtergrond van de ministeriële onwil om serieuze zaak te maken met de strafvervolging van beleidsbepalende figuren uit het civiele Duitse bezettingsbestuur. Daaraan maakte ook de formele introductie in het BBS van de veel bredere delictscategorieën van het Londense Handvest geen einde. Alhoewel op zichzelf genomen bruikbaar voor een veelomvattender strafvervolging van de Duitse bezettingscriminaliteit dan voorheen, stonden de in het klassieke continentaal-Europese recht geschoolde juristen van het ministerie van Justitie en het OM toch vooral onwennig tegenover, met name, het nieuwe internationaal-strafrechtelijke concept van de ‘misdrijven tegen de menselijkheid’. Het verzet van de zijde van het ministerie van Justitie tegen de opname ervan in het nieuwe BBS-artikel 27a spreekt wat dat betreft voor zichzelf. Op de reikwijdte van de strafvervolging van de Duitsers hadden de nieuwe bepalingen dan ook geen enkel praktisch effect. Ook na invoering ervan bleef de oriëntatie van de strafvervolging dezelfde als voorheen en werd niet (zoals had gekund en ook door het parlement wel werd beoogd) alsnog een aanvang gemaakt met de vervolging en berechting van de ‘Schreibtischtäter’ uit de administratieve sector van het bezettingsapparaat: Wimmer en de zijnen bleven ongemoeid.

Wie dat betreurt dient zich rekenschap te geven van het feit dat, als gezegd, de aard van de criminaliteit waarmee ook de Nederlandse justitie werd geconfronteerd zonder precedent was. De tot in het kleinste detail geperfectioneerde volkerenmoord op de joden, voorbereid, georkestreerd en gecoördineerd door een wijdvertakte bureaucratie waarbinnen de verantwoordelijkheden van de verschillende diensten en personen veelal schimmig waren, was een verschijnsel dat zijn weerga in de criminaliteitsgeschiedenis niet kende. Een adequate strafrechtelijke reactie daarop vroeg om een justitieel apparaat dat daar qua expertise en uitrusting op was voorbereid. En daarover beschikte Nederland in de vroeg naoorlogse jaren bij lange na niet. Daar kwam nog bij dat de regering ten koste van alles wilde vermijden dat de indruk zou ontstaan dat Nederland bij de berechting van de Duitsers willekeurig te werk ging en, zoals minister van Justitie Wijers het in december 1948 uitdrukte, ‘rechter in eigen zaak’ wilde spelen.

Dit alles noopte tot terughoudendheid bij de strafvervolging van de Duitsers en leidde ertoe dat het Openbaar Ministerie zich bij die vervolging concentreerde op min of meer eenduidige en overzichtelijke strafzaken die het goed kon hanteren. En dat waren vooral

zaken waarbij dader en daad relatief eenvoudig te identificeren waren, zoals bij de Sipo-beambten die executie-acties, razzia's en liquidaties hadden geleid, de kampbeulen die gevangenen hadden mishandeld en vermoord en de verraders die verzetslieden en ondergedoken joden hadden uitgeleverd aan de Gestapo.

De strafvervolging en berechting van de Duitse en Nederlandse politieke delinquenten geschiedde door *bijzondere* gerechtshoven en een *bijzondere* Raad van Cassatie op grond van *bijzonder* strafrecht. De vraag dringt zich bij deze 'Sondergerichtsbarkeit' uiteraard op hoe een en ander zich verhiel tot de fundamentele beginselen van de rechtsstaat. Interessanter dan het oordeel van Nederlandse zijde daarover – in Nederland achtte men die beginselen zowel in formele als in materiële zin gewaarborgd – is wellicht toch het oordeel van de rechter uit het land waar ook de verdachten toe behoorden.

In februari 1980 veroordeelde het Landgericht Hagen het voormalige lid van de Grenzpolizei Delfzijl, August Neuhäuser, tot negen jaar gevangenisstraf wegens het doodschieten van enkele ondergedoken joden tijdens de laatste dagen van de oorlog.¹⁴³ Tijdens het proces kwam ook ter sprake dat Neuhäuser in Nederland in november 1949 tot zestien jaar gevangenisstraf was veroordeeld.¹⁴⁴ Neuhäusers Duitse verdediger tekende bezwaar aan tegen het tijdens de zitting voorlezen van de verslagen van verhoor van zijn cliënt door het bijzonder gerechtshof Leeuwarden. Hij voerde daarbij aan dat het bij het Nederlandse bijzonder gerechtshof zou gaan 'um ein Ausnahme- oder Sondergericht das mit der niederländischen Verfassung nicht vereinbar und deshalb nicht wirksam errichtet worden sei.'¹⁴⁵ De Duitse rechter wees die argumentatie van de hand en stelde vast:

Die niederländischen Sondergerichtshöfe sind zwar nur durch Beschluss der niederländischen Exilregierung in London vom 22. Dezember 1943 (Nr. D 62) zur Zeit verfassungsrechtlichen Notstandes eingerichtet, doch sowohl von den niederländischen Nachkriegsregierungen wie auch vom Parlament und der niederländischen Rechtsprechung – soweit ersichtlich ausnahmslos – aber als legal angesehen und bestätigt worden. Zudem waren die Sondergerichtshöfe keine unzulässigen Ausnahmegerichte. Sie waren vor Begehung der den Angeklagten zur Last gelegten Taten für bestimmte, abstrakt geregelte Sachgebiete errichtet und generell nicht nur zur Entscheidung eines oder mehrerer Einzelfälle oder nur bestimmter Personen eingesetzt. Die Vorschriften über ihre Errichtung und Besetzung und das nach der niederländischen Strafprozessordnung gehandhabte Verfahren erfüllten alle wesentlichen Anforderungen an rechtsstaatliche Gerichtsverfahren, wovon sich die Kammer anhand der mit den Verfahrensbeteiligten erörterten einschlägigen niederländischen Bestimmungen und dem erörterten formellen Inhalt der Sitzungsprotokolle des Sondergerichtshofes überzeugt hat ...¹⁴⁶

¹⁴³ LG Hagen, 22.2.1980, 31 Ks 45 Js 7/78, JuNSV, Lfd.Nr.859 (nog niet gepubliceerd vonnis).

¹⁴⁴ Zie JuNSV-processenoverzicht NLo88.

¹⁴⁵ LG Hagen, 22.2.1980, 31 Ks 45 Js 7/78, p. 25 e.v.

¹⁴⁶ Ibidem, p. 26.

Gelet op de bron mag dit commentaar, in ieder geval voorzover het haar omgang met de Duitse oorlogsmisdadigers betrof, gerust als een compliment voor de bijzondere rechtspleging beschouwd worden.

Ten slotte moet hier nog aandacht worden besteed aan de ongelukkige nasleep van het afgebroken gratiebeleid in het midden van de jaren zestig. Dat die breuk nooit meer werd geheeld en dat Kotälla 34 jaar na zijn arrestatie in de Bredase gevangenis moest sterven, terwijl Aus der Fünten en Fischer als gebroken grijsaards pas in 1989 huiswaarts konden keren, werpt ontegenzeggelijk een smet op de Nederlandse rechtsstaat en op de geschiedenis van zijn bijzondere rechtspleging.

Wie zich afvraagt of de verklaring die daarvoor bestaat een geldig excuus genoemd mag worden, dient zich er in elk geval rekenschap van te geven dat het trauma van de Tweede Wereldoorlog en vooral van de massamoord op honderdduizend Nederlandse burgers van joodse komaf de Nederlandse samenleving vanaf de jaren zestig in toenemende mate in zijn greep hield. Wie diepte en uitwerking van dat collectieve Nederlandse oorlogstrauma wil peilen doet er goed aan de verslagen en het beeldmateriaal van de dramatische openbare verhoren van het gratiedebat van 1972 nog eens aan een nadere beschouwing te onderwerpen. Hoezeer destijds de kwestie van het al dan niet gratiëren van de inmiddels tot drie geslonken, nog in Nederlandse gevangenschap verblijvende Duitse oorlogsmisdadigers de gemoederen bezighield en zelfs binnen gezinnen tot verdeeldheid leidde, moge hier geïllustreerd worden door een citaat uit het dagboek van een dertienjarig schoolmeisje:

Dinsdag, 29.2.1972

Je hoort niets anders, je ziet niet anders, je leest niet anders dan over 'de drie van Breda'. Dat zijn drie oorlogsmisdadigers nog uit de tijd van de 2de wereldoorlog, 1940-1945. Ze zitten nu 27 jaar in de gevangenis van Breda. En nu willen ze gratie. Ik vind eigenlijk ook wel dat ze vrij mogen ... zeven-en-twintig jaar in de gevangenis!!! Verschrikkelijk. En ergens in de Bijbel staat: 'Gij zult geen kwaad met kwaad vergelden'. Maar pa vindt dat ze moeten blijven zitten. Ze hebben het verdiend, zegt hij (dat is ook wel zo, maar ...). Ze hebben duizenden joden vermoord. Dat was opdracht, maar ze deden het met plezier!! Vele mensen zijn er door hen gemarteld, daarom zijn er nu vandaag al veel protestmarsen gehouden met grote borden, zoals: 'GEEN GRATIE', 'VELE JODEN DOOR HEN †'. Zo protesteren natuurlijk veel mensen die een familielid verloren zijn.¹⁴⁷

De kwestie zou, als gezegd, de Nederlandse samenleving nog jaren lang diep verdeeld houden en uiteindelijk pas in 1989 via de wijze weg van de stille diplomatie tot een bevredigend einde worden gebracht. Op 27 januari van dat jaar werden Fischer en Aus der Fünten over de Duitse grens geleid. Beiden overleden enkele maanden later.

¹⁴⁷ Dagboek van Carla van Baalen, privé-bezit van DdM.

GENADE VOOR TER DOOD VEROORDEELDEN TIJDENS DE ZUIVERINGEN NA DE TWEEDE WERELDOORLOG IN BELGIË: EEN VORSTELIJK PREROGATIEF?

In een brief van 14 september 1944 schrijft baron Georges Holvoet aan de katholieke minister August De Schryver dat de straffen tijdens de naoorlogse zuivering ‘... snel en streng moeten zijn, maar dat zij, eens dat zij uitgesproken zijn, de stemming niet mogen verstoren door een verlangen naar genade en amnestie’.¹ Op dat moment kon baron Holvoet – kabinetschef van prins-regent Karel – echter onmogelijk de gevolgen van de strafrechtelijke afhandeling van oorlogsmisdrijven en daden van collaboratie voorzien. Uiteindelijk zouden de militaire rechtbanken in België 2940 doodstraffen uitspreken, waarvan 1247 op tegenspraak en 1693 bij verstek.² Het verlangen naar genade (ofte gratie) was groot, niet het minst omdat het in België sinds 1863 – behoudens enkele uitzonderingen – de gewoonte was elke doodstraf quasi-automatisch te begenadigen. Toch werden in de jaren 1944-1950 242 *personae non gratae* gefusilleerd.³

Uit onderzoek is gebleken dat tijd en plaats van de veroordeling tijdens de repressie een invloed hebben gehad op de rechtspleging en de strafmaat.⁴ Een menselijke justitie is per definitie een onvolmaakte justitie. Om die reden is genade een noodzakelijke aanvulling op de rechtsbedeling.⁵ Terwijl de zegswijze ‘aan iemands genade overgeleverd zijn’ eerder willekeur impliceert, is de uitoefening van dat genaderecht echter niet zomaar een uiting van wispelturige goedertierenheid. Het laat toe om buitensporige straffen te mildereren en de inconsequente gevolgen van een evoluerende strafmaat in evenwicht te brengen. Hoewel het een vorstelijk prerogatief betreft, is het zeer de vraag in hoeverre het staatshoofd – in dit geval voornamelijk de prins-regent – invloed had op de uitoefening van het genaderecht. Aan

1 Georges Holvoet aan August De Schryver, 14 september 1944, geciteerd in: Nico Wouters, *Oorlogsburgemeesters 40/44. Lokaal bestuur en collaboratie in België* (Tielt 2004), p. 609.

2 Omdat België nog tot 15 juni 1949 in staat van oorlog was, werd na de bevrijding de rechtspraak over misdaden en wanbedrijven tegen de veiligheid van de Staat toevertrouwd aan militaire rechtbanken. Na 15 juni 1949 bleven de militaire rechtbanken bevoegd om kennis te nemen van de misdrijven die reeds vroeger bij hen aanhangig waren gemaakt of die reeds het voorwerp uitmaakten van een gerechtelijk onderzoek door een krijgsauditeur. Het aantal op tegenspraak ter dood veroordeelde personen ligt waarschijnlijk lager dan het aantal uitgesproken doodstraffen. Sommige individuen zijn immers meermaals veroordeeld door verschillende arresten of opeenvolgende vonnissen, uitgesproken door verschillende krijgsraden, in verschillende zaken én met betrekking tot verschillende feiten. John Gilissen onderscheidt 1202 verschillende personen. John Gilissen, ‘Étude statistique sur la répression de l’incivisme’, in: *Revue de droit pénal et de criminologie* (1950-1951), p. 619.

3 Het gaat concreet om 241 collaborateurs (waaronder 237 Belgen) en één Duitse oorlogsmisdadiger, namelijk de voormalige Breendonkcommandant P. Schmitt.

4 Bruno De Wever, ‘Collaboratie en repressie: de feiten’, in: Frans-Jos Verdoodt (red.), *Voorwaarts maar niet vergeten* (Gent 2001), p. 37.

5 ‘Grâce et commutation de peine’, in: Edmond Picard, N. d’Hoffschmidt, Jules de Le Court e.a., *Pandectes belges. Encyclopédie de législation, de doctrine et de jurisprudence belge*, tome 48 (Bruxelles 1894), kol. 1002, nr. 27.

de hand van de samenvattingen van de adviezen van het auditoraat-generaal in het archief van de prins-regent (op het koninklijk paleis) kan een antwoord worden geformuleerd.⁶

Overzicht

Het Voorlopig Bewind installeerde in de jonge Belgische Staat bij besluit van 19 november 1830 een genadecommissie samengesteld uit de kamervoorzitters en de procureur-generaal van het hof te Brussel.⁷ Op 14 januari 1831 echter weigerde de grondwetgevende vergadering, het Nationaal Congres, de commissie definitief te installeren. De uitoefening van het genaderecht werd daarom een exclusieve bevoegdheid van de vorst, één van zijn belangrijkste prerogatieven.

Leopold I (1831-1865) was de eerste Belgische koning die er gebruik van kon maken. Onder zijn bestuur werden er zo'n 55 terechtstellingen uitgevoerd.⁸ Na de laatste executie in 1863 – in feite vanaf het aantreden van de liberale minister van Justitie, Jules Bara (1865-1870) – werd de doodstraf consequent omgezet in een mindere straf. Leopold II (1865-1909) ging er prat op dat er vanaf het moment van zijn troonbestijging geen enkele doodstraf was uitgevoerd.⁹ Tot aan de Eerste Wereldoorlog verleende men altijd genade, maar in 1918 richtte men te Veurne opnieuw een schavot op.¹⁰ Er stond een onderofficier terecht die op basis van het gewone strafwetboek veroordeeld was voor moord op een zwangere vrouw. Daarenboven waren er tijdens de oorlog zelf nog elf Belgische soldaten, vier Belgische burgers en vier Duitsers op basis van het militair recht voor het vuurpeloton gebracht.¹¹ Nadien voerden de ministers van Justitie – soms in weerwil van koning Albert I (1909-1934) – opnieuw een consequent genadig beleid.¹² Ook onder het vooroorlogse bewind van Leopold III (1934-1940) werd niemand geëxecuteerd.

Pas na de Tweede Wereldoorlog werd de doodstraf en het ermee verbonden genaderecht weer actueel.¹³ Ten gevolge van een tijdens de oorlog strenger gemaakte wetgeving steeg het aantal terdoodveroordelingen aanzienlijk.¹⁴ Met hun executie op 13 november 1944

6 Meesttijds onthulden zij zowel het advies van het auditoraat, het voorstel van de minister als de mening van het kabinet van de prins-regent.

7 *Pandectes belges*, kol. 1009, nr. 63.

8 Jean Stengers, *De Koningen der Belgen. Van Leopold I tot Albert II* (Leuven 1997), p. 109.

9 Jean Stengers, *De Koningen der Belgen*, p. 109.

10 Théo Collignon, 'Faut-il supprimer la peine de mort?', in: *Revue de droit pénal et de criminologie* (1947-1948), p. 348-349.

11 In dit verband, zie ook: Jacques Maes, 'Het Belgisch Militair Gerecht tijdens de Eerste Wereldoorlog. Een portret van de geëxecuteerden.', in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, nr. 16, 2006, p. 197-235.

12 In 1923 kwam een genadeverzoek van drie – wegens het vermoorden van een Belgisch officier – ter dood veroordeelde Duitsers zelfs op de agenda van de regering te staan. Na twee ministerraden besliste men om de koning een genadeverlening voor te stellen, waarna hij uiteindelijk niets anders kon doen dan instemmen. Jean Stengers, *De Koningen der Belgen*, p. 109-110.

13 Jean Stengers, *De Koningen der Belgen*, p. 110.

14 Vanaf 1942 spande de Belgische regering te Londen zich in om zowel procedurewetten als strafbepalende regelingen op te stellen die de strafrechtelijke afhandeling van de Tweede Wereldoorlog zouden moeten stroomlijnen. De besluitwet van 17 december 1942 (in werking op 29 januari 1943) vergrootte het bereik van de strafwetten inzake misdaden tegen de veiligheid van de Staat waardoor een groot aantal doodstraffen werd uitgesproken. Luc Huyse, Steven Dhondt e.a., *Onverwerkt verleden: collaboratie en repressie in België 1942-1952* (Leuven 1991), p. 60.

waren P. Herten en J.-G. Hoogeveen de eerste collaborateurs die de dood vonden voor het vuurpeloton. Toen na anderhalf jaar, op 3 april 1946, een eerste ter dood veroordeelde collaborateur zijn executie ontliiep, ontwikkelde zich gestaag een politiek van genade. De terechtstelling van de voormalige Breendonkcommandant P. Schmitt op 9 augustus 1950 was het gevolg van het enige besluit inzake genadeverlening dat onder Leopolds korte regeerperiode na de Tweede Wereldoorlog is uitgevaardigd. Deze weigering van gratie bracht tevens de laatste tenuitvoerbrenging van de doodstraf in België.¹⁵ Voortaan werd opnieuw genade verleend. Als sluitstuk van die tendens schafte België in 1996 tenslotte als één van de laatste landen in Europa de doodstraf af.¹⁶

De juridische verankering van het genaderecht

In 1831 nam het Nationaal Congres het genaderecht in de Belgische Grondwet op.¹⁷ Artikel 73 omschreef het als een vorstelijk voorrecht: ‘De Koning heeft het recht om de straffen, door de rechters uitgesproken, kwijt te schelden of te verminderen, behoudens hetgeen ten aanzien van de Ministers is bepaald.’¹⁸ Artikel 91 van de Grondwet bepaalde dat de koning een door het Hof van Cassatie veroordeelde minister slechts genade kan verlenen op verzoek van één van de wetgevende Kamers. Pas in dat artikel werd er voor het eerst letterlijk gewag gemaakt van genade. Dit heeft historische redenen.¹⁹ Onder het Hollands bewind van 1815-1830 gaf het gebruik van de term genade aanleiding tot een interpretatie waarbij aan de koning ook het recht tot amnestie werd toegekend. Met de omschrijving van het genaderecht in artikel 73 wou men een herhaling daarvan vermijden. In artikel 87 van het Wetboek van Strafrecht werd het vorstelijke prerogatief, met andere woorden, wel expliciet toegelicht: ‘De onbekwaamheden, door de rechters uitgesproken of door de wet aan sommige veroordelingen verbonden, houden op door de kwijtschelding, die de Koning er kan van verlenen krachtens het recht van gratie.’²⁰

Het essentiële kenmerk dat genade van amnestie onderscheidt is het niet-retroactieve karakter ervan. Genade grijpt weliswaar in op de uitvoering van de straf door de veroordeelde er van te ontslaan, of door de straf in een lichtere straf om te zetten, maar zij heeft geen terugwerkende kracht. De veroordeling blijft bestaan in het centrale strafregister.²¹ De uitvoerende macht grijpt enkel in op de uitvoering van de straf door deze te wijzigen

15 Dit heeft géén betrekking op de koloniale bezittingen van België. Zowel koning Albert I als Leopold II, de regering in Londen (soms misschien uitsluitend de minister van Kolonies), de regent en koning Boudewijn hebben tijdens de koloniale periode genadeverzoeken afgewezen. Koning Boudewijn weigerde er als staatshoofd pas in 1961 voor de laatste keer een genadeverzoek van een ter dood veroordeelde. Zie ook Jean Stengers, *De Koningen der Belgen*, p. 111-112.

16 Wet 10 juli 1996 tot afschaffing van de doodstraf en tot wijziging van de criminele straffen (Belgisch Staatsblad 1 augustus 1996).

17 Léon Cornil, ‘Le droit de grâce dans le cadre de la Constitution belge’, in: *Revue de droit pénal et de criminologie* (1949-1950), p. 593.

18 Henry-Paul Mathieu, Yves Nassaux, *Het recht van genade*, Brussel 1955, p. 11. Het gaat om de artikelen uit de grondwet vóór de coördinatie van 1994 (Belgisch Staatsblad 17 februari 1994). Tegenwoordig wordt het genaderecht bepaald door artikel 110.

19 C.J. Vanhoudt, Willy Calewaert, *Belgisch strafrecht* (3 delen; Gent 1968), p. 1113.

20 Henry-Paul Mathieu e.a., *Het recht van genade*, p. 11.

21 Henry-Paul Mathieu e.a., *Het recht van genade*, p. 66.

(binnen dit bestek de herleiding van de doodstraf). Terwijl er bij de genade niet aan de schuld of de veroordeling van de persoon wordt geraakt, wist amnestie zowel schuld als boete uit. In dat geval beslist de wetgevende macht dat een bepaalde handeling geen misdrijf meer is zodat de veroordeling van zulke handelingen niet (meer) wordt uitgevoerd en dat alle aan de veroordeling verbonden gevolgen tenietgaan. Amnestie en genade zijn dus wezenlijk verschillend. De etymologische stam van beide woorden geeft het onderscheid al duidelijk aan. Amnestie komt van het Griekse *amnestia* en staat voor ‘het vergeten’, terwijl genade verwant is met het Gotische *nipan* wat ‘helpen’ betekent.²² Wat de wegens incivisme veroordeelden betreft, kwam men in België nooit aan de amnestie-eis tegemoet.²³ Dit in tegenstelling tot landen als Frankrijk en Nederland waar er begin jaren 1950 wetten ter collectieve kwijtschelding van veroordelingen zijn uitgevaardigd.²⁴ Ter vervanging van zulk een collectief gebaar bekwam men in België met een beleid van individuele vrijlatingen en kwijtschelding van straf grotendeels een zelfde sociale realiteit.²⁵

De actoren tijdens de periode 1944-1950

Het recht van genade berust algeheel en uitsluitend bij de persoon van de Koning en is een uitsluitend aan de Kroon verbonden voorrecht.²⁶ Tussen 1944 en 1950, de periode waarin er nog effectief werd geëxecuteerd, was het echter noch koning Leopold III noch diens troonopvolger die het land bestuurde. Op 20 september 1944 stelden de Verenigde Kamers plechtig vast dat de door de Duitsers gevangengenomen vorst in de onmogelijkheid verkeerde zijn functie als staatshoofd uit te oefenen. Wanneer na de Duitse capitulatie Leopolds terugkeer naar België ter sprake kwam, ontbrandde er een politieke strijd tussen zijn voor- en tegenstanders. Deze laatsten verweten hem verscheidene zaken: de weigering om in het begin van de oorlog de regering te volgen naar Londen, een onderhoud met Hitler te Berchtesgaden,²⁷ zijn huwelijk tijdens de oorlog met prinses Liliane ... Door toepassing van artikel 82 van de Grondwet was Leopolds broer, prins Karel, bij Decreet van 21 september 1944 tot regent benoemd. Hierdoor werden de vorstelijke prerogatieven tevens overgedragen. De prins oefende ze uit tot 20 juli 1950, waarna Leopold III na een volksraadpleging het bestuur nog even overnam tot 11 augustus van dat jaar. Het land was echter te zeer verdeeld geraakt. Boudewijn volgde – eerst als koninklijke prins (wegens minderjarigheid)

22 Ton den Boon, Dirk Geeraerts (red.), *Van Dale – Groot woordenboek van de Nederlandse taal* (Utrecht/Antwerpen 2005), p. 190 (‘amnestie’) en p. 1143 (‘genade’).

23 Stanislas Horvat, ‘Het verloop van de incivismeprocessen voor de militaire rechtbanken in 1944-1949’, in: Dirk Luyten (red.), *Acta van de studiedag over het gebruik van de gerechtelijke archieven m. b. t. de repressie na de Tweede Wereldoorlog – Dossier: Repressie en gerechtelijke archieven: problemen en perspectieven* (Brussel 2002), p. 23.

24 Liesebet De Crop, *De acties voor Amnestie in Vlaanderen, 1944-1976* (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent 2001), p. 66-68.

25 Pieter Lagrou, ‘Een glorierijk verleden’, in: Eric Corijn (red.), *Collaboratie in Vlaanderen. Vergeten en vergeven?* (Antwerpen 2002), p. 70.

26 Henry-Paul Mathieu e.a., *Het recht van genade*, p. 12.

27 Zie hierover Albert de Jonghe, *Hitler en het politieke lot van België (1940-1944)*, deel I: *De vestiging van een Zivilverwaltung in België en Noord-Frankrijk* (Antwerpen-Utrecht 1972), p. 259-323.

en later als Koning – zijn vader op. Het grootste deel van de periode waarin er nog effectief tot de uitvoering van de doodstraf werd besloten, was prins Karel het waarnemend staatshoofd.

Bij de uitoefening van zijn genaderecht liet de prins-regent zich vóór het doen van zijn uitspraak weliswaar informeren, maar hij werd daartoe door geen enkele wet verplicht. Op 17 oktober 1946 werd in het verslag van de kamercommissie van Justitie wel voorgesteld om een soort genadecommissie op te richten.²⁸ Ook onder het beleid van de katholieke minister Struye (20 maart 1947-27 november 1948) gingen er opnieuw gelijkaardige stemmen op.²⁹ Die suggesties bleven echter alsnog dode letter. Pas na zijn ontslag – ten gevolge van de kritiek op zijn als te mild en ondoorzichtig bestempeld genadebeleid – werd de oprichting van een genadecommissie echt actueel.³⁰ Op 1 december 1948 bracht de communist Fonteyne een wetsvoorstel dienaangaande op de agenda van de senaatscommissie voor Justitie.³¹ Met dit idee wilden de voorstanders ervan in de toekomst genadeverleningen vermijden die ‘... zich alleen laten verklaren uit een onvolledig onderzoek,’ en ze stelden daarom voor in het vervolg de dossiers te laten vergezellen van het advies van een commissie die ‘... in staat is, de Regent voor te lichten omtrent de gemoedstoestand van de gezondste en beste bevolkingsdelen.’³² Op 23 februari 1949 echter verwierp de Senaat met 103 tegen 10 stemmen die idee van een delibererende *sanior pars*.³³ Geen enkele wet immers kan een verplichte adviesinwinning bij de uitoefening van het genaderecht opleggen. De Consultatieve Commissie der Gevangenen, die sinds de bevrijding een sluimerend bestaan kende, kon weliswaar vanaf maart 1948 optreden als adviserend comité bij genade- en vrijlatingsbesluiten, maar het was aan de minister om te beslissen welke dossiers werden voorgelegd en om het advies al dan niet te volgen.³⁴ Grondwettelijk is het onmogelijk het prerogatief van genadeverlening verplicht aan een advies te binden.³⁵ Teneinde de Kroon niet te ontbloten, mag daarenboven enkel het staatshoofd kennis hebben van de motieven achter de genadeverlening.³⁶

Toch blijkt uit de procedure van het genaderecht dat lang niet enkel het staatshoofd betrokken is bij de evaluatie van de genadeverzoeken. Wanneer het genadeverzoek ingediend wordt, start een procedure van informatievergaring.³⁷ Elk ingediend verzoek met betrek-

28 Parlementaire Documenten, Kamer van Volksvertegenwoordigers, 17 oktober 1946, nr. 231, p. 27 (verslag Lambotte).

29 Parlementaire Handelingen, Kamer van Volksvertegenwoordigers, 29 oktober 1947, p. 13-15. De socialistische regeringspartner Hoyaux pleitte voor de oprichting van een commissie die de minister zou adviseren over genade en voorwaardelijke invrijheidstelling. Deze commissie zou moeten bestaan uit soldaten, erkende weerstanders, krijgs- en politieke gevangenen.

30 De katholieke Paul Struye (20 maart 1947-27 november 1948) werd tot ontslag gedwongen naar aanleiding van de begenadiging van twee geduchte Waalse collaborateurs. Het genadebeleid van Struye lag al langer onder vuur als zijnde te mild. Na de crisis nam zijn partijgenoot Henri Moreau de Melen (27 november 1948-11 augustus 1949) van hem de ministerportefeuille over. Zie ook Luc Huyse, Steven Dhondt e.a., *Onverwerkt verleden*, p. 82.

31 Parlementaire Documenten, Senaat, 1 december 1948, nr. 31.

32 Parlementaire Documenten, Senaat, 25 november 1947, nr. 22.

33 Parlementaire Handelingen, Senaat, 23 februari 1949, p. 752-753.

34 Sis Matthé, *Het 'tweede deel' van de repressie: de vrijlatings- en strafminderingspolitiek na de tweede wereldoorlog* (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent 2002), p. 108.

35 *Pandectes belges*, kol. 1009, nr. 65.

36 *Pandectes belges*, kol. 1009, nr. 62.

37 Henry-Paul Mathieu e.a., *Het recht van genade*, p. 73. Het genadeverzoek mag door iedereen ingediend worden. Concreet betekent

king tot een – voor een genademaatregel vatbare – definitieve veroordeling is voorwerp van onderzoek.³⁸ De tot het staatshoofd gerichte verzoeken worden door zijn kabinet aan de minister overgemaakt. Hierop stuurt de minister het verzoek door naar het parket – tijdens de strafrechtelijke vervolging van de collaboratie was dat het auditoraat-generaal – om een advies en verslag te bekomen. Het verzoek kan eventueel, met hetzelfde opzet, verder doorgestuurd worden naar de parketten die de vervolgingen hebben geleid. Bij iedere veroordeling tot de doodstraf wordt er onmiddellijk van ambtswege door het openbaar ministerie een genadeverslag ingediend bij de minister van Justitie.³⁹ Hierbij bestaat er geen onderscheid tussen de zaken die wel en de zaken die niet bij het Hof van Cassatie aanhangig werden gemaakt. Wanneer dit wel het geval is, laat de auditeur-generaal in een later verslag het arrest kennen dat op het beroep volgde. Bijkomende informatie over het sociale en morele gedrag van de veroordeelde wordt bekomen bij de bestuurder van de strafinrichting. Om volledig op de hoogte te worden gesteld, komt het tevens voor dat de minister bij het auditoraat-generaal het procesdossier opvraagt.

Het uiteindelijke genadeverslag is strikt vertrouwelijk. De in het verslag uiteengezette feiten en de adviezen van de magistraten mogen niet bekend worden gemaakt. Het verslag moet de omstandigheden waarin de feiten gepleegd zijn, het gedrag van de belanghebbende en diens sociale- en familietoestand beschrijven. Daarnaast moet vermeld worden of de rechtbanken al dan niet rekening hebben gehouden met verzachtende omstandigheden, en of de bepalingen van de strafwetten het al dan niet toelaten met die omstandigheden rekening te houden.

Het auditoraat-generaal speelde met het opstellen van het genadeverslag weliswaar een belangrijke rol in de procedure, maar het had bij de uiteindelijke evaluatie niet bijzonder veel in de pap te brokken. Aangezien het advies niet bindend was, kon de minister van Justitie vrij kiezen om er al dan niet gevolg aan te geven. In ruim meer dan de helft van de onderzochte genadeverzoeken oordeelde het auditoraat negatief en vond het een executie gerechtvaardigd. Bij circa 20% (242 geëxecuteerden) van de op tegenspraak ter dood veroordeelden volgden de ministers het advies. Maar over het algemeen was de genadeverlening dus gunstiger dan het auditoraat voorstond. Bij geen enkele geëxecuteerde persoon is een advies gevonden waarbij het auditoraat tegen de wil van de minister in voor genade pleitte. Telkenmale het auditoraat adviseerde de doodstraf om te zetten, verleende men immers ook werkelijk genade. H.S. werd bijvoorbeeld op 9 maart 1950 als volgt begena-

dit dat – naast de veroordeelde – bijvoorbeeld ook bloedverwanten, collega's, vrienden, advocaten en werkgevers het verzoek mogen indienen. Tevens kunnen rechters, juryleden en magistraten – weliswaar als gewone burgers handelend – het genadeverzoek steunen. Omdat het recht van genade een vorstelijk prerogatief is, dient het genadeverzoek in principe aan de koning gericht te worden. De verzoeken aan de koningin, leden van de koninklijke familie, de ministers en de parketten zijn eveneens geldig.

38 Henry-Paul Mathieu e.a., *Het recht van genade*, p. 77-85.

39 Henry-Paul Mathieu e.a., *Het recht van genade*, p. 85. Een genadeverzoek van ambtswege is onder andere ook verplicht bij een onwettige straf, een te zware straf in verhouding tot de feiten, langdurige voorlopige invrijheidstelling, en andere. De ter dood veroordeelden kregen vanaf het ogenblik dat de veroordeling in kracht van gewijsde trad een termijn van 8 vrije dagen om een eigen genadeverzoek in te dienen. Een genadeverzoek ambtshalve zorgde er echter voor dat er een verzoek werd ingediend, ook al weigerde de veroordeelde zelf er één op te stellen.

digd: ‘... considérant l’avis favorable de M l’Auditeur Général, la peine de mort pourrait être commuée.’⁴⁰ Niettemin was de rol van het auditoraat uiteindelijk vrij beperkt. Wanneer het zich strenger dan de minister opstelde, stond het auditoraat machteloos en werd het advies genegeerd.

Als de minister zich na advies van het auditoraat goed genoeg geïnformeerd achtte, legde hij aan het kabinet van de prins-regent zijn voorstel voor. Verscheidene auteurs stellen zich de vraag in hoeverre prins Karel persoonlijk invloed heeft uitgeoefend op de genadeverlening.⁴¹ De prins-regent werd in het uitoefenen van zijn prerogatieven echter bijgestaan door een schare intelligente en onderlegde medewerkers. Ze hadden bijna allen zowel ervaring met de rechtspraktijk als met het reilen en zeilen in de politieke en diplomatieke wereld. Enerzijds was er het politieke secretariaat onder leiding van André de Staercke, de voornaamste politiek adviseur en sterke man achter prins Karel.⁴² En anderzijds werd hij bijgestaan door baron Georges Holvoet die het kabinet van de prins-regent leidde. Dit kabinet, en niet de prins-regent persoonlijk, behandelde de verschillende genadeverzoeken. Men zag zich daarbij allerminst als een louter protocollaire doorgeefsluis. De verzoeken werden zorgvuldig onderzocht en de nodige vragen gesteld. Toch was de invloed beperkt en, zoals bij het auditoraat-generaal, enkel aanwezig indien het kabinet van de prins-regent aandrang op een herziening én, anders dan het ministerie van Justitie, in het voordeel van de veroordeelde pleitte. Dan gebeurde het soms dat een aanvankelijk negatief voorstel resulteerde in een positief besluit.

Het was echter het auditoraat-generaal noch het kabinet van de prins-regent dat de werkelijke beslissingsmacht bezat. *De facto* velde de minister van Justitie het eindoordeel. Geen enkel genadebesluit was immers geldig zonder de tegentekening en verantwoordelijkheid van de minister.⁴³ Maar zoals Jean Stengers in 1997 schreef: ‘Of het gratieverzoek nu ingewilligd wordt of geweigerd, de prins-regent en diens kabinet spelen natuurlijk, naast de minister een belangrijke rol. Bij gebrek aan document kunnen we die enkel vermoeden.’⁴⁴ De samenvattingen van de adviezen van het auditoraat-generaal vermelden veelal zowel het advies van het auditoraat als het voorstel van de minister en de beslissing van het kabinet van de prins-regent. Het zijn als werkdocumenten de bronnen bij uitstek om discussies op te sporen.

40 Archief van het koninklijk paleis (AKP), Archief van het kabinet van de prins-regent (AKP-R), 551. Samenvattingen van de adviezen van het auditoraat-generaal betreffende de genadeverlening aan ter dood veroordeelden (SAGD), nr. 1013.

41 Mark Van den Wijngaert, Lieve Beullens, Dana Brants, België en zijn koningen. *Monarchie en Macht* (Antwerpen/Baarn 2000), p. 364; Louis De Lentdecker, *Prins Karel* (Brussel 1987), p. 36. Valère Depauw schrijft in zijn tendentieuze roman aangaande de terechtstelling van Vindevogel dat ‘het toenmalige staatshoofd, niet eens een koning, een regent, [het] vertikte [...] gebruik te maken van zijn recht om genade te verlenen, al waren er genoeg redenen om dat te doen. Dit was geen vonnis en geen terechtstelling, dit was moord met vele schuldigen.’ Valère Depauw, *De dood met de kogel*, Leuven 1979, p. 13.

42 Louis De Lentdecker, *Prins Karel*, p. 36; Herman Van Goethem, ‘Prins Karel, regent van België: de koningskwestie, de democratie, de geallieerden’, in: Kris Hoflack, Luc Huyse (red.), *De democratie heruitgevonden: oud en nieuw in politiek België, 1944-1950* (Leuven 1995), p. 101.

43 Léon Cornil, ‘Le droit de grâce dans le cadre de la Constitution belge’, p. 593. De artikelen 63 en 64 in de grondwet bevatten bepalingen in verband met de ministeriële verantwoordelijkheid en tegentekening (huidige artikelen 88 en 106).

44 Jean Stengers, *De Koningen der Belgen*, p. 110.

Discussie

Indien men het op het kabinet niet eens was met het door de auditeur-generaal geformuleerde advies en de door de minister voorgestelde verwerping of omzetting, dan kon men de beslissing – en het terugsturen naar het ministerie – uitstellen tot op het moment dat er zich een regeringswisseling voordeed of tot op het moment dat de algemene opinie meer in de lijn van het kabinet lag. In de periode dat er nog effectief op leven en dood werd beslist, volgden tien ministers elkaar op, verspreid over elf ambtstermijnen.⁴⁵ Een nieuwe minister van Justitie – of een nieuw en verzachtend tijdsklimaat – betekende mogelijk een nieuw voorstel conform het standpunt van het kabinet. Het vertragen van de besluitvorming was een beproefde methode. Het bood de mogelijkheid om ondertussen op- of aanmerkingen te maken en door discussie invloed aan te wenden in de hoop de minister tot een ander inzicht te brengen. Wat het algemene politieke reilen en zeilen betrof, trachtte de regent inderdaad soms via deze methode aan te tonen dat hij politiek iets in de pap te brokken had.⁴⁶ Maar wanneer er bij de genadeverlening niet tot een vergelijk werd gekomen, restte de regent uiteindelijk niets anders dan toegeven.

1 Pleidooien voor executie

In een twist rond de nationaliteit van een ter dood veroordeelde kwam duidelijk de macht van de minister naar boven, ondanks het verzet van het kabinet van de prins-regent tegen het voorstel van de minister.⁴⁷ De persoon in kwestie, geboren uit Duitse ouders, verwierf voor het uitbreken van de oorlog de Belgische nationaliteit en vervulde zijn dienstplicht in België. Maar in mei 1940, nog voor de capitulatie, bood hij zijn diensten aan bij het Duitse leger. Hoewel zowel in beroep als in Cassatie gesteld werd dat de veroordeelde wel degelijk de Belgische nationaliteit droeg, betwistte de auditeur deze arresten en ging hij ervan uit dat hij Duitser was. Om deze reden stelde hij kwijtschelding van elke straf voor, daarin gevolgd door de minister van Justitie. In zijn advies beriep het kabinet van de prins-regent zich daarentegen op de arresten van het Krijgshof en het Hof van Cassatie en meende dat de persoon in de hoedanigheid van Belg verraad gepleegd had. Om die reden kon volgens het kabinet van de prins-regent geen gebruik worden gemaakt van het genaderecht zoals de auditeur het had voorgesteld, ‘grâcier Clemeur parceque allemand alors que la Cour – par arrêt motivé – l’a proclamé belge est impossible’. Men eiste onomwonden een herziening. In een aanvullende nota wees het kabinet van de prins-regent nog met ironische on-

⁴⁵ M. Verbaet (26 september 1944-12 februari 1945), Ch. du Bus de Warnaffe (12 februari 1945-20 augustus 1945), M. Grégoire (20 augustus 1945-13 maart 1946), H. Rolin (13 maart 1946-31 maart 1946), A. Van Glabbeke (31 maart 1946-3 augustus 1946), A. Lilar (3 augustus 1946-20 maart 1947), P. Struye (20 maart 1947-27 november 1948), H. Moreau de Melen (27 november 1948-11 augustus 1949), A. Lilar (11 augustus 1949-8 juni 1950), H. Carton de Wiart (8 juni 1950-16 augustus 1950), L. Moyersoen (16 augustus 1950-15 januari 1952). Gegevens uit: Thierry Lemoine m.m.v. Luk Burgelman, ‘Overzicht van de ministers van Justitie’, in: Dirk Heirbaut, Xavier Rousseaux, Karel Velle (red.), *Politieke en sociale geschiedenis van justitie in België van 1830 tot heden* (Brugge 2004), p. 3-11.

⁴⁶ Mark Van den Wijngaert e.a., *België en zijn koningen*, p. 364; Louis De Lentdecker, *Prins Karel*, p. 212.

⁴⁷ AKP, AKP-R, SAGD, nr. 576.

118
 [redacted]
 Jean
 Marie Corps Sociaal Gelyk
 5.8.1942 N.S.KK.
 Sept 1942 - mai 1943 Russie.
 uniforme. Samitrou
 aout 1943 - av. 1944 Transp. point
 Erta
 Avri 1944 Jivifshudat
 a' Zellich
 mai a' Sept. Service.
 Contrôle a' anwers tunnel
 en juin 1944 a' Herandkaly
 19 juin 1944 luc vanden Brande
 se vromelant apris avoir battu sa
 mere et un parent.
 v.s.Br + 20.6.44

 Aud. Vjet
 Min. Com^{on}

 moi: Vjet

 2.1.46 don au Min. Jus
 ledont on lui profeta
 det prop.
 31.7.46 A

Zowel de auditeur-generaal ['aud'] als het kabinet van de prins-regent ['moi'] zijn voor verwerping van het genadeverzoek, maar de liberale minister Adolphe Van Glabbeke ['min'] wint het pleit met zijn 'com[mutation]'. In potlood heeft baron Georges Holvoet genoteerd dat de veroordeelde geniet van (het voordeel van) de twijfel. Getekend 31 juni 1946. (Archief van het koninklijk paleis, Archief van het kabinet van de prins-regent, 551. Samenvattingen van de adviezen van het auditoraat-generaal betreffende de genadeverlening aan ter dood veroordeelden, nr. 118)

dertoon op de contradictie in de door de minister geopperde oplossing: men stelde namelijk een individu dat door de krijgsraad en het Krijgshof Belg is verklaard, ter beschikking van de Vreemdelingenpolitie. En als men hem wel als vreemdeling zou willen begenadigen dan moest hij, aldus het kabinet van de prins-regent, toch eerst voor onder andere jodenvervolgving berecht worden. Men kon echter uiteindelijk niet anders dan zich neerleggen bij de genadebeslissing. De minister en de auditeur hadden het pleit gewonnen.

Ook een andere zaak leidde tot uitvoerige correspondentie. Drie personen waren verantwoordelijk gesteld voor de arrestatie van bijna 500 mensen en ter dood veroordeeld.⁴⁸ Eén van hen werd geëxecuteerd. Volgens het kabinet van de prins-regent had de minister echter het verkeerde genadeverzoek verworpen. Meer nog, het kabinet wou samen met het auditors-generaal een strengere beoordeling van heel de zaak. Dankzij de ministeriële tegenkeuring kon de minister evenwel weerom makkelijk voet bij stuk houden zodat ten slotte één persoon – in plaats van drie – voor het vuurpeloton de dood vond.

Zoals vermeld, trachtte het kabinet van de prins-regent eveneens haar invloed te laten gelden door een beslissing opzettelijk op de lange baan te schuiven. Bij een ter dood veroordeelde luitenant van het *Waals Legioen* stelt men letterlijk de vraag ‘... n’y aurait-il pas lieu d’attendre encore avant de commuer?’⁴⁹ Uiteindelijk sluit het advies van het kabinet wel aan bij het voorstel tot omzetting van de doodstraf van de minister. Een strengere opstelling vanwege het kabinet van de prins-regent had namelijk geen gevolgen en pogingen om door uitstel een andere en strengere beslissing te bedingen waren vruchteloos.

Soms verwoordde men onverhuld de onmacht wanneer men met tegenzin een verzoek inwilligde: ‘Rien ne semble justifier une proposition de commutation inaplicable dans le chef de l’Auditeur Général (dont on ne peut vraiment dire que ce soit la ‘jurisprudence’ habituelle),’ maar men was er zich van bewust dat ‘[C’est] Difficile d’être plus sévère que l’Aud[iteur].G[énéral]. et le ministre.’⁵⁰ Blijkbaar beseftte het kabinet van de prins-regent dat het voor een – ten opzichte van de minister van Justitie – negatiever oordeel geen doorslaggevende argumenten kon aandragen.

2 Pleidooien voor *genade*

In omgekeerde richting was de invloed van het kabinet van de prins-regent wel werkzaam en merkbaar, namelijk wanneer het, in weerwil van de minister en het auditors-generaal, voor omzetting van de straf pleitte. In verscheidene gevallen pleitte zowel de minister als het auditors-generaal aanvankelijk voor verwerping van het verzoek, maar leidde het positief advies van het kabinet van de prins-regent tot een herziening en omzetting.⁵¹

⁴⁸ AKP, AKP-R, SAGD, nrs. 841, 842 en 843.

⁴⁹ AKP, AKP-R, SAGD, nr. 377. Het Waals Legioen of *Légion Wallonie* was op initiatief van Rex (de collaborerende politieke beweging onder leiding van Léon Degrelle) opgericht als een afdeling van de Wehrmacht en werd als vrijwilligerseenheid ingezet aan het Oostfront om het bolsjewisme te bestrijden. Na de opname in de Waffen-SS in 1943 stond het bekend als de SS-Wallonie of SS-Freiwillige Sturmbrigade Wallonien. Zie ook Luc Huyse, Steven Dhondt e.a., *Onverwerkt verleden*, p. 295-297.

⁵⁰ AKP, AKP-R, SAGD, nr. 491.

⁵¹ AKP, AKP-R, SAGD, nrs. 222, 223, 290, 868, 653, 644, 294, 652, 579, 580, 879, 881, 883.

Terwijl de liberale minister Van Glabbeke in een bepaalde zaak nog het genadeverzoek verwierp, tekende zijn katholieke opvolger Struye een besluit tot omzetting.⁵² Het kabinet van de prins-regent was in die zaak steeds voorstander geweest van genade en maakte dankbaar gebruik van de regeringswisseling.

Uit de conclusies die men op de samenvatting van het advies van het auditoraat-generaal formuleerde, blijkt dat men de taak van genadeverlening zéér ter harte nam. Dossiers werden niet louter op zichzelf beoordeeld maar vergeleken met die van medeveroordeelden of veroordeelden in soortgelijke casus. Op dergelijke wijze kon het kabinet bijvoorbeeld een oorspronkelijke verwerping door de minister en het auditoraat-generaal doen veranderen in een omzetting.⁵³ In een nota met betrekking tot een andere zaak stelde men letterlijk: ‘N’y aurait-il pas lieu de comparer la culpabilité de D[.] à celle des autres membres de la Werbestelle Liège jugés séparément et qui sont l’objet de propositions de commutation?’⁵⁴ Blijkbaar viel deze vraag niet in dovemansoren want de aanvankelijke verwerping van de minister resulteerde uiteindelijk in een omzetting.

Het kabinet van de prins-regent huldigde dus een comparatieve verwerking van de genadeverzoeken. Deze wijze van werken miste zijn effect niet. In het geval van R. L. had de minister een omzetting van de doodstraf voorgesteld.⁵⁵ Maar het kabinet van de prins-regent had op de conclusie van de samenvatting van het auditoraat-generaal te kennen gegeven dat: ‘L’âge du condamné (né en 1922) semble le seul élément qui motive la décision de M. le Ministre: âgé de 22 ans révolus au moment des faits n’est-il pas pleinement responsable de ses actes? En outre: nous ne voyons pas pourquoi L[.] aussi coupable que P[.] et P[.] échapperait à l’exécution de sa peine sous bénéfice de son âge alors que la requête de P[.] et P[.], nés eux aussi en 1922 est rejetée.’ Uiteindelijk kreeg iedereen genade op dezelfde datum, met als motivering de jonge leeftijd.⁵⁶ De klacht van het kabinet van de prins-regent was gehoord en in rekening gebracht zodat ten slotte niet één maar drie personen aan het vuurpeloton ontsnapten. Het kabinet van de prins-regent had aangezet tot een nadere vergelijkende analyse van verschillende zaken. Sommige veroordeelden dankten precies aan dat streven hun leven, evenals aan de welwillendheid van de minister jegens het optreden van het kabinet van de prins-regent.

52 AKP, AKP-R, SAGD, nr. 294.

53 AKP, AKP-R, SAGD, nr. 652. Men had immers opgemerkt dat ‘... l’affirmation de G[.] par laquelle il établit n’avoir frappé personne semble exacte, aucun témoin ne vient l’informer et G[.] est condamné comme complice pour coups et blessures; comparative-ment aux autres condamnés il n’a participé qu’à un nombre restreint d’opération et aucune brutalité caractérisée n’a été relevée à sa charge: il mérite une mesure de clémence.’

54 AKP, AKP-R, SAGD, nr. 579.

55 AKP, AKP-R, SAGD, nr. 882.

56 AKP, AKP-R, SAGD, nrs. 877 en 881.

3 De trias politica geschonden?

Baron Georges Holvoet speelde binnen het kabinet van de prins-regent een belangrijke rol bij de genadeverlening.⁵⁷ Vóór het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was hij eerst substituut-procureur en dan procureur des konings bij het Brusselse parket van eerste aanleg, vervolgens advocaat-generaal bij het Hof van Cassatie en uiteindelijk gouverneur van de provincie Antwerpen.⁵⁸ Als kabinetschef heeft hij het grootste aantal adviezen inzake genadeverlening getekend. Naast hem was vooral baron Walter de Selys-Longchamps belangrijk bij de evaluatie van de genadeverzoeken. Zijn familie had banden met het koningshuis en hijzelf was net als Holvoet doctor in de rechten.⁵⁹ Van 1941 tot 1946 was hij advocaat bij het hof van beroep te Brussel en gedurende een jaar (de periode 1945-1946) oefende hij ook het ambt uit van substituut van de krijgsauditeur. Wegens dit verleden op het krijgsauditoraat drukte Louis De Lentdecker in zijn biografie over prins Karel zijn twijfel uit of het wel verstandig was de materie van genadeverlening ten dele aan een ‘ambtenaar, een gewezen substituut van de krijgsauditeur die dankzij familiale voorspraak op het kabinet belandde’ over te laten.⁶⁰ De Selys-Longchamps had die functie verlaten om vanaf 15 april 1946 dienst te doen als attaché op het kabinet van de prins-regent. Hij bezette deze post tot aan het einde van het regentschap en tekende in verscheidene gevallen het advies met betrekking tot het genadeverzoek van een ter dood veroordeelde.

Er was een degelijke juridische kennis vereist om te oordelen over de verschillende dossiers. Zoals Sis Matthé stelt, kende de Selys-Longchamps de gevoeligheden van de repressie zeer goed, waardoor zijn activiteiten op het kabinet van de prins-regent de genadeverlening misschien zelfs ten goede kwamen.⁶¹ In een bepaalde zaak kwam de minister bijvoorbeeld terug op zijn verwerping nadat de Selys-Longchamps had gesteld dat de auditeur-generaal zich in zijn rapport had vergist en dat hij tendentius was in de beoordeling.⁶² Door te benadrukken dat geen enkele getuige van het delict een formele verklaring had afgelegd, gaf hij eigenlijk regelrechte kritiek op het onderzoek. Er is al vermeld dat men op het kabinet menig keer ijverde voor een vergelijking met gelijkaardige zaken en/of de situatie van medeveroordeelden ten einde een correcter oordeel te vellen. Veeleer dan een belemmering van een juiste gang van zaken kon de aanwezigheid van een oud-substituut van de krijgsauditeur op het kabinet van de prins-regent ook een zegen zijn. De scheiding van de machten werd allerminst geschonden. Op het niveau van de uitvoerende

57 Tom Haeck, *Inventaris van het archief van het Kabinet van de Prins-Regent (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling VUBrussel 2002)*, p. 67; André de Staercke, *Memoires over het Regentschap en de Koningskwestie. Alles is voorbijgegaan als een schaduw* (Tielt 2003), p. 15.

58 Tom Haeck, *Inventaris van het archief*, p. 48-49.

59 Tom Haeck, *Inventaris van het archief*, p. 51-52.

60 Louis De Lentdecker, *Prins Karel*, p. 39. De biograaf van Holvoet, Robert Picavet, meende dat Louis De Lentdecker daarmee op een andere kabinetsmedewerker met een verleden op het krijgsauditoraat doelde. De banden van de Selys-Longchamps' familie met het koningshuis en het feit dat hij naast Holvoet vooral terugkomt in de stukken met betrekking genadeverlening bewijzen dat Louis De Lentdecker het wel degelijk over de Selys-Longchamps had. Robert Picavet, *Baron Georges Holvoet: magistraat, 1899-1923, gouverneur van de provincie Antwerpen, 1923-1945, kabinetschef van de Prins-Regent, 1944-1950* (Roeselare 1998), p. 269; Tom Haeck, *Inventaris van het archief*, p. 51-52/54.

61 Sis Matthé, *Het 'tweede deel' van de repressie*, p. 139.

62 AKP, AKP-R, SAGD, nr. 284.

macht kon het genaderecht dankzij de expertise, verworven in de rechterlijke macht, als noodzakelijke aanvulling op een onvolmaakte rechtspraak aangewend worden.

Besluit: een vorstelijk prerogatief?

De katholieke minister van Justitie Moyersoën besloot in 1950 een einde te maken aan de executies. De zwaarste gevallen werden voortaan begenadigd met een gemotiveerd besluit. Personen die op dergelijke wijze genade kregen, dankten hun leven in feite louter aan het herstel van de traditie van de niet-tenuitvoerbrenging van de doodstraf. Met de formulering ‘arrêté motivé’ duidde men aan dat de zaak in kwestie eigenlijk geen enkel element bevatte dat een genademaatregel zou kunnen verantwoorden. Tegelijk omvatte het de idee dat de op dergelijke wijze begenadigde veroordeelde niet zonder meer zou kunnen vrijkomen. Het liet de minister toe om zijn beslissing niemand meer te executeren makkelijker aan de man te brengen. Toen Boudewijn in 1950 zijn vader, Leopold III, opvolgde, was over de meeste genadeverzoeken echter al een beslissing genomen. Bovendien waren alle 242 naoorlogse executies reeds voltrokken. De laatste terdoodbrenging geschiedde onder Leopolds korte bewind, terwijl het gros van de terechtstellingen – alle overige 241 – onder het regentschap van prins Karel waren uitgevoerd.

Om die reden is de prins-regent vaak afgeschilderd als een voorstander van een strenge repressie.⁶³ Na zijn overlijden op 1 juni 1983 hielden Kamer en Senaat (op 6 juni 1983) een speciale zitting ter zijner nagedachtenis.⁶⁴ De Vlaams-nationalistische partij Volksunie was op deze zitting afwezig en wou daarmee protesteren tegen het feit dat de regent tijdens de naoorlogse repressie zou geweigerd hebben genade te verlenen aan ter dood veroordeelde collaborateurs. Deze houding is gebaseerd op een foute perceptie van de werkelijkheid. Ten eerste was in de praktijk niet de regent persoonlijk, maar het kabinet van de regent betrokken bij het onderzoek van de genadeverzoeken. De taak van prins Karel was veelal beperkt tot het plaatsen van een handtekening op het genadebesluit. In de bronnen is van een directe tussenkomst vanwege de prins geen spoor te vinden. Ten tweede – en niet het minst – mag het duidelijk zijn dat de échte beslissingsmacht niet bij het kabinet van de regent maar bij het ministerie van Justitie lag. Hoewel het genaderecht een duidelijk vorstelijk prerogatief was (en is), kon (en kan) het staatshoofd niet buiten de erkenning van drie principes: de eerbiediging van de Grondwet, de toewijzing van de politieke en juridische verantwoordelijkheid aan de ministers, en, daarmee samenhangend, de aanvaarding van de regel dat geen enkele politieke akte gevolg kan hebben zonder het akkoord of de handtekening van een minister.⁶⁵ Enkel in sommige gevallen, namelijk wanneer men tegen het

63 Mark Van den Wijngaert e.a., *België en zijn koningen*, p. 364.

64 Mark Van den Wijngaert e.a., *België en zijn koningen*, p. 60.

65 Deze formulering van de drie principes is overgenomen uit de memoires van Gaston Eyskens (onder andere eerste minister van 11 augustus 1949 tot 8 juni 1950) waar hij de onschendbaarheid van de koning met betrekking tot de Koningskwestie omschrijft.

voorstel van de minister en het auditoraat-generaal in ten gunste van de veroordeelde pleitte, was er sprake van een directe invloed. Een strenger advies dan dat van het ministerie van Justitie werd nooit opgevolgd.

Er was duidelijk een voortdurende dialoog tussen de drie actoren, maar dankzij de tegentekening lag het privilege van de genadeverlening feitelijk in handen van de minister van Justitie. Juist omdat het formeel een vorstelijk prerogatief was, beschikte de minister over een krachtig instrument. De uitoefening ervan kon immers onmogelijk afhankelijk worden gemaakt van een verplichte advieswinning of controle, de wetsvoorstellen dien-aangaande ten spijt. Om de Kroon gedekt te houden, mochten de motieven achter de genadeverlening niet onthuld worden. Vanaf Van Glabbeke heeft men daar dankbaar gebruik van gemaakt en is uiteindelijk zo'n 80% van de op tegenspraak ter dood veroordeelden aan de uitvoering van de straf ontsnapt.

DOODSTRAF EN GRATIE IN NEDERLAND (1945-1952)*

'In België is het veel erger dan bij ons'

Deze korte bijdrage, die – voor een vergelijking op enkele punten – gelegd kan worden naast die van Aerts en van De Mildt & Meihuizen, verscheen in een andere versie in 'Een PROCES voor Sibbo van Ruller', een themanummer van *Proces*, in 2003 verschenen ter gelegenheid van het afscheid van Van Ruller als redacteur van dat tijdschrift. De keuze van het onderwerp was in het algemeen ingegeven door zijn baanbrekende dissertatie *Genade voor recht*,¹ een bijzondere aanleiding vormde een bespreking van de eerste druk van *De ontwikkeling van het strafrecht in Nederland van 1795 tot 2000* (2000). In *Pro Memoria* 2-2 (2000) had Van Ruller kritiek uitgesproken op de cijfers die Bosch in deze eerste druk gaf met betrekking tot de oplegging en de tenuitvoerlegging van de doodstraf in het kader van de Bijzondere Rechtspleging (1945-1952).² De doodstraf, tijdens de oorlog heringevoerd voor de zwaarste oorlogsvergrepen, zou volgens Bosch na de oorlog 123 maal zijn opgelegd en in 23 gevallen ook werkelijk zijn geëxecuteerd.³ Van Ruller betreurt het dat Bosch geen bron vermeldt, omdat deze aantallen aanzienlijk geringer zijn dan sedert 1978 op basis van het bekende *In plaats van Bijltsjesdag* van de hand van A.D. Belinfante wordt aangenomen. Volgens Belinfante zijn er, aldus Van Ruller, geen 23 maar 40 executies geweest.

Bosch paste de desbetreffende tekst in de al snel verschenen tweede druk aan: de cijfers van L. de Jong (1988) en P. Romijn (1989) acht hij het meest betrouwbaar.⁴ De Jong heeft deze voor zijn grote werk over de Tweede Wereldoorlog gedeeltelijk ontleend aan Belinfante, maar hij geeft ook nieuwe informatie. Samengevat: 190 doodvonnissen werden uitgesproken door de Bijzondere Gerechtshoven; de Bijzondere Raad van Cassatie legde in een aantal van deze zaken een lichtere straf op; van de 152 ter dood veroordeelden die reesterden, waren er 11 voortvluchtig, kregen er 100 gratie, en werd van 41 het gratieverzoek afgewezen, waarna een van hen zelfmoord pleegde en 40 werden terechtgesteld. Verder maakt De Jong melding van 'drie Nederlandse Waffens-SS'ers die in de zomer van '45 door een krijgsraad van het Militair Gezag ter dood veroordeeld (en geëxecuteerd) werden'.⁵

* Met dank aan Gretha Donker voor hulp, en aan Maarten van Rijn (Ministerie van Justitie, DBOB/DIV) voor aanvullende inlichtingen.

¹ S. van Ruller, *Genade voor recht. Gratieverlening aan ter dood veroordeelden in Nederland, 1806-1870* (diss. VU; Amsterdam 1987).

² S. van Ruller, [recensie van:] A.G. Bosch, *De ontwikkeling van het strafrecht in Nederland van 1795 tot 2000*, Nijmegen 2000, in: *Pro Memoria. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 2-1 (2000), p. 389-392.

³ A.G. Bosch, *De ontwikkeling van het strafrecht in Nederland van 1795 tot 2000* (Nijmegen 2000), p. 48 e.v.

⁴ A.G. Bosch, *De ontwikkeling van het strafrecht in Nederland van 1795 tot heden* (Nijmegen 2001), p. 67.

⁵ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, XII, eerste helft: Epiloog (Den Haag 1988), p. 688. P. Romijn,

Aan het eind van deze opsomming past vermelding van hetgeen Belinfante er oorspronkelijk van heeft gezegd: 'Er zijn in totaal uitgesproken door de bijzondere gerechtshoven en de Bijzondere Raad van Cassatie 152 doodstraffen. Daarvan zijn er op de afdeling gratie 141 behandeld. Dat betekent, dat een aantal gevallen veroordelingen bij verstek betrof, waarbij de veroordeelde niet aanwezig was. In die gevallen van veroordeling bij verstek kon uiteraard geen executie plaats vinden en dus was een gratiebehandeling niet nodig. Van de 141 op gratie behandelde zaken zijn 40 uitgemond in een afwijzing van de gratie en een executie. In 101 gevallen werd de doodstraf verwisseld in een levenslange of tijdelijke gevangenisstraf. In één geval is gratie niet verleend, maar heeft geen executie plaats gehad, omdat de veroordeelde zelfmoord pleegde'.⁶

Nieuwe cijfers

Wat in het bovenstaande opvalt is dat enkele gegevens vast lijken te staan, maar dat er ook het een en ander aan verschillen en onzekerheden is te constateren. Gezien het laatste alleen al moeten we hier, een halve eeuw later, nog steeds van een tussenbalans spreken. En die term is zeker op zijn plaats nu nieuwe gegevens zijn opgedoken. Het gaat om lijsten van een drietal categorieën van ter dood veroordeelden, bewaard in een archiefdepot van het ministerie van Justitie bij het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) voordat dit werd overgebracht naar het Nationaal Archief (eind 2000). Deze lijsten – vermoedelijk kopieën – behoren bij een grote verzameling van beleidsstukken en dossiers die te maken hebben met gratieverzoeken van ter dood veroordeelde politieke delinquenten. Bij deze verzameling, waarvoor op het ministerie van Justitie vooral materiaal is onttrokken aan het kabinetsarchief en het gratiearchief, kan Belinfante op de een of andere manier betrokken zijn geweest,⁷ maar belangrijker is dat hij deze (versie van de) lijsten niet kan hebben gezien. Voor De Jong geldt hetzelfde, of we zouden moeten aannemen dat hij (of Belinfante) ze onvolledig of slordig heeft gebruikt. Wie wie en wat (en in hoeverre) heeft geraadpleegd blijft vooralsnog in nevelen gehuld.

De eerste lijst geeft de namen en andere bijzonderheden van 'Nederlandse en Duitse politieke delinquenten tegen wie de doodstraf is uitgesproken, en welke straf is voltrokken, 1945-1952'. Van de 41 personen die deze lijst telt is Max Blokzijl de eerste die werd terechtgesteld (16 maart 1946), de laatste executie vond plaats op 21 maart 1952 (A.J. Pieters). Wat meteen opvalt is dat volgens deze lijst niet een, maar twee veroordeelden zich van het leven hebben beroofd. De opstellers hebben misschien om praktische redenen voor deze twee

Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955 (z.pl. 1989), p. 235 spreekt over 40 executies en 154 veroordeelden. Helaas vermeldt hij niet de bron waaruit hij dit laatstgenoemde aantal heeft geput. Verderop in deze bijdrage zal dit totaal als het juiste, voor zover momenteel na te gaan, worden bestempeld.

⁶ A.D. Belinfante, In plaats van Bijltesdag. De Geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog (Assen 1978), p. 556.

⁷ Vgl. Belinfante, p. 15.

geen afzonderlijke lijst aangelegd. Het kan ook zijn dat een bepaalde redenering tot deze oplossing heeft geleid. Wel moet worden bedacht dat Robert van Genechten, een van de twee die zelfmoord pleegden, dit deed na ter dood te zijn veroordeeld door het Buitengewoon Gerechtshof te Den Haag, maar nog voor het Bijzonder Hof van Cassatie in zijn zaak had beslist. Dat had tot een lagere straf kunnen besluiten, en bij een doodvonnis had Van Genechten gratie kunnen vragen en krijgen. Als deze lijst correct is, en als Van Genechten de enige is geweest die geen gratie heeft gevraagd (beide acht ik vooralsnog het meest waarschijnlijk) dan zijn er 40 afgewezen gratieverzoeken geweest, 2 gevallen van zelfmoord en 39 doodstrafexecuties.

De tweede lijst bevat 11 namen en heet 'Lijst van personen die tot de doodstraf veroordeeld zijn, die vermoedelijk in het buitenland vertoeven. Betrokkenen staan\stonden gesignaleerd'. Tot deze categorie, door de eerder aangehaalde auteurs ook als bij verstek veroordeelden of als voortvluchtigen aangeduid, behoren veroordeelden als Bruins, Hoogendam, en Van der Tuin die de laatste jaren regelmatig in het nieuws zijn geweest. Een ontbrekende naam, vreemd genoeg, is die van Heinrich Boere die in 1949 door de Bijzonder Strafkamer te Amsterdam bij verstek ter dood is veroordeeld.⁸ Belinfante was mogelijk niet helemaal zeker van zijn zaak wat deze categorie betreft, zo kunnen we uit zijn hierboven geciteerde formulering afleiden. Hij noemt echter wel een totaal aantal veroordeelden en dat heeft Van Ruller er toe gebracht – begrijpelijk – het aantal bij verstek veroordeelden te stellen op 10. De Jong komt op 11, maar vooralsnog moeten we concluderen dat 12 het correcte aantal is.

In de derde lijst ('Nederlandse en Duitse politieke delinquenten, tegen wie de doodstraf is uitgesproken, maar aan wie gratie is verleend, 1945-1952') zijn de veroordeelden genummerd van 1 tot en met 103. Bij nauwkeuriger onderzoek blijkt dat nummer 45 ontbreekt én dat het onwaarschijnlijk is dat hier een naam is weggefallen. Dat brengt het totale aantal op 102. Een tweede probleem vormt een krijgsraadvonnis (nr. 23). De veroordeelde in kwestie heeft gratie gekregen en valt in zoverre onder de omschrijving van deze derde lijst, maar hij is niet veroordeeld binnen het kader van de Bijzondere Rechtspleging, zodat daarvoor 101 veroordeelden resteren. Hoe De Jong op 100 gegratieerden komt heb ik nog niet kunnen nagaan. Heeft hij dit uit eigen gegevens afgeleid, of is hij met het andere deel van Belinfante's cijfers en met de 11 voortvluchtigen aan het rekenen geslagen en zo op 100 uitgekomen?

Voorlopige slotsom

Waarschijnlijk is ook met deze nieuwe cijfers het laatste woord nog niet gesproken. De slotsom voor dit moment is neergelegd in de eerste kolom van de onderstaande tabel. De zaken waarin een Bijzonder Gerechtshof wel de doodstraf oplegde, maar de Bijzondere

8 Zie bijvoorbeeld de Volkskrant 8 mei 2000; Trouw 15 augustus 2000; De Telegraaf 6 februari 2002.

Raad van Cassatie niet, zijn niet meegeteld. In de tweede kolom zijn tussen haakjes de waarden die Belinfante geeft opgenomen.

Doodstraffen 1945-1952

	Lijsten CABR 2000	Belinfante 1978
Totaal opgelegd	154	152
daarvan		
Gratie	101	101
Voortvluchtig	12	[ontbr.]*
Zelfmoord	2	1
Geëxecuteerd	39	40

* Van Ruller: 10; De Jong: 11

Met behulp van archieven die waarschijnlijk inmiddels van het ministerie van Justitie naar het Nationaal Archief zijn overgebracht, zou het mogelijk moeten zijn definitieve zekerheid op dit punt te verkrijgen. Er is natuurlijk veel meer dan alleen het cijfermatige. Tussen de regels door is dat ook al naar voren gekomen. Vooral over het gevoerde gratiebeleid is door Belinfante al heel veel in de openbaarheid gebracht. In de archieven is over tal van andere aspecten meer te vinden. Dat moge mede blijken uit de opmerkingen waarmee deze bijdrage wordt afgesloten.

Ter afsluiting

Over een drietal onderwerpen volgen nog aanvullende opmerkingen:

- 1 Sommige auteurs bespreken ook de overeenkomstige Belgische cijfers. Die aantallen zijn aanmerkelijk hoger dan de Nederlandse. Ik ga daarop hier niet verder in, wel op een interessante vergelijking die is te vinden in correspondentie van secretaris-generaal J.C. Tenkink van het departement van Justitie. In oktober 1947 ontvangt Tenkink een knipsel uit *Le Peuple* van 29 september van dat jaar waarin melding wordt gemaakt van twee executies van doodstraffen waarbij aanzienlijke tijd is verlopen tussen de uitspraak in laatste instantie en de afwijzing van het gratieverzoek (respectievelijk ruim tien maanden en bijna 15 maanden). Tenkink stuurt het knipsel door naar minister Van Maarseveen die daarop met zijn rode potlood opgelucht reageert: 'In België is het veel erger dan bij ons!'⁹ Een schrale troost: ook in Nederland was veel te doen geweest, eerder dat jaar, over traag verlopende gratieprocedures. Het ging daarbij om minder maanden, maar nog altijd wel om maanden. Later zou het in een enkel geval zelfs een kwestie van jaren worden!¹⁰

⁹ Ministerie van Justitie, Archief S-G 1947 nr. 547.

¹⁰ Zie Belinfante 1978, p. 548-556.

In België zou het bovendien voorgekomen zijn dat de tenuitvoerlegging van doodstraffen door de aanwezigheid van grote aantallen genodigden in feite het karakter van openbare executie kreeg. Dit is althans af te leiden uit een bericht in een periodiek van voormalige illegale werkers, waarin het aantal van 500 toeschouwers bij de massafusillade van 27 SS'ers op 10 november 1947, tot verontwaardigd commentaar aanleiding gaf.¹¹

- 2 Volgens S.W.P.C. Braunius zijn er vóór 5 mei in toen reeds bevrijd gebied in totaal vijf personen door een krijgsraad te velde ter dood veroordeeld. Drie van deze zaken, dezelfde die ook De Jong noemt, bespreekt hij nader.¹² Tot deze drie behoort niet de veroordeelde die volgens de eerder besproken derde lijst gratie ontving. Ook hier zou nader onderzoek zekerheid moeten scheppen.
- 3 De berechting van rijkscommissaris Seyss-Inquart vormt een uitzondering. Hij stond terecht voor het Internationaal Militair Gerechtshof te Neurenberg. Desondanks is het nodig hem hier te vermelden, omdat hij na daar ter dood veroordeeld te zijn in Nederland gratie vroeg. 'Het kabinet-Beel adviseerde de koningin het gratieverzoek af te wijzen; aldus geschiedde', aldus De Jong.¹³ J.P. Hooykaas, die als justitieambtenaar anders had voorgesteld, werd hiermee gepasseerd. Hooykaas was zeer vertrouwd met deze materie. Hij was althans de opsteller geweest van de geheime gratierichtlijnen die ook het parlement niet te zien kreeg. Belinfante die het stuk in zijn boek heeft opgenomen laat zich er niet bepaald lovend over uit: 'De schrijver heeft kennelijk de hele oorlog achter zijn bureau ten departemente doorgebracht'.¹⁴ Van 45 andere zaken is uit een lijst op te maken dat Hooykaas bij de advisering betrokken was. In 11 gevallen werd conform het advies van Hooykaas, 'die persoonlijk een tegenstander van de doodstraf was',¹⁵ geen gratie verleend, in 32 gevallen wel, terwijl in 7 gevallen zijn advies gratie te verlenen niet werd gevolgd.¹⁶

¹¹ *De Vrije Stem*, nr. 137 (22-11-1947). Hoofdredacteur was het kamerlid voor de Partij van de Arbeid J.H. Scheeps (over hem: <http://www.parlement.com/g291000/bioff01192> - 5 juni 2006).

¹² S.W.P.C. Braunius, 'Snel, streng en rechtvaardig. Rechters in dilemma', in: *Nederlands Juristen Blad* 67/18 (1992) p.569-576, i.h.b. p. 572 e.v. Zie ook Rob Ruggenberg, 'Alleen pechvogels krijgen de kogel', <http://home.hccnet.nl/r.ruggenberg/ss-ers.html> (12-9-2003 en 18-4-2006).

¹³ De Jong 1988, p. 540 (zie ook p. 533-539).

¹⁴ Belinfante 1978, p. 544 e.v. (citaat p. 546) en 568 e.v.

¹⁵ De Jong, p. 602.

¹⁶ Nationaal Archief Den Haag, toegang 2.09.56 (archief J.P. Hooykaas).

RECHT KENNEN OM HET TE OMZEILEN:
GERECHTELIJKE HUWELIJKSSTRATEGIEËN
IN DE ZUIDELIJKE NEDERLANDEN
IN DE VIJFTIENDE EEUW

1 Inleiding

Een paar jaren geleden behandelde ik in een artikel voor dit tijdschrift het fenomeen van de zelfscheiding in de Lage Landen in de vijftiende eeuw.¹ De zelfscheiding is een handeling waarmee leken een huwelijk dat volgens het canonieke recht geldig was, in praktijk verbraken. Velen slaagden erin zichzelf succesvol te scheiden en zelfs een kerkelijk vonnis te verkrijgen dat de zelfscheiding rechtszekerheid verleende: zij slaagden er in te laten erkennen dat hun geldig gesloten huwelijk nooit plaatsgevonden had.

De zelfscheiding kunnen we omschrijven als een gerechtelijke huwelijksstrategie. Het is een strategie van leken die het canonieke huwelijksrecht dusdanig aanwendden en, door de kerkelijke rechtbanken, lieten aanwenden dat deze leken een veel grotere vrijheid kregen om huwelijken te sluiten, en ook te verbreken, dan het canonieke huwelijksrecht eigenlijk toeliet. Essentieel voor het welslagen van een zelfscheiding was wat we een ‘dominante positie’ genoemd hebben. Bij gebrek aan bewijs voor een huwelijk dat ter discussie werd gesteld, kon een partner beweren dat het huwelijk nooit gesloten was, zonder dat afdoende kon aangetoond worden of deze partner loog, dan wel de waarheid vertelde. De manier waarop leken bij de zelfscheiding het canonieke huwelijksrecht hanteerden, duidt erop dat zij dit onderdeel van het canonieke recht goed kenden – goed genoeg zelfs om het te omzeilen.

1.1 Het canonieke huwelijksluitingssysteem van de vijftiende eeuw

Dit mag ons gerust verwonderen. Voor de kunst van het omzeilen was vaardigheid vereist, op een zee waarin de zandbanken van ongewilde huwelijken groot in getal waren. Vóór het concilie van Trente er in 1563 verandering in bracht, was het canonieke huwelijksluitingssysteem een heel complexe zaak. De Kerk had het sacrament van het huwelijk met een

¹ M. Decaluwe, ‘De zelfscheiding in de zuidelijke Nederlanden in de vijftiende eeuw’, in: *Pro Memoria* 3-1 (2000), p. 32-48. Cf. ook: M. Vleeschouwers-Van Melkebeek, ‘Self-divorce in fifteenth-century Flanders, The consistory court accounts of the diocese of Tournai’, in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 68 (2000), p. 83-98; en M. Vleeschouwers-Van Melkebeek, ‘Een middeleeuws middel tot “zelfscheiding”’: het clandestien huwelijk in de Zuidelijke Nederlanden’, in: *Handelingen LII der Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* (1999), p. 319-326.

aantal voorschriften willen beveiligen. Het officiële huwelijk² werd voorafgegaan door een officiële trouwbelofte,³ het werd voor de kerk gesloten, een priester was aanwezig, er waren getuigen, etc. Voor het sluiten van een officieel huwelijk, en van een trouwbelofte, moesten met andere woorden een aantal canonieke verplichtingen in acht genomen worden. De voorschriften omkaderden en beveiligden het sacrament.

Aan plichten wordt evenwel soms verzuimd en dat was in de vijftiende eeuw niet anders. Dat wist de Kerk wel. Regelmatig – dit woord lijkt wel gepast – werd de theoretisch verplichte omkadering van het sacrament achterwege gelaten. Het sacrament kwam dan wel tot stand, maar op clandestiene wijze. Er werden clandestiene maar toch geldige huwelijken gesloten en er werden ook clandestiene maar toch geldige trouwbeloften gesloten.

Omdat clandestiene trouwbeloften en clandestiene huwelijken, waarin de canonieke voorschriften niet werden gevolgd, even geldig waren als officiële trouwbeloften of officiële huwelijken, waarin de canonieke voorschriften wel werden gevolgd, was het gemakkelijk om te trouwen: een paar woorden volstonden al. Een koppel bovendien dat zich – met nog minder woorden – verloofde en nadien geslachtsgemeenschap had, was volgens het canonieke recht ook gehuwd. Dit zogenaamde presumptieve huwelijk⁴ was een specifieke vorm van het geldige – clandestiene – huwelijk.

Dat huwelijken zo snel tot stand kwamen, had voor de hand liggende gevolgen. Velen strandden of dreigden te stranden in een situatie die ze eigenlijk niet wilden. Ze zochten naar redding en keken uit of het canonieke recht dat hen in een huwelijk ‘gevangen’ had, niet te omzeilen was. Eén van de mogelijkheden om het canonieke recht te omzeilen werd door de zelscheiding geboden.

1.2 De zelscheiding

Voor een zelscheiding was, zoals gezegd, een dominante positie essentieel. Wanneer een clandestien huwelijk gesloten was zonder dat getuigen daarbij aanwezig waren, kon één van de trouwers later ontkennen dat het huwelijk ooit gesloten was. Wie met een dergelijke ontkenning geconfronteerd werd, kreeg het heel moeilijk om de waarheid afdoende te bewijzen in de kerkelijke rechtbank. De eisen die aan de bewijslast gesteld werden, waren hoog. Jarenlang als man en vrouw samengeleefd hebben, kinderen hebben, leven in een gemeenschap die er vanuit ging dat een huwelijk ooit plaatsgevonden had, ... dat alles aantonen hielp meestal maar weinig. Getuigen van het huwelijk zelf waren vereist – en vaak waren die getuigen er niet.⁵ In de kerkelijke rechtbank werd het beste bewijs geleverd wanneer iemand zijn daden bekende.⁶ De ontkenning domineerde de uitkomst van een rechtszaak. Wanneer een rechter geloofde dat de gedupeerde in de zaak de waarheid sprak – en hij zich dus persoonlijk liet over-

2 Lat.: Sponsalia per verba de presenti.

3 Lat.: Sponsalia per verba de futuro.

4 Lat.: Matrimonium presumptum.

5 R.H. Helmholz, *The Canon Law and Ecclesiastical Jurisdiction from 597 to the 1640s* (Oxford 2004), p. 338-341.

6 Cf. Helmholz, *The Canon Law*, p. 329-330.

tuigen door de nochtans juridisch ontoereikende bewijzen die door deze gedupeerde werden voorgelegd – kon hij een gedingbeslissende eed aan de strateeg opleggen. Ook de gedupeerde kon vragen dat de strateeg een dergelijke eed kreeg.⁷ Deze eed – die vooral werd gebruikt in zaken waarin het moeilijk was te achterhalen wie de waarheid sprak – verhoogde de druk op de strateeg om toch de waarheid te spreken, maar besliste ook over de uitkomst van de rechtszaak. Een leugen onder eed was natuurlijk juridisch en moreel gezien gevaarlijk, maar deze leugen was vaak ook het definitieve woord dat in een rechtszaak gesproken werd.

In essentie stond de rechter machteloos bij gebrek aan bewijs, en het lijdt geen twijfel dat leken dit wisten. Sommige leken domineerden het juridische spel en slaagden erin zichzelf van een ongewenst geworden partner te scheiden.

De zelscheiding was evenwel niet de enige gerechtelijke huwelijksstrategie waartoe het omzeilen van het canonieke huwelijksluitingssysteem in de vijftiende eeuw leidde. In een aantal strategieën werden de strikte regels van het canonieke huwelijksrecht benut om een *fait accompli* te creëren. In een aantal andere werd getracht de moeilijkheden uit te buiten die kerkelijke instanties hadden om zich te informeren over de huwelijks staat van eenvoudige leken. Deze twee types strategieën, enerzijds de strategieën van het *fait accompli* en anderzijds de strategieën van de onbekendheid, zijn in dit artikel ons onderwerp.

2 Strategieën van het *fait accompli*

Wanneer we het kerkelijke huwelijksluitingssysteem, dat in de vijftiende eeuw in voege was, louter theoretisch bekijken, zien we meteen dat er mogelijkheden in besloten lagen om het aan te wenden voor doelen die het canonieke huwelijksrecht eigenlijk wilde vermijden. Dat er naast officiële trouwbeloften en officiële huwelijken, eveneens geldige, clandestiene trouwbeloften en huwelijken konden gesloten worden, gaf leken de mogelijkheid om, zonder één ongeldige handeling te stellen, van ongewenste huwelijksbanden af te geraken. Leken konden, de regels van het huwelijksluitingssysteem volgend, eigen doelen verwezenlijken en hun wil tegen de wil van hun omgeving of van de Kerk in, doorzetten. Ze deden dit ook in praktijk.

2.1 Strategieën van het *fait accompli*: de strategie van de bevrijdende vlucht

In het vonnissenboek van de rechtbank van Kamerijk vinden we een vonnis in de zaak van de promotor tegen Jan Vekemans, Geertrui Scuermans en Egied Brughman.⁸ Jan en Geertrui hadden een officiële trouwbelofte gesloten en niets leek een huwelijk in de weg te

⁷ Helmholz, *The Canon Law*, p. 335-336.

⁸ C. Vleeschouwers en M. Van Melkebeek, *Registres de Sentences de l'Officialité de Cambrai (1438-1453)*, 2 dln. (Verzameling van de oude Rechtspraak in België, Zevende Reeks, Bruxelles 1998), nr. 313. Verder zullen we naar de vonnissen uit Kamerijk verwijzen met 'k' voor Kamerijk, gevolgd door het nummer dat het vonnis in de genoemde uitgave draagt. Bijvoorbeeld: k313, voor het hier aangehaalde vonnis.

staan. Plots weigerde Geertrui verder te gaan, al werd ze door het huwelijksrecht verplicht om op haar trouwbelofte een officieel huwelijk met Jan te laten volgen. Toen verscheen Egied Brughman. Geertrui liet zich door Egied ontvoeren, en met Egied, die van haar voorafgaande trouwbelofte met Jan afwist, sloot Geertrui een presumptief huwelijk, een huwelijk bestaande uit een clandestiene, maar door de kerkelijke rechter als geldig beschouwde trouwbelofte gevolgd door geslachtsgemeenschap. Op deze manier sloot Geertrui een sterkere consensuele band: een rechtsgeldig huwelijk, dat haar trouwbelofte met Jan de facto teniet deed.

In de weinige bronnen die we nog uit vijftiende-eeuwse kerkelijke rechtbanken bezitten, komt dit scenario waarbij iemand een consensuele band – dus een trouwbelofte of een huwelijk – sluit om aan een andere te ontkomen, regelmatig voor. We vinden relatief dikwijls gevallen terug waarin publieke trouwbeloften – we bedoelen daarmee trouwbeloften die konden bewezen worden – gevolgd worden door de vlucht van één van de partners, en door een clandestien huwelijk van de vluchter met een nieuwe partner. De vlucht wordt in de juridische bronnen in sommige gevallen omschreven als een ontvoering met toestemming van de ontvoerde⁹ en in andere gevallen als een spontane vlucht.¹⁰

Het constitutieve element van de hier gevolgde strategie is het sluiten van een sterkere consensuele band die een voorafgaande trouwbelofte of een geplande trouwbelofte moest verhinderen. Het meest opvallende element van de strategie is niettemin wat we kunnen omschrijven als een ‘bevrijdende vlucht’, een vlucht die het succesvol sluiten van de sterkere consensuele band moest mogelijk maken.

Deze vlucht was, juridisch gezien, niet noodzakelijk: zij zorgde niet voor een juridische meerwaarde. In praktijk daarentegen was de vlucht ongetwijfeld essentieel voor het welslagen van de strategie. Het is heel opvallend dat in de zeer beknopte vonnissen van de officialaten van Brussel en Kamerijk vrijwel nooit het geografische doel van de vlucht werd opgetekend, maar wel dat de vlucht gebeurde zonder het medeweten, of zelfs tegen de wil in, van ouders of vrienden, ‘amici’.

De vluchters probeerden zich vrijwel zeker te onttrekken aan de druk van hun omgeving, om in staat te zijn een door die omgeving ongewilde huwelijksband te sluiten. Eenmaal ontsnapt aan de controle waaronder ze in normale omstandigheden stonden, sloten de vluchters vervolgens een huwelijk dat ook juridisch een onomkeerbaar feit was.

Het canonieke huwelijksrecht werd in deze strategie van de bevrijdende vlucht gebruikt om een ongewilde trouwbelofte of de dreiging van een ongewild huwelijk teniet te doen. De strategen gingen er vandoor; zij creëerden een juridisch onomkeerbaar feit en verbraken hierdoor in vele gevallen een al bestaande consensuele band – een trouwbelofte – die het canonieke recht eigenlijk wilde beschermen.

9 ‘A se abducere permisit ab B’.

10 ‘A et B sponte abirunt’.

2.2 Strategieën van het *fait accompli*: de strategie van het afgedwongen vonnis

De strategie van de bevrijdende vlucht was echter niet de enige die een *fait accompli* creëerde. In de *compotus* van het officialaat van Doornik vinden we opgetekend dat Boudewijn vander Haghe en Maria Valke een boete kregen van 20 pond. De reden voor de boete was dat Boudewijn en Maria een officieel huwelijk hadden gesloten – en dit huwelijk geconsumeerd hadden – hoewel Maria op dat ogenblik verwickeld was in een rechtszaak over een trouwbelofte die ze had gesloten met een zekere Willem Vacht.¹¹ Door het sluiten en consumeren van een huwelijk met Boudewijn had Maria ervoor gezorgd dat de uitkomst van haar geschil met Willem van geen tel meer was: haar huwelijk met Boudewijn schiep een sterkere consensuele band die een eventuele voorafgaande trouwbelofte met Willem teniet deed. Maria had de kerkelijke rechtbank in het ootje genomen.

Terwijl de rechtbank onderzocht met wie Maria een geldige trouwbelofte had, maakte Maria het hele onderzoek zinloos door een huwelijk te sluiten. Zij was er zich ongetwijfeld zeer goed van bewust dat de rechtbank niet anders kon dan dit huwelijk geldig verklaren. Maria dwong de uitkomst van het vonnis in haar zaak af: zij kon bij Boudewijn blijven en van Willem was ze voorgoed af.

Het *lite pendente* handelen van leken verwickeld in een rechtszaak voor de kerkelijke rechtbank kan opnieuw illustreren dat deze leken een goede kennis hadden van het kerkelijk huwelijksrecht. Om te kunnen trouwen met de partner van hun keuze, benutten ze de mogelijkheid om tijdens een lopende rechtszaak een rechtsgeldig huwelijk te sluiten.

De gevallen waarin leken *lite pendente* de feiten waarover de kerkelijke rechtbank moest oordelen veranderden, wijzen niettemin ook op nog iets veel verregaander dan kennis van het huwelijksrecht. De gevallen wijzen erop dat leken zich ook bewust waren van de beperkte en zwakke macht van de kerkelijke rechtbank. Maria en Boudewijn kregen een geldboete voor hun gedrag, maar niemand, ook de officiaal niet, kon hun huwelijk teniet doen, ook al hadden ze de officiaal er natuurlijk in gewisse mate mee belachelijk gemaakt. Om het sluiten van clandestiene, maar niettemin geldige, verlovings of huwelijken tegen te gaan, had de kerkelijke rechtbank slechts een bijzonder zwakke macht. Leken beseften dit, en buiten het uit: ze wisten dat ze een lopende rechtszaak ongehinderd konden negeren.

In een andere zaak wachtte een zekere Johanna sBonten zelfs gewoonweg het vonnis af, dat haar verplichtte met haar clandestiene verloofde, Willem Roebaert, te huwen, om na het vonnis presumptief met Egied Mertens te trouwen, waardoor ze van zowel Willem als het vonnis af was.¹² Zelfs een vonnis kon het sluiten van een geldig huwelijk afdwingen noch tegengaan.

¹¹ M. Vleeschouwers-Van Melkebeek, *Compotus sigilliferi curie Tornacensis. Rekeningen van de officialiteit van Doornik (1429-1481)*, 3 dln. (Brussel 1995) (Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, reeks in quarto), nr. 1711. Verder zullen we naar de posten uit de rekeningen van Doornik verwijzen met 'cd' voor 'compotus Doornik', gevolgd door het nummer dat de post in de genoemde uitgave draagt. Cd1711 voor de aangehaalde post.

¹² Het vonnis dateert van 17 januari 1455. C. Vleeschouwers en M. Van Melkebeek, *Liber Sententiarum van de officialiteit van Brussel (1448-1459)*, 2 dln. (Verzameling van de oude Rechtspraak in België, Zevende Reeks, Brussel 1982-1983), nr. 747. Verder zullen we

Zowel in de strategie van de bevrijdende vlucht als in de strategie van het afgedwongen vonnis stelden de strategen hun omgeving en de kerkelijke rechter voor een voldongen feit. Het *fait accompli* voor de rechtbank was evenwel ook een *fait accompli* voor de strategen zelf. Iemand die een huwelijk sloot om van een ongewenste trouwbelofte verlost te worden, was nadien natuurlijk getrouwd. De strategieën die we kort besproken hebben, veronderstellen in de meeste gevallen een onomkeerbare daad; in beide strategieën wordt de laatste, de ultieme, kans om van een ongewenste partner af te geraken benut. Nadien waren twee mensen getrouwd. Als we nu deze huwelijken, waaraan de partners in kwestie niet meer konden ontkomen, beschouwen als een goede garantie tegen een (te) losbandig leven van beiden, dan was de uitkomst van die strategieën vanuit het standpunt van de kerkelijke rechtbank misschien niet zo negatief.

3 Strategieën van de onbekendheid

Het vijftiende-eeuwse kerkelijke huwelijksluitingssysteem bood aan leken de mogelijkheid om van ongewenste trouwbeloften af te geraken en bood via de dominante positie ook de mogelijkheid om van een (clandestien) huwelijk af te komen. Voor sommigen waren deze mogelijkheden te beperkt: zij wilden verlost worden van een huwelijksband, meestal een huwelijk, waarvan teveel bewijzen bestonden. Ze gingen op zoek naar mogelijkheden om onbekend te blijven voor de kerkelijke rechtbanken.

3.1 Strategieën van de onbekendheid: de bisdomgrens oversteken

Daniël van Houten had samen met Johanna vander Palt twee kinderen, maar een huwelijk sloten ze nooit. Daniël wilde niet met Johanna, maar wel met Ida van Leuven trouwen, en samen met Ida ging hij naar de pastoor van Boortmeerbeek. De pastoor moest het koppel jammer genoeg teleurstellen: Ida was in de vierde graad verwant met Johanna, de moeder van Daniël's kinderen, en dus was er een aanverwantschap tussen Daniël en Ida die een huwelijk tussen beide verbood.

Daniël en Ida besloten zich níét bij de kerkelijke huwelijksregels neer te leggen. Ze paktten hun koffers en trokken naar Hulst, in het bisdom Utrecht – ze verlieten dus hun eigen bisdom. In Hulst vonden ze een *presbiter ignotus*, een onbekende priester die, oordeelde de rechtbank, een stommeling was, en deze stond hun toe te trouwen, zelfs zonder dat het huwelijk openbaar werd aangekondigd.¹³ Een tijd lang woonden ze als man en vrouw samen in het bisdom Utrecht, maar na verloop van tijd geraakte hun verhaal in hun oor-

naar de vonissen uit Brussel verwijzen met 'b' voor Brussel, gevolgd door het nummer dat het vonnis in de genoemde uitgave draagt. Bijvoorbeeld: b747, voor het hier aangehaalde vonnis.

13 I.e.: zonder dat bannen gepubliceerd werden.

spronkelijke bisdom bekend, en zo slaagde de officiaal van Kamerijk erin hen te straffen voor hun daden.¹⁴

Ook een zekere Isabelle probeerde haar verleden te doen vergeten door het bisdom Kamerijk te verlaten. Zij was getrouwd met Nicaise Preudhomme, maar voelde meer voor een leven met Nicaise le Boucher. Samen met deze Nicaise le Boucher trok Isabelle naar Valenciennes, in het bisdom Atrecht. Het is mogelijk dat beiden enkel van het Doornikse naar het Atrechtse deel van de stad Valenciennes trokken. Daar huwde het koppel, maar ook zij ontliepen de officiaal van Kamerijk uiteindelijk niet.¹⁵

Daniël en Ida, en Isabelle en Nicaise le Boucher, slaagden er niet in het kerkelijke gerecht te ontlopen, maar dat neemt niet weg dat de strategie die ze aanwendden zin maakte. De twee koppels zochten de anonimiteit, ze probeerden in een nieuwe omgeving als onbekenden een nieuw leven te starten. De kans dat iemand de kerkelijke autoriteiten van hun belastende verleden zou vertellen of kon vertellen verminderden ze gevoelig.

Door hun eigen bisdom te verlaten, maakten ze het de Kerk bovendien ook moeilijk om controle op hen uit te oefenen. De communicatie tussen pastoors die zich moesten vergewissen van de achtergrond van koppels die zich voor een huwelijk bij hen aandienden, was gestructureerd per decanaat en per bisdom. Wilde een priester contact met een collega in een ander bisdom, dan moest hij zijn landdeken schrijven, waarna deze moest schrijven aan zijn officiaal, die zijn collega officiaal in een ander bisdom kon contacteren, waarop deze dan weer een landdeken kon contacteren en deze, tenslotte, de gezochte priester.¹⁶

De communicatie over de bisdomsgrenzen heen liep niet zo vlot. Leken wisten dit schijnbaar, of althans, het grote succes van toevluchtsoorden als Hulst of Reimerswaal, net aan de bisdomsgrens, doet vermoeden dat leken wisten dat het overschrijden van een bisdomsgrens voordelen bood. Opnieuw zien we dat kennis van het functioneren van de Kerk en het kerkelijke gerecht door leken uitgebuit werd.

3.2 Strategieën van de onbekendheid: toevluchtsoorden in het eigen bisdom

Leken zochten de anonimiteit die hun toestond bepaalde officiële huwelijken af te sluiten. Ze vonden deze anonimiteit buiten hun bisdom, maar vrijwel zeker ook binnen hun eigen bisdom. Het bronnenmateriaal dat uit vijftiende-eeuwse kerkelijke rechtbanken voor handen is, is beperkt en heel summier. Dat we in dit materiaal in totaal 33 gevallen van betwiste trouwbeloften en huwelijken uit de parochie van St-Goedele in Brussel terug vinden, is daarom zeer opvallend.¹⁷ Gemiddeld werden jaarlijks meer dan drie officiële huwelijken en trouwbeloften die in St-Goedele werden gesloten voor de officiaal betwist.

¹⁴ Vonnis k853, 18 december 1445.

¹⁵ Vonnis k1455, 23 juni 1453.

¹⁶ Th. Goussset (ed.), *Les actes de la province ecclésiastique de Reims, canons et décrets des conciles, constitutions, statuts, et lettres des évêques*, II (Reims 1853), p. 751, col. 2. 'Caput III, De matrimonio', tweede paragraaf.

¹⁷ Vonnissen b15, b88, b131, b203, b205, b265, b273, b326, b449, b453, b480, b500, b568, b666, b579, b629, b716, b852, b913, b919, b937, b971, b999, b1018, b1020, b1051, b1168, b1204, b1307, b1348, b1446, b1447 en b1540 (zie voor dit laatste vonnis ook: b1574).

In 13 van de 33 gevallen werd bovendien ook bewezen dat het protest tegen de trouwbelofte of het huwelijk terecht was – en een dergelijk protest bewijzen was allerm minst eenvoudig. Andere parochies uit grote steden komen veel minder vaak voor. Uit de Onze Lieve Vrouw Kapellekerk, ook in Brussel, vinden we 10 betwiste huwelijksbanden terug,¹⁸ uit andere kerken in Brussel, Antwerpen of Mechelen vinden we per parochie maximaal 4, maar meestal nog minder betwistingen terug.¹⁹ De 33 betwiste huwelijken en verlovingen in St-Goedele zijn dus een zeer duidelijke uitzondering.

De bronnen die ons informeren over Brussel, zijn vonnissen. In die vonnissen vinden we maar zelden terug waar de partijen die in een rechtszaak betrokken waren, vandaan kwamen. Die informatie vinden we dan weer wel regelmatig terug voor het bisdom Doornik, waarvoor we niet over vonnissen maar wel over rekeningen beschikken.

Jan De Deken en Johanna vanden Hecke trouwden met elkaar. De manier waarop ze trouwden roept vragen op. Beiden kwamen uit de buurt van Oudenaarde, en toch trokken ze om te trouwen naar Gent. In Gent vonden ze een priester, Jan Noctis, en deze stond toe dat de twee in het geheim trouwden, zonder bannen te publiceren. De officiaal van Doornik kwam de zaak nadien op het spoor, en het paar en de priester werden voor hun daden gestraft.²⁰

Gent was een toevluchtsoord voor trouwers uit het bisdom Kamerijk. Vanuit Kamerijk kozen trouwers met een bezwaard verleden Gent uit om anoniem te trouwen.²¹

Het verhaal van Jan De Deken en Johanna vanden Hecke doet vermoeden dat ze iets te verbergen hadden, voor hun omgeving of eventueel ook voor de Kerk. Wat ze precies te verbergen hadden, is niet te achterhalen. In Gent dachten ze de plaats te vinden waar hun huwelijk niet zou opvallen, en vonden ze een priester die ook bereid was hun huwelijk geheim te houden. Wisten Jan en Johanna dat ze in Gent een priester zouden vinden die hen zou helpen? Er valt helaas meer te vermoeden dan te bewijzen.

Het verhaal van Jan en Johanna in Gent, wijst er in elk geval op dat mensen ook binnen hun eigen bisdom dachten anonimiteit te kunnen vinden – en waarom zou die niet gezocht worden in dichtbevolkte parochies in grote steden? Duidelijk is ook dat niet alle priesters in grote steden de moeite deden om veel informatie over trouwers in te winnen.

Het is zeer waarschijnlijk dat wanneer Gent als toevluchtsoord gebruikt werd door trouwers die iets wilden verbergen, andere grotere steden evenzeer als toevluchtsoord dienden. Net als Gent was ook Brussel een grote stad. In Brussel, met name in de parochie St-Goedele, hebben we een uitzonderlijk hoog aantal betwiste huwelijken en trouwbeloften gevonden. Verklaren waarom er uit deze parochie zoveel betwistingen bekend zijn is niet

18 Vonnissen b20, b220, b495, b501, b514, b583, b584, b792, b1116 en b1220.

19 1 geval uit de St-Katherinaparochie in Brussel (b1387), 3 gevallen in de Onze Lieve Vrouwekerk (b602, b668 en b702) en 1 in de kerk van het castrum in Antwerpen (b706), 4 gevallen in de Onze Lieve Vrouwekerk (b136, b478, b1111 en b1233), 3 in de St-Katherinakerk (b359, b371 en b1393) 2 in de St-Romboutskerk (b538 en b1257) en 4 gevallen in de St-Jansparochie in Mechelen (b467, b504, b515 en b559). In b504 en b515 gaat het om dezelfde consensuele band die betwist wordt, maar met twee verschillende aanklachten. Bruid en bruidegom worden er beiden van beticht een eerdere verbintenissen met een andere partner te hebben).

20 Posten cd4222 en cd4589.

21 Vonnissen k150, k158, k527 en k1144.

eenvoudig. Er kan evenwel niets naast gekeken worden dat ook het officialaat in Brussel gevestigd was. De official van Brussel was wellicht veel beter geïnformeerd over wat er in de voor hem nabij gelegen St-Goedelekerk gebeurde, en in mindere mate ook over wat in de Brusselse Onze Lieve Vrouw Kapellekerk, waaruit tien betwistingen bekend zijn, gebeurde, dan over wat in de kerken van andere grote steden aan de hand was. Dit zou evenwel betekenen dat er in de St-Goedelekerk niets gebeurde dat in andere kerken van grote steden niet voorkwam, en zou dus betekenen dat de official maar een klein deel van alle betwistbare huwelijken of trouwbeloften uit andere grote steden op het spoor kwam. Opnieuw dus zou dit aantonen dat de macht van de official om het canonieke huwelijksrecht te doen eerbiedigen erg beperkt was.

4 Besluit

We vinden in de vijftiende eeuw drie types juridische huwelijksstrategieën. In elk van deze drie types zien we dat leken gebruik maakten van een andere zwakte van het juridische systeem dat hen in bedwang moest houden. We herkennen ten eerste strategieën die een *fait accompli* creëerden, zoals de strategie van de bevrijdende vlucht of die van het *lite pendente* handelen, ten tweede strategieën waarin een dominante positie in een rechtszaak werd uitgebuit om een zelfscheiding te verkrijgen, en ten derde strategieën waarin trouwers op zoek gingen naar mogelijkheden om zich voor de Kerk en vooral de official te verbergen.

Deze drie types strategieën – *fait accompli*, dominante positie en het verbergen – tonen ons dat de leek in de vijftiende het kerkelijke huwelijksrecht – op zijn minst in sommige aspecten – zeer goed kende en begreep. Elk van de types is gericht op één van de zwaktes van het systeem.

De strategieën van het *fait accompli* benutten de mogelijkheden gegeven door het huwelijksluitingssysteem zelf. Dat clandestien, en eventueel dus in het geheim of in een paar minuten tijd, geldige huwelijken en trouwbeloften konden gesloten worden, gaf velen de kans om van geplande huwelijken of van trouwbeloften af te geraken. De strategen wisten dat de macht van de rechtbank heel zwak was: de rechtbank kon straffen – met boetes – maar kon clandestiene trouwbeloften en huwelijken niet tegengaan. In essentie was de rechtbank tot niet meer in staat dan optekenen wat er gebeurde. We hebben er weliswaar op gewezen dat één van de resultaten van de strategieën was dat huwelijken en verlovingsen werden gesloten en dat dit, vanuit het standpunt van de rechtbank bekeken, een positief resultaat was. Toch tonen de strategieën van het *fait accompli* de rechtbank en de official vooral in een heel moeilijke rol: ze hebben niet de macht om de strategieën tegen te gaan en ze worden telkens weer door de confrontatie met hun machteloosheid belachelijk gemaakt.

De strategieën waarin gebruikt gemaakt wordt van een dominante positie, hoofdzakelijk zelfscheidingsen, maken gebruik van een andere zwakte van het juridische systeem, na-

melijk de hoge eisen die aan de bewijslast gesteld werden. Vele huwelijken en trouwbeloften konden in de kerkelijke rechtbank niet afdoende bewezen worden. Heel regelmatig werd de kerkelijke rechter geconfronteerd met personen – meestal mannen – die wellicht inderdaad getrouwd of verloofd waren, maar die dit eenvoudigweg ontkenden. Alweer was de kerkelijke rechter niet in staat de correcte navolging van het huwelijksrecht af te dwingen. Hij kon enkel beroep doen op het geweten van de liegende partij, en druk daarop uitoefenen, bijvoorbeeld door een eed op te leggen. Regelmatig vinden we gevallen waarin uit het vonnis blijkt dat de officiaal geloofde dat er een huwelijk of een trouwbelofte was, zonder dat het evenwel afdoende kon bewezen worden. Alweer werd de kerkelijke rechtbank geconfronteerd met haar eigen machteloosheid.

Wie niet meer voor een *fait accompli* kon zorgen, of geen dominante positie had, kon nog proberen een derde zwakte van het kerkelijke gerecht te benutten. Informatie inwinnen over leken was geen gemakkelijke opdracht. Enerzijds was het informatienetwerk gestructureerd per bisdom – wat communicatie over de bisdomgrens heen bemoeilijkte –, anderzijds is duidelijk dat priesters die verondersteld werden zich te informeren over wie bij hen kwam trouwen, hun werk zeker niet altijd naar behoren deden. Wie iets te verbergen had, maar toch de schijn hoog wou houden een officieel geldig huwelijk te sluiten, kon op deze priesters een beroep doen. De officiaal kon zelfs zijn eigen medewerkers niet vertrouwen.

De vijftiende-eeuwse juridische huwelijksstrategieën bewijzen dat het canonieke huwelijksrecht goed gekend was door leken. Ze tonen evenwel nog meer aan. Leken kenden niet enkel het recht, ze begrepen ook het juridische systeem voldoende om het huwelijksrecht aan te wenden tot hun eigen voordeel. Nog meer dan het huwelijksrecht buiten ze de zwakte van de kerkelijke rechter uit.

DE REPRESSIE VAN BENDECRIMINALITEIT DOOR DE SOEVEREIN-BALJUW VAN VLAANDEREN IN HET MIDDEN VAN DE ZESTIENDE EEUW

1 De bende van Margriete Scarlakens

De 24-jarige Margriete Scarlakens, bijgenaamd Griete Cortsteert, Qua Griete en meestal Griete Steertgaeve, werd op 17 oktober 1556 buiten Brugge levend verbrand aan een paal waaraan ze met een ketting was vastgeklonken. De beul had vooraf haar rechtervuist afgeslagen en die aan een galg vastgenageld. Aan diezelfde galg hing hij enkele uren later haar verkoelde lijk, samen met acht knuppels, symbool voor de acht moorden waarbij zij was betrokken.¹ Voor haar executie zat Margriete Scarlakens 132 dagen opgesloten in de Brugse gevangenis.² Dit kwam omdat men dacht dat ze zwanger was, waardoor men haar vonnis niet kon executeren, maar ook omdat men haar wou confronteren met haar mededaders die op verschillende andere plaatsen waren opgesloten.³

Het verslag van deze executie is te vinden in het 'Registre van der justicie ende criminele zaken' dat Ferdinand de la Bare (†1578), soeverein-baljuw van Vlaanderen,⁴ liet opmaken over de justitiekosten van zijn ambt in de periode van 16 januari 1555 tot 10 juni 1558.⁵ Men vindt er ook een samenvatting van de bekentenissen die Margriete Scarlakens aflegde op 13 en 16 oktober 1555 voor Jan de Voughenare, stadhouder-generaal van de soeverein-baljuw, en voor Joos de Lemmes en Achilles de Boom, leenmannen bij de Burg van Brugge. Met deze bekentenissen lichtte zij een tipje van de sluier op over haar crimineel verleden, alsook over dat van een aantal andere misdadigers waarmee ze de jaren voordien optrok.⁶

Naar haar eigen zeggen werd Margriete Scarlakens in 1532 geboren in Sint-Amands nabij Dendermonde als dochter van Adriaen Scarlakens. Op twaalfjarige leeftijd⁷ trouwde zij met Coppens de Zeeau, een nietsnut die haar nog geen drie weken later in de steek liet voor een andere vrouw en haar meteen beroofde van zestien pond groten. Margriete was met-

1 Over de symboliek van deze knuppels, zie verder.

2 Zij werd dus aangehouden op 6 of 7 juni 1556 naargelang de executiedag al dan niet werd meegerekend in de 132 'daeghen van steencosten'.

3 Kortrijk, Rijksarchief, Fonds d'Ennetières, 662 (verder afgekort als F.E., 662), f°123v.

4 Soeverein-baljuw van 15 januari 1543 tot 14 mei 1571, A.M. Coulon, *Histoire de Mouscron* (Kortrijk 1890-1891), p. 2, 527 en 789.

5 F.E., 662. Het is het enige register met dergelijke informatie dat uit de zestiende eeuw bewaard gebleven is.

6 F.E., 662, f°115r-123v.

7 In de tekst staat er elfjaar, maar het canonieke recht liet slechts toe om te huwen op twaalfjaar. Wellicht bedoelde men ten volle elfjaar.

een veroordeeld tot het ellendige bestaan van rondzwerfende landloopster die nergens meer thuishoorde en optrok met wisselende partners.

Hans de Caluwé was haar eerste vaste buitenhuwelijkse partner. Margriete woonde bijna negen jaar met hem samen in Kemzeke en kreeg met hem drie kinderen. Samen doorkruisten zij Vlaanderen, hij ‘gaende met de lapmande’⁸ en zij rondtrekkend met allerlei koopwaar (‘met meersserye’). De Caluwé overleed in 1552 of 1553 in een schuur nabij Gent en werd zonder meer begraven langs de weg tussen Gent en Nevele. Margriete had hem toen al een jaar verlaten voor Philips de Pruut, bijgenaamd Toon, Toonken, Sinneken Blootgat en meestal Lippen Tock, met wie ze bijna twee jaar rondtrok in het Gentse. De Pruut had zich gespecialiseerd in het stelen van dierenhuiden in stallen of schuren. Margriete verliet hem einde 1554 en liep sindsdien met wie het haar uitkwam (‘van my te dy ende al ghemeene met elckerlyc’). De laatste met wie ze optrok was Willem Gheestman, bijgenaamd Willem de Zodt. Ze leefde bijna zes weken met hem samen. Bij haar aanhouding in oktober 1555 zat Gheestman opgesloten in een gevangenis in Gent. Gheestman had zich gespecialiseerd in het stelen van geld, kleren en allerlei ander goed dat ‘niet te heet ofte te zwaer was om te dragen’.⁹ Hij aarzelde hiervoor niet om een inbraak of een moord te plegen. Margriete vergezelde hem bij die activiteiten en ze verteerden samen de buit.

Margriete Scarlakens (1°) maakte samen met Gheestman (2°) en de Pruut (3°) deel uit van een grotere bende van dieven, rovers en moordenaars, waartoe nog de volgende personen behoorden:

- 4° Hauten Bleectant, terechtgesteld in Beveren-Waas,
- 5° Hanne Poen, terechtgesteld als moordenaar in Gent,
- 6° zijn lief Grauwe Lyne,
- 7° Dossee of Lossee, een klein mannetje dat gemakkelijk door de vensters kon kruipen om de buitendeur van binnen te openen; hij werd verbannen in Beveren-Waas,
- 8° Bartholomeus Colen, bijgenaamd Meeus Colen, terechtgesteld als moordenaar in Beveren-Waas,
- 9° zijn broer Jacob, bijgenaamd Coppem Coolen,
- 10° Lieven de Brauwere uit Stekene,¹⁰
- 11° zijn lief Griete Saps, alias Griete van Verrebroek,
- 12° een man, bekend als het Keyserkin van Dendermonde,
- 13° Heindrick de Scrivere, bijgenaamd Quaet Heynkin, die een natuurlijke dood stierf,
- 14° zijn broer Swansen de Scrivere,
- 15° zijn andere broer Lieven de Scrivere, bijgenaamd Staessen, die een bolletje boven zijn oog had en in oktober 1556 gevangen zat in Gent,

⁸ *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, s.v. Lappen (I): ‘lapmand, mand waarin men kleedingstukken legt die versteld moeten worden [...] vandaar wellicht het zuidndl. in de lapmand zijn, schertsend voor: ziek zijn.’

⁹ In die tijd meestal de slaappleaats van de knechten.

¹⁰ Over deze bendeleden: zie verderop in het verhaal.

- 16° Hans Lauwereyns, bijgenaamd Quaet Laukin of Zwartkin,
 17° zijn lief Aechte,
 18° Lieven Lancbeen,
 19° Claey Verniers uit Velzeke, bijgenaamd Buelkin omdat hij in het Land van Aalst eens andere misdadigers had moeten geselen,
 20° Aerekin Annekeyts uit Ronse, soms genoemd Dobbelaerken, Propheitkin of Quaet Aerekin,
 21° Rogier Goossens, bijgenaamd van Herzeele,
 22° zijn broer Pierkin Goossens, bijgenaamd van Herzeele, geboren in Denderhoutem,
 23° zijn andere broer Adriaan Goossens, bijgenaamd van Herzeele,
 24° Hans Samuel uit Sint-Kruis bij Brugge, bijgenaamd Bruggchelinc of Pelse,
 25° zijn lief, bijgenaamd Gheldersche Tanne,
 26° Calle Scosters, geboren in Scheldewindeke en wonende in Lovendegem,
 27° Claeyskin van Exaerde,
 28° Coppens Scellinck ‘gaande met brieven’¹¹ in het Land van Waas,
 29° Govaert van Thienen, bijgenaamd Haentkin, een klein kereltje dat bij het inbreken werd opgetild om door de ramen te kruipen,
 30° Hanskin Hoochcop, volgens Margriete Scarlakens één van de belangrijkste ‘kwaad-doenders’,
 31° Margriete Lauwereins uit Verrebroek, bijgenaamd Griete Quaconté,
 32° Grietkin in ’t (H)arezeel, bijgenaamd Schoon Grietkin,
 33° Maye van Calckene, bijgenaamd Maye Natgat of Steertgaeve van Calckene,
 34° Bernaerdyne Ysens uit Sint-Baafs bij Gent, bijgenaamd Proper onder de man en meestal Paddevoet,
 35° Lievin Ghyleins, terechtgesteld in Dendermonde,
 36° zijn lief Aechte,
 37° een vrouw bijgenaamd Cort ghezeert Betkin,
 38° een vrouw bijgenaamd Wackerlic an Martynkin,
 39° Martyne Priem, bijgenaamd Cort onder de menschen,
 40° een vrouw bijgenaamd Dicke Nele,
 42° Lyne van Brussele, bijgenaamd Lyne Cortsteert of Grauwe Nonne, een dikke vrouw die een tijdje optrok met,
 43° Dries Romboudt, bijgenaamd Blasere van dootslaghen, een dikke man die rond-zwierf in het Land van Waas,
 44° Antheunis de Suulaere, een schoenlapper,
 45° zijn lief Lauweryne, bijgenaamd Aezack,
 46° Hannekin, bijgenaamd Boontkin,
 47° zijn broer France, bijgenaamd Bonoo, beiden uit het Land van Aalst,

¹¹ Bedoeld zijn hier brandbrieven of afpersingsbrieven.

- 48° Hans de Kethelare, een schoenlapper,
- 49° een man bijgenaamd Cleen Stefkin uit Dendermonde,
- 50° Joos Casteels uit Oordegem, bijgenaamd Zwartten Joos,
- 51° Zwarte Thuene van Kruibeke, terechtgesteld in Beveren-Waas,
- 52° Lieven van Houcke, bijgenaamd Dicke Lieven, opgesloten in het Gravensteen in Gent,
- 53° Abraham, bijgenaamd De groote Brabandere, een grote man met een kreupel been,
- 54° Gilleken met den zeeren hoofde,
- 55° Helias metten zeeren hoofde, een bezemmaker uit Gent met hoofdpijn,
- 56° Boudewijn de Smidt, bijgenaamd de Wilde, geboren in Massemen bij Wetteren,
- 57° Zotten Michel, bijgenaamd De glazencackere van Ghent,
- 58° een klein meisje, bijgenaamd Backerkin van Brusseele, dat gemakkelijk omhoog kon worden getild om door de ramen te klauteren,
- 59° Coppin Blaeschuute, een moordenaar actief in de polders en geëxecuteerd in Antwerpen,
- 60° Hannen, bijgenaamd Bastaert, ook een moordenaar,
- 61° Pieter, bijgenaamd Heere met een crepel been, eveneens een moordenaar,
- 62° Adriaen, bijgenaamd Pilgrim, uit Zele, die 'solferprijmen' verkocht,
- 63° Jan Tielick 'ghehuwet' uit Zaffelare,
- 64° Pier den Hollander, bijgenaamd Valentijn, terechtgesteld in Gent krachtens een vonnis van het leenhof van de Oudburg,
- 65° Lievin, bijgenaamd Nueze, die soms (brand)brieven ronddroeg,
- 66° een man genaamd Wannemakere,
- 67° een man bijgenaamd Scijthove, overleden en begraven in Waarschoot,
- 68° Adriaen de Pape, een vijfvoudige moordenaar geëxecuteerd in Vinderhout,
- 69° een vrouw, bijgenaamd Groen Rock,
- 70° een man genaamd Paes de Pruuser, wonende aan de kerk in Letterhoutem,
- 71° zijn zoon Claiken,
- 72° Slomen Joos uit Moerbeke, een man met een kreupele voet,
- 73° Zwartten Joos uit Waarschoot, terechtgesteld in Beveren-Waas,
- 74° Lieven van Pypenbeke, bijgenaamd Zouct gheen werck.

In totaal dus 74 personen waarvan 56 mannen ('gasten') en achttien vrouwen ('meysens'), waarvan bij de meeste geen nadere biografische gegevens worden meegedeeld. De bende had een eerste trefpunt in de herberg 't Harezeel' in Lokeren, uitgebaat door een vrouw (Schoon Grietken?) en haar ongehuwde dochter (Maye Natgat?). De bendeleden brachten er hun buit, verkochten een deel aan de waardin of haar dochter, die de buit doorverkochten. Zij logeerden er een tijdje tegen betaling, sliepen er met de waardin of haar dochter en verteerden er een deel van hun geld. Bij Clare de Brune in Ursel, midden in een bos, had de bende een tweede onderkomen. Clare was getrouwd met Adriaen van Pamele, een oude, zwakke en debiele man. De bendeleden logeerden bij haar, dronken er melk,

aten er wafels, verkochten er een deel van hun gestolen buit, sliepen er met de bazin of met een jonge vrouw die er ‘ten gherieve ende contemplacie van de voornomde gasten’ was tewerkgesteld. Zij verwekten er kinderen die ondermeer op wacht stonden om te waarschuwen wanneer er gerechtsofficieren op komst waren. Wanneer dit het geval was, vluchtten de benedeleden het bos in, waar zij dan door Clare en haar kinderen dagenlang werden bevoorraad. Clare gaf de benedeleden ook tips over woningen waar een diefstal of roofoverval kon gepleegd worden.

De benedeleden waren ook geregeld te vinden in de herberg ‘In Sinte Michiels’ in het Land van Waas, in de taveerne ‘De stadboom’ gelegen buiten Axel op de baan naar Zaamslag en in de herberg ‘Het Rooden Huus’ in Zaamslag, uitgebaat door een zekere Maarten en zijn vrouw Janneken. Tenslotte hadden de benedeleden in Haasdonk meerdere schuilplaatsen, namelijk bij een zekere Amel Cools, in de brouwerij Maertens, in het huis Pieters, gelegen in een straatje achter laatstgenoemde brouwerij, en bij Bette Becx, een vrouw die aanpapte met een zekere Hans de Scrynwerkere en die veel gestolen goed opkocht om het in Antwerpen te verkopen.

Margriete Scarlakens bekende tijdens haar ondervraging, zowel buiten als onder tortuur, dat zij deelnam aan meerdere rooftochten, moorden en diefstallen. In 1554 pleegde zij, samen met Willem Gheestman, Aereken Annekeys, Govaert van Thienen (Haentkin), Lieven de Scrivere (Staessen), Groen Rock en Pierkin Goossens (van Herzele) een roofmoord op een hofstede nabij Zaamslag. De bandieten pleegden er bij nacht inbraak in het woonhuis en knevelen de boer, twee meiden en twee knechten. De boer verzette zich en werd op de grond geworpen. Margriete Scarlakens vermoordde hem eigenhandig door hem met een mes de keel over te snijden. Pierkin Goossens (van Herzele) deed hetzelfde met de boerin.¹² Een deel van de geroofde buit werd nadien verkocht en verteerd in de herberg ‘Het Rooden Huus’ in Zaamslag.

De bende pleegde in Blankenberge een tweede roofmoord. Govaert van Thienen (Haentkin) kroop door het gat dat de bende onder de drempel van de voordeur had gegraven en opende de voordeur. De boer, de boerin, de twee meiden en de vier knechten werden aan handen en voeten gebonden. De benedeleden dreigden de boer en de boerin dat zij hen zouden verbranden en het hart zouden uitsnijden indien zij niet vertelden waar hun geld was. De buit bedroeg vier pond groten uit een koffer en 36 pond groten die verstopt zaten tussen het bedstro. Willem Gheestman sneed de boer de keel over en Margriete Scarlakens doodde de boerin.

Onder leiding van Gheestman trok een aantal benedeleden¹³ in datzelfde jaar naar een hoeve nabij Middelburg in Zeeland waar Gheestman nog een tijdje had verbleven. Zij braken met een mesthaak de woningmuur open, kropen door die muur, maakten licht in de

¹² Volgens Lieven de Brauwere vermoordde Willem Gheestman de man en Aereken Annekeys de vrouw. Hij stond op wacht en zal het wel niet precies geweten hebben: F.E., 662, f°163.

¹³ Willem Gheestman (de Zodt), Margriete Scarlakens, Claeys van Exaerde, Hans de Kethelare, Bartholomeus Coolens, Coppin Coolens, Claeys Verniers (Buelkin), Govaert van Thienen (Haentkin), Dossee, Lyne van Brusselle (Lyne Cortsteert), Griete Saps, Coppen Scellinck en Hanne Poen.

woning en bonden de oude boer en boerin aan handen en voeten vast. Zij dreigden hen te doden indien zij niet vertelden waar hun geld lag. De oudjes deden dat en de buit bedroeg twaalf pond groten en meerdere kledingstukken. Willem Gheestman, Hanne Poen en Hans de Kethelare sneden de slachtoffers de keel over. Na de roofmoord verborgen de bendeleden zich drie dagen in een korenveld. De vrouwelijke bendeleden bezorgden hun voedsel dat zij in de omliggende dorpen bedelden. Uiteindelijk keerden allen terug naar Vlaanderen via een andere weg dan waarlangs zij gekomen waren. Zij verteerden de buit in allerlei herbergen.

Kort na deze derde roofmoord trokken Margriete Scarlakens, Willem Gheestman en zeventien andere bendeleden¹⁴ naar een hoeve nabij Watervliet. Zij braken de woningmuur open met een dijselhamer¹⁵ en een ploegijzer. Eenmaal binnen bonden zij de boer, de boerin, de knecht en de meid aan handen en voeten vast. Bij de boer en de boerin gebeurde dit zo hard dat zij bloedden. De bendeleden dreigden de boer zijn geslachtsorgaan ('scamelheit') af te snijden indien hij hun niet meedeelde waar zijn geld lag. Willem Gheestman en Bartholomeus Colen vermoordden de boer en de boerin door hun de keel over te snijden. Claeys van Exaerde, Coppin Scellinc en Joos Casteels (Zwarten Joos) hadden nog seks met de dode boerin, die ook vier messteken in de hartstreek kreeg. Zij dumpten haar lijk achter een ton in de melkkelder opdat men het niet onmiddellijk zou vinden. France Bonoo verkraachte een meid en stak haar vervolgens dood met een mes. De buit bedroeg 25 pond groten. Hans 'met den roden baard', de waard van een herberg aan de kapel op de dijk in Watervliet, tipte hen voor deze roofmoord. Zijn zoontje liet zich de dag ervoor als ziek in de hoeve opnemen en opende 's nachts de voordeur. De bende dronk nadien uit dankbaarheid het grootste deel van de opbrengst op in zijn herberg. Margriete Scarlakens was bij deze roofmoord niet persoonlijk aanwezig. Zij wachtte met Hauten Bleectant in de schuur waar de bende voordien had geslapen. Zij deelde met de anderen wel de buit.

Een vijfde roofmoord vond plaats op een hoeve in Waarschoot. Een aantal van de vorige bendeleden, versterkt met Adriaen de Pape, Adriaen Pilgrem, Dicke Nele, Wannemakere, Scijthove, Cort ghezeert Betkin, Lyne Cortsteert en Dries Romboudt, vermoordden er een oude, blinde man en zijn vrouw die hen voordien melk, kaas, vlees, wafels en andere eetwaren had verkocht. Zij folterden de slachtoffers met een strop om de hals en een zakdoek in hun mond. Willem Gheestman doodde de vrouw met zijn mes en Margriete Scarlakens wurgde de man met een koord of halsdoek. De buit bedroeg twaalf à dertien pond groten.

Van Waarschoot gingen zij via Brugge naar een afgelegen hofstede in de duinen nabij Oostende, waar zij een zesde roofmoord pleegden. Nadat zij met een ploegijzer door de lemen muur waren gebroken, knevelen zij alle inwonende personen en dreigden zij de boer dat zij zijn mannelijkheid zouden afsnijden. Gheestman vermoordde de boer door hem

¹⁴ Philips de Pruu (Lippen Tock), Hanne Poen, Hendrick de Scrivere, Claeys van Exaerde, Hans de Kethelaere, Bartholomeus Colen, Claeys Verniers (Buelkin), Govaert van Thienen (Haentkin), Dossee, Lyne van Brusselle (Lyne Cortsteert), Margriete Lauwereins (Griete Quaconte), Coppin Scellinc, Zwarten Joos, Aerekin Annekeys, Coppin Blaeuscutte, Hanneken Bastaert en Pier, bijgenaamd Heere met een crepel been.

¹⁵ Een soort houweel.

een lang mes in het hart te ploffen. Cort ghezeert Betkin deed datzelfde met de boerin. Zij sneed haar de keel over met een snoeimes. De buit bedroeg 25 pond groten, meerdere kledingstukken en een gouden ring. Enkele vrouwelijke bendeleden verkochten de kleding in Brussel.

Een zevende roofmoord vond plaats in het Kortrijkse en werd uitgevoerd door Margriete Scarlakens, Aerekin Annekeyts, Hauten Bleectant en Hans Samuel (Bruggheleinck). Midden in de nacht braken zij de deur van een hofstede open, bonden zij de boer en de boerin aan handen en voeten vast en namen hun geld weg. Aerekin Annekeyts sneed hun de keel over. Margriete Scarlakens hielp alleen bij het knevelen van de slachtoffers. Zij kreeg als aandeel in de roofoverval één pond groten.

Met Willem Gheestman, Hans de Kethelare, Coppin Blauschuute en Hanskin Hoochcoping Margriete Scarlakens naar een hofstede in Zuiddorpe waar zij nog een tijdje had gewoond. De bendeleden wrikten midden in de nacht enkele planken los uit de muur van de woning en zij lieten er Margriete Scarlakens doorheen kruipen om de buitendeur open te maken. Zodra dit was gebeurd gingen allen het huis binnen, stalen uit een waskuip alle kleding en lijnwaad en namen in de keuken brood, vlees en eieren weg, die ze meenamen naar een nabijgelegen stuk graanland. Zij keerden terug naar de woning om de daar wonende man en zijn vrouw aan de tand te voelen over de plaats waar hun geld verborgen was. Maar toen ze net binnen waren en een kaars hadden aangestoken, hoestte Margriete Scarlakens plotseling waardoor de eigenaar wakker werd en de bendeleden op de vlucht sloegen. Margriete verklaarde dat zij opzettelijk had gehoest omdat de inwoners haar vroeger goed hadden behandeld. Dat was althans haar verhaal. Martyne Priem (Cort onder de mensen) gaf later een totaal ander versie: de bende zou de boer en de boerin hebben vermoord.

Met Willem Gheestman, Hanne Poen, zijn lief Grauwe Lyne, Govaert van Thienen (Haentkin), Dossee en Hauten Bleectant zwierf Margriete Scarlakens in 1555 rond in het Land van Waas. Ze sliepen er in verschillende paardenstallen en schuren en stalen er 's morgens het geld, de lakens en alle goederen die ze konden verkopen. Van daar trokken zij naar Reeklinge¹⁶ bij Deinze waar zij in een schuur sliepen. Gheestman trok er naar een nabijgelegen hoeve waar Margriete Scarlakens dikwijls had geslapen. Terwijl het personeel op het veld aan het hooien was, stal hij er een paar mannensokken en een wambuis, die later werden verkocht. De opbrengst van de buit werd in Deinze in drank omgezet. Van Deinze trokken de bendeleden naar Lichtervelde waar zij opnieuw in een schuur sliepen. Hoewel de eigenaar van de hoeve hen wat gebraden vlees en ander eten liet brengen, stalen zij er 's morgens drie paar sokken, vier wambuizen, vier nieuwe hemden, een zilveren ring en drie geldbeurzen waarvan er twee in een kous en een derde in een koffer verstoppt zaten. Zij verdeelden de opbrengst en verteerden die hier en daar.

Tijdens haar ondervragingen onthulde Margriete Scarlakens dat Hannekin Boonkin,

¹⁶ In de tekst is er sprake van 'Regghelynghe'.

zijn broer France Bonoo, Coppen Scellinck en Joos Casteels (Zwarten Joos) tijdens Ronsekermis in Ronsebos een meisje hadden uitgekleet, verkracht en vermoord. De buit bedroeg twee gouden kronen. Op een andere keer persten Willem Gheestman, Hanne Poen, Aerekin Annekeyts, Adriaen (Pier?) den Hollander en Hauten Bleectant een jongeman zijn geld en kleren af. Om hem te overtuigen dat hij moest doen wat zij hem zeiden, sneed Aerekin Annekeyts hem een oor af en gaf hem een snee in zijn kaak. Adriaen Pilgrem stal meerdere koeien, waarvan hij er sommige aan zijn vader gaf. Hij had ook eens een koe 'gebezecht' (misbruikt).

Margriete Scarlakens was niet het enige bendelid dat op 17 oktober 1556 in Brugge terechtstond. Op die dag verscheen ook Clare de Brune, de 44-jarige waardin uit Ursel, voor de soeverein-baljuw. Omdat zij gedurende bijna vier jaren meerdere vagebonden, dieven, rovers en moordenaars en hun vrouwen had geherbergd, van hen gestolen goed had gekocht en hen voor de gerechtsofficieren had verborgen, werd zij tentoongesteld aan een paal op de Burg van Brugge met voor haar een spade¹⁷ en vervolgens voor tien jaar verbannen uit Vlaanderen.¹⁸

Tevoren had de soeverein-baljuw al een minder belangrijk bendelid opgepakt, namelijk Boudewijn de Smidt, bijgenaamd de Wilde, uit Massemen bij Wetteren. Tijdens zijn ondervraging bekende deze twintigjarige jongeling dat hij in 1554 met Margriete Scarlakens, Hanne Poen, Helias met den zeeren hoofde en Gillekin met den zeeren hoofde sliep op een hoeve tussen Vinkt en Zeveren nabij Deinze. Hanne Poen stal er het overdek van een wagen waarvan hij Boudewijn een deel gaf. Boudewijn de Smidt vergezelde ook een zekere Lieven, bijgenaamd Neuze, toen die in een paardenstal in Machelen een aantal kleren stal. Hij was ook bij Hans van Lere, bijgenaamd Hauten van Brugge, toen die op een hofstede in Bellem nabij Aalter een paar rode kousen uit een paardenstal wegnam. Zij werden betrapt en achtervolgd. De eigenaar van de kousen kreeg Boudewijn te pakken, gaf hem een pak slaag en doorstak zijn been met een piek. Boudewijn moest hiervoor zes weken verzorgd worden in de Bijloke in Gent. In de hofstede genaamd 'Te Cnapendaele' in het Land van Ronne stal Boudewijn een paar lakens in een paardenstal, samen met Rogier en Pierkin Goossens (van Herzeele). Hij liep ook een tijdje als vagebond rond samen met Boontkin en Dossee. Laatstgenoemde was in Beveren-Waas op straffe van onthoofding verbannen. Boudewijn de Wilde werd op 21 juli 1556 tot bloedens toe gezeseld en voor zes jaar verbannen uit Vlaanderen.¹⁹

Na de executie van Margriete Scarlakens duurde het niet lang vooraleer de soeverein-baljuw een aantal andere bendeleden kon oppakken. In november en december 1555 was dit het geval voor Bernardyne Ysens, Martyne Priem en Margriete Lauwereins. De 42-jarige Bernardyne Ysens uit Sint-Baafs bij Gent, bijgenaamd Proper onder de man en meestal Paddevoet, bekende haar deelname aan de roofmoorden bij Zaamslag, Blankenberge,

¹⁷ Symbolisch om aan te duiden dat de vrouw was ontsnapt aan de bestraffing van de levende begrafenissen.

¹⁸ F.E., 662, f°111r-111v.

¹⁹ F.E., 662, f°77v-78r.

Middelburg en Oostende. In Middelburg kwamen de rovers de woning binnen door buskruit in het slot te laten ontploffen. Bernaerdyne had het ook over een roofmoord nabij Waasmunster op de weg naar Belsele. Samen met France Bonoo, zijn broer Hannekin Boontkin, Hans Lauwereyns (Quaet Laukin) en Martyne Priem drong zij daar om negen uur in de avond een woonhuis binnen. Zij vermoordden er twee of drie personen.²⁰

Martyne Priem, meestal genoemd Cort onder de mensen, bekende haar deelname aan de roofmoorden nabij Blankenberge, Watervliet, Waarschoot en Waasmunster. Zij stond er volgens haar zeggen telkens op wacht of verlichtte met een kaars de werkzaamheden. Soms hielp ze met het knevelen van de slachtoffers of stak ze hun 'ballen'²¹ in de mond. Zij had het ook over een diefstal in Lokeren, waar France Bonoo en zijn broer Hannekin Boontkin een paarse vrouwenrok en een zwarte mannenrok wegnamen, over een nachtelijke roofoverval in een hofstede nabij Scheldewindeke samen met France Bonoo, zijn broer Hannekin Boontkin, Coppin Scellinc en Joos Casteels (Zwarten Joos), waar laatstgenoemde de boer en de boerin vermoordde, over een roofoverval op een hoeve nabij Kieldrecht, waar France Bonoo de boer en iemand anders de boerin vermoordde en over een roofoverval in Kaprijke waar Areken Vurst en twee soldaten geld roofden. Martyne bekende ook haar deelname aan een roofmoord in Zuiddorpe waarbij ook Margriete Scarlakens, Aerekin Annekeys, Govert van Thienen (Haentkin), Lieven de Scrivere (Staessen) en Groen Rock aanwezig waren. Bij valavond braken zij in het woonhuis, bonden de acht inwoners aan handen en voeten vast en staken hun de mond vol met 'ballen'. De meesterknecht en de boer werden met een dolk gedood. De buit bedroeg 46 pond groten. Martyne hield een kaars vast en hielp bij het vastbinden van de slachtoffers. Of zij het over dezelfde overval in Zuiddorpe had als deze die Margriete Scarlakens aan het licht bracht, is niet duidelijk.²² Martyne bekende ook meerdere seksuele betrekkingen gehad te hebben met Joos Casteels (Zwarten Joos).²³

De 20-jarige Margriete Lauwereins, bijgenaamd Griete Quacont, geboren in Waarschoot, bekende na twee folteringen dat zij al sinds haar zesde levensjaar landloopster was. Zij was anderhalf jaar getrouwd met Gheert de Pau uit Ronse en liep een tijdje rond met Willem Gheestman met wie zij allerlei inbraken pleegde en kleren stal uit huizen en paardenstallen. Zij bekende haar deelname aan de roofmoorden nabij Zaamslag, Blankenberge, Middelburg in Zeeland, Watervliet, Waarschoot, Oostende, Scheldewindeke en Kieldrecht. Zij hield er telkens de wacht of verlichtte de activiteiten met een kaars. In twee gevallen hielp zij de slachtoffers binden. Samen met Lieven van Houcke (Dicke Lieven) en Joos Casteels (Zwarten Joos) deed zij in 1555 een roofoverval nabij Oudenaarde. De overval vond plaats op een middag midden in de zomer. De bendeleden bonden de boer, de boerin en hun dochter, die wat aan het uitrusten waren, op hun bed vast. Lieven van Houcke (Dicke Lieven) brak met een priem een koffer open waarin hij vijf à zes pond groten weg-

20 F.E., 662, f°136v-138r.

21 Proppen.

22 Volgens beider verklaring waren in ieder geval de deelnemers verschillend.

23 F.E., 662, f°138r-141r.

nam. Van Lieven van Houcke (Dicke Lieven) wist Margriete Lauwereins nog te vertellen dat hij eens in de duinen nabij Brugge een koopman vermoordde, die hij vervolgens in het zand begroef. Joos Casteels (Zwarten Joos) deed zijn slachtoffers bekennen waar hun geld stak door ze naakt op een stoel te doen zitten waarvan hij de zitting had weggeslagen en waarop hij een ijzeren kam ('hekele') had gelegd. Onder de stoel werd vuur gemaakt. In een herberg in Eeklo had Casteels haar eens moedwillig gekwetst met een messteek in haar buik en een priemsteek in haar arm omdat zij niet met hem wilde optrekken.²⁴

De drie vrouwen werden op 2 januari 1557 samen net buiten Gent verbrand, in een hutje van stro en takkenbossen. Zij werden voordien gewurgd en opgehangen aan een paal waaraan 26 knuppels hingen.²⁵

Kort na deze executies werd Lieven de Brauwere uit Stekene opgepakt, samen met zijn lief Griete Saps, een zekere Jan Wes en diens echtgenote Lysbette. De Brauwere bekende dat hij vier jaar lang samen met Margriete Saps en een aantal andere bendeleden rondzwierf in Vlaanderen en deelnam aan de roofmoorden nabij Zaamslag, Middelburg, Waternet, Waasmunster, Scheldewindeke en Kieldrecht. Hij stond telkens op wacht en kreeg hiervoor een deel van de buit. Samen met Jan van Wes, een zekere Bastiaen, bijgenaamd Lichthert van den Bossche, en een zekere Hout van Tricht, pleegde hij in december 1556 een roofoverval in Oosterhout nabij Breda. De vier rovers pleegden er omstreeks acht uur 's avonds inbraak in een hoeve, knevelde de boer en de boerin, roofden er twee pond groten en lieten de boer en de boerin gebonden achter. Lievens bijdrage beperkte zich tot het belichten van de activiteiten met een kaars. Omwille van al deze feiten werd hij op 19 februari 1557 verbrand langs de weg van Gent naar Antwerpen op het grondgebied van de heerlijkheid van Sint-Baafs. Voordien werd hij gewurgd en een tijdje met zestien knuppels aan een staak opgehangen.²⁶

Zijn lief Margriete Saps, alias Griete van Verrebroek, 26 jaar, geboren in Sint-Niklaas, bekende dat zij vier jaar lang optrok met Lieven de Brauwere 'levende up den landsman'. De beul folterde haar, eerst door geseling en vervolgens op de pijnbank. Tijdens die folteringen bekende zij haar deelname aan de roofmoorden nabij Middelburg, in Waarschoot en in Oosterhout, maar trok die bekentenis eenmaal buiten de folterkamer weer in. In overeenstemming met het toenmalige strafrecht, dat slechts de doodstraf toeliet wanneer iemand zijn misdaad had bekend, werd zij op 27 februari 1557 voor 50 jaar uit Vlaanderen verbannen.²⁷ Jan van Wes, bijgenaamd Zonder Ghelt, uit Maastricht, bekende de roofoverval in Oosterhout. Hij werd op 19 februari 1557 aan een boom buiten Gent opgeknoopt.²⁸ Zijn vrouw Lysbette van Wes werd diezelfde dag geselsd en voor twintig jaar verbannen uit Vlaanderen.²⁹

24 F.E., 662, f°141r-144r.

25 F.E., 662, f°136v, 138v en 141v.

26 F.E., 662, f°162v-164r.

27 F.E., 662, f°169r-170r.

28 F.E., 662, f°165v.

29 F.E., 662, f°166r.

Intussen had de soeverein-baljuw ook Joost Casteels, bijgenaamd Zwartten Joos, aangehouden en ondervraagd. Hoewel hij drie keer aan de zwaarste folteringen werd onderworpen bekende hij uiteindelijk niets. Op advies van rechtsgeleerden werd hij op 13 maart 1557 veroordeeld tot een geseling, een brandmerk op zijn rug en een verbanning uit Vlaanderen voor 50 jaar.³⁰

De 26-jarige Claeys Verniers, zoon van Christiaan en geboren in Velzeke, bijgenaamd Buelken, werd in april 1557 aangehouden en in Brugge ondervraagd. Hij bekende dat hij al tien jaar landloper was ‘hanterende de kermessen, uutvaerden, bruloften ende derghe-lycke, hebbende zyne ghezonde leden’. Hij was al eerder verbannen uit Dendermonde en Beveren-Waas en door de soeverein-baljuw van Vlaanderen. Die liet hem toen ook geselen en brandmerken. Hij nam deel aan de roofmoorden nabij Blankenberge, Middelburg, Wattervliet, Waarschoot, Oostende en Kieldrecht. De soeverein-baljuw veroordeelde hem hiervoor op 28 april 1557 tot de – levend te ondergane – vuurdood. Zijn verkoolde lijk werd daarna aan de galg opgehangen samen met dertien knuppels.³¹

De 27-jarige Hans Samuel, bijgenaamd Bruggelinck, zoon van een kapelaan in Sint-Kruis bij Brugge, was de volgende die werd aangehouden. Hij bekende dat hij twaalf jaar als vagebond had rondgezworven en dat hij hiervoor al was veroordeeld in Vilvoorde, Sint-Pieters bij Gent, Maldegem en Hansbeke. In 1555 schreef hij een brandbrief aan de baljuw van Lovendegem waarin hij van hem drie pond groten eiste. Hauten Bleectant bracht de brief naar het kasteel en legde die in een wilg nabij de kasteelpoort. Pieter de Hollander, bijgenaamd Valentijn, haalde het geld op. Samuel schreef een gelijkaardige afpersingsbrief aan Jan van Hecke, wonende aan de brug in Waarschoot, die hem ook drie pond groten betaalde. Hij gaf toe dat hij deelnam aan de roofmoord in het Kortrijkse en aan een roofoverval in Moorslede. Met vijf andere bandieten overviel hij daar bij zonsondergang Claeys Aerts en zijn vrouw, bond hen vast op een stoel en schroefde hun voeten tot zij vertelden waar hun geld lag. De roof bracht uiteindelijk slechts zes à zeven pond groten op. Uit een kast stal hij toen meerdere mannen- en vrouwenkleren, hemden, riemen, ringen en andere juwelen. Een zekere Karel de Brabandere stak hierbij een man dood die hulp kwam bieden. Samen met een zekere Hans Lichtvoet overviel Samuel (Bruggelinck) nabij Lochristi een man. Zij gaven hem een messteek in de borst en beroofden hem vervolgens van zijn beurs. Bruggelinck kreeg bij zijn lief Geldersche Tanne een kind, dat na negen weken stierf aan een onbekende ziekte. De soeverein-baljuw liet hem op 8 mei 1557, iets buiten de stad Brugge verbranden nadat hij eerst was gewurgd en een tijdje was opgehangen aan een staak met ‘in figure van zyne delicten’ vier knuppels en een galg en een meitak boven zijn hoofd.³²

Drie dagen later was het de beurt aan de negentienjarige Pierkin Goossins, bijgenaamd van Herzele, uit Denderhoutem. Behoudens de diefstal van een aantal kledingstukken en een degen, bekende hij zijn deelname aan de roofmoorden bij Zaamslag, Middelburg, Wa-

30 F.E., 662, f°172r.

31 F.E., 662, f°187r-188r.

32 F.E., 662, f°191r-193r. Zie verder.

tervliet, Zuiddorpe en Scheldewindeke. Buiten de pijnkelder trok hij zijn bekentenissen over de drie laatste roofmoorden in. Op 11 mei 1557 werd hij, samen met een knuppel opgeknoopt aan een boom op de heerlijkheid Sint-Baafs buiten Gent. Al zijn goederen werden verbeurd verklaard.³³

Die dag verbande de soeverein-baljuw ook de 21-jarige Boudewijn de Smidt, bijgenaamd de Wilde voor een tweede keer. Hij moest nu Vlaanderen verlaten voor 50 jaar na voorafgaandelijk gezeseld en gebrandmerkt te zijn. De Smidt bekende dat hij samen met Margriete Scarlakens, Willem Gheestman, Bonoo, Boontkin, Lieven de Scrivere, Adriaen en Pierkin Goossens (van Herzeele), Helias metten zeeren hoofde, Hanne Poen, Buelkin, Dossee, Aerekin Annekeyts en Lieven van Pypenbeke, bijgenaamd Zouct gheen werck, als vagebond had rondgelopen en meerdere personen voedsel en drank had afgeperst. Met Hannekin Boontkin stal hij een hemd, met Lieven van Pypenbeke een rok en een hoed in Velzeke, met Pierkin Goossens (van Herzeele) een paar kousen in Machelen, met Lieven Nuese en Lieven van Rumbekke een degen, een rok, een bonnet, twee broeken en een hemd, met France Bonoo een rok, een hemd, een bonnet en een wambuis in Massemen en met Margriete Scarlakens een wagendek in Meigem.³⁴ Met zijn verbanning werd het hoofdstuk van de bende van Margriete Scarlakens afgesloten. Hij was zowel het eerste als het laatste lid van de bende dat door de soeverein-baljuw werd aangepakt.

2 Kleine roversbenden

De soeverein-baljuw van Vlaanderen doekte tussen 16 januari 1555 en 10 juni 1558 niet alleen de bende van Margriete Scarlakens op, maar ook een aantal kleinere roversbenden. De belangrijkste daarvan was de bende van Doens, die vooral in het zuiden van het graafschap Vlaanderen actief was.

Jacques Doens, bijgenaamd van Ghendt, was geboren in Nieuwkerke nabij Belle. Hij werd begin augustus 1556 aangehouden en op de zestiende en twintigste dag van diezelfde maand in Ieper op de pijnbank gelegd. Daar bekende hij dat hij vier jaar eerder in Beselare een zilveren, keizerlijke gulden had afgeperst van een persoon van wie hij de naam was vergeten. Hij deed dat samen met Zacharias Baelde, Nampain Dieusaert en Mahieu Canneel, bijgenaamd Rooze.³⁵ In de daaropvolgende dagen perste hij op dezelfde plaats ook andere personen af, voor nog bijna tien pond groten. Met bovengenoemde drie metgezellen, viel Doens op dezelfde plaats eens omstreeks tien uur 's avonds binnen in de woning van een slager. Canneel (Rooze) forceerde met zijn hellebaard de voordeur van de woning en eiste

³³ F.E., 662, f°194v-195v.

³⁴ F.E., 662, f°196v-197v.

³⁵ Volgens een rekening van Jan de Voughenare, stadhouder-generaal van de soeverein-baljuw, voor het jaar 1553-1554 werd hij bij vonnis van de soeverein-baljuw op 23 juni 1554 opgeknoopt aan een boom tussen Ieper en het Nonnenbossche Kortrijk, Rijksarchief, Fonds d'Ennetières, 665, los stuk, f°4v-5r.

van de huisvrouw vier stukken goud. De vrouw gaf hem één schelling en liet hen verder binnen om alles te nemen wat ze wilden. De overvallers gingen op dat aanbod in, haalden de schapraai [provisiekast] leeg en pikten een hesp. Van daar trokken zij naar Ledegem, waar zij het huis van de parochiepastoor binnenvielen. Die gaf hun een gulden om van hen af te zijn. Van daar trokken de bendeleden naar Moorseele. Onderweg persten ze nog vier à vijf pond parisis af bij meerdere slachtoffers.

In Steenwerk terroriseerde Doens een tijdje de inwoners, samen met Zacharias Baelde, Passchier Baelde, bijgenaamd Leezekin, Pieter Westhof, Franchoys de Screvele, Jacob of Copkin Bolle, Joris Barbiest, Franchois Backet, Cipriaen Backet, Ghelein van der Wa en Francoys Vellaert. Met sommige van die gezellen trok hij meerdere keren, zowel 's nachts als overdag, naar de huizen van Walin Cambier, van Jan, Pieter en Joos de Caestickere, van de moeder van Joos de Caestickere, van Colaert Houfnaghele en van Pieter Houfnaghele. Zij eisten er geld alsof zij krijgsvolk waren. Wanneer de slachtoffers niet genoeg gaven, bedreigden zij hen met luide stem en met het geweer in aanslag.

Op een nacht maakten Jacob Bolle, Ghelein van der Wa, Pieter Westhof en Passchier Baelde een gat onder de achterdeur van bovengenoemde Pieter Houfnaghele, terwijl Doens met een ijzeren staaf op de hofstede rondliep om de hond te doen zwijgen. Eén van hen kroop door het gat en opende de deur. Binnengeraakt knevelde zij Houfnaghele en zeiden hem van het leven te zullen beroven als hij niet verklapte waar zijn geld lag. Pieter Westhof kraakte met een mes twee gesloten laden, waaruit hij wat geld, zeven ellen lakense stof, een paar lakens en verschillende hemden wegnam. Op gelijkaardige wijze braken Doens, Pieter Westhof en Passchier Baelde binnen in de woning van Wouter Boudereane in Reningelst. Ze maakten een gat naast de voordeur, kropen hierdoor in het woonhuis, gingen bij het bed van Boudereane staan en dreigden hem de keel over te snijden indien hij niet vertelde waar hij zijn geld verborg. De roof leverde hun vijf pond parisis op, drie ellen zwarte voering, een halve el witte voering en een hemd. Bij 'meschiere' Nycole Dare, priester en kapelaan in De Kribbe bij Belle, braken Doens, Barbiest, Westhof, Paschier Baelde en Matheus de Queekere op een avond binnen, eerst via een gat onder de achterdeur en vervolgens via de voordeur die ze hadden ingebeukt. Door het lawaai werd de pastoor wakker en riep hij hen toe: 'Wacht maar, ik zal jullie nog wel te pakken krijgen'. Dit dreef de inbrekers op de vlucht.

Tenslotte bekende Doens dat hij dikwijls samen met Zacharias Baelde, zijn broer Passchier Baelde, bijgenaamd Leezekin, Mahieu Caneel, bijgenaamd Rooze, Joris Barbiest, Joris de Bloc, Regnault de Backere, Namptin Dieusaert, Matheus de Queekere, Pieter Westhof,³⁶ Cipriaen de Wyntere, Franchoys de Screvele, Jacob of Copkin Bolle, Cipriaen Backet en Ghelein van der Wa bedelde op het platteland. Doens werd op 29 augustus 1556 buiten de stad Ieper onthoofd. De beul zette zijn hoofd op een paal en legde zijn lichaam op een karrenwiel.³⁷

³⁶ Aangehouden in Amsterdam: F.E., 662, f°135r.

³⁷ F.E., 662, f°93r-95v.

Intussen was de 24-jarige wolwever Franchoys de Screvele uit Nieuwkerke, al op 19 november 1555 gestraft met een geseling, een brandmerking en een verbanning uit Vlaanderen voor tien jaar.³⁸ De 27-jarige volder Matheus de Quekere uit Armentières werd op 13 december 1555 wegens doodslag en landloperij op een schavot op de Burg van Brugge onthoofd.³⁹ De 25-jarige wolwever Francoys Vellaert uit Nieuwkerke werd op 2 januari 1557 voor tien jaar verbannen,⁴⁰ een straf die hij op 20 februari 1557 nog eens opliep.⁴¹

Jacob of Copkin Bolle, bijgenaamd Bolleken, geboren in Nieuwkerke, kwam er niet zo goedkoop van af. Hij bekende op 21 november 1556 dat hij had meegewerkt aan de geldafpersingen in Steenwerk, de roofoverval bij Pieter Houfnaghele in Steenwerk en die bij Wouter Bouderrave in Reningelst. Samen met Dannekin de Vick, Passchier Baelde, een man bijgenaamd Toverniet en een andere man bijgenaamd Licht Herte uit Antwerpen had hij twee tot drie jaar eerder een hesp en wat ander eten afgeperst van de echtgenote van een lijnwaadwever in het Kortrijkse. In Dranouter eiste hij samen met Jacques Doens geld van Regnoul Mortier. Zij verkregen er vijf zeskins [een soort munt] en een vis. In Nieuwkerke brak Bolle omstreeks Armentierskermis 's nachts binnen bij Maryne Thybaut nadat hij daar een raam had stukgeslagen. Hij bedreigde haar omdat zij zou gezegd hebben dat hij een paar beddelakens had gestolen. In dezelfde parochie stal hij 's nachts vissen en palingen uit de wal van Gillis de Vroe en stond hij op wacht toen Piersoen Vuldere omstreeks Nieuwkerkekermis binnenbrak in het huis van Meeux de Vroe en uit een lade vier pond parisis stal. In Steenwerk nam hij op een hofstede een hemd weg dat buiten lag te bleken. Jacob Bolle zat 110 dagen opgesloten in de gevangenis van Ieper. Men hield er hem zo lang vast omdat men uit hem allerlei informatie wou loskrijgen over Zacharias Baelde, die in Waasten werd geëxecuteerd, en over Ghelein van der Wa, die intussen ook was aangehouden. Jacob Bolle werd op 16 januari 1557 buiten Ieper onthoofd. Zijn hoofd werd op een staak en zijn lijk op een karrenwiel tentoongesteld.⁴²

Ghelein van der Wa werd op 21 november 1556 ondervraagd over de bekentenissen van Doens en Bolle. Ondanks een confrontatie met Jacob Bolle ontkende hij, zelfs onder tortuur, dat hij deelgenomen had aan de roofoverval op Pieter Houfnaghele in Steenwerk. Hij bekende wel dat hij een tijdje als vagebond rondliep op het platteland en vier jaar eerder, samen met Copkin Hesselin, Fransois Maertin en Pieter de Keuwere, een hesp had weggenomen uit een landhuis. De soeverein-baljuw liet hem voor deze twee laatste feiten op 30 januari 1557 geselen en verbande hem voor drie jaar uit Vlaanderen.⁴³

De 28-jarige volder Passchier Baelde, uit Nieuwkerke bij Belle, bijgenaamd Leezeken, was het laatste lid van de bende Doens dat werd uitgeschakeld. Tijdens zijn ondervraging-

38 Hij was al eerder op 23 juni 1554 tot dezelfde straf veroordeeld: Kortrijk, Stadsarchief, Fonds d'Ennetières, 665, los stuk, f°4v; F.E., 662, f°27v-28r.

39 F.E., 662, f°41r-42r.

40 F.E., 662, f°134v-136r.

41 F.E., 662, f°167r.

42 F.E., 662, f°149r-151r.

43 F.E., 662, f°151v-153r.

gen op de pijnbank op 1 en 26 februari 1557 bekende hij zijn deelname aan de roofovervallen in Steenwerk en Reningelst. Hij gaf ook toe dat de soeverein-baljuw hem op 26 maart 1555 al eens had veroordeeld tot een geseling en zes jaar verbanning uit Vlaanderen wegens landloperij, overspel en woordelijke en feitelijke beledigingen aan het adres van enkele medewerkers van de soeverein-baljuw in Kemmel.⁴⁴ Hij werd op 27 februari 1557 op een schavot op de markt van Ieper onthoofd. Zijn hoofd werd vervolgens op een paal en zijn lichaam op een karrenwiel tentoongesteld.⁴⁵

Naast bovengenoemde delinquenten, die meestal in groepen over het Vlaamse platteland rondzwierven, bestrafte de soeverein-baljuw van Vlaanderen ook allerlei personen die eerder incidenteel met iemand anders een roof hadden gepleegd en er in feite geen echte bende mee vormden. Dit was bijvoorbeeld het geval bij Boudewijn van de Kerchove uit Schorisse. Tijdens zijn ondervragingen op 3 en 17 augustus 1555 bekende hij dat hij negen jaar eerder een doodslag had gepleegd op de markt in Ronse. Met Lieven de Schuttere, een zekere Symoen uit Etikhove en een aantal wisselende andere mededaders, had Van de Kerchove een wagen met kooplieden uit Kortrijk en Oudenaarde overvallen, een pachter in Nukerke bij Ronse vermoord en beroofd en meerdere personen geld afgeperst door ermee te dreigen dat zij hun huis in brand zou steken of de koeien hun spenen zouden afsnijden. Hem werd op 19 augustus 1555 op een schavot buiten Kortrijk een vuist afgeslagen. Daarna werd hij gewurgd, samen met één knuppel en een aarden pot met stro aan een paal opgehangen en tenslotte verbrand.⁴⁶

De 21-jarige scheepsjongen Sanders Jacobsen uit Turnhout is een ander voorbeeld van iemand die per toeval in een minibende verzeild geraakte. In de herberg 'Den Brun Visch' in de haven van Duinkerke ontmoette hij de matrozen Hans van Oudemburch, de Noord-Nederlander Dommaesche en een zekere Cleynkin. Samen besloten zij om in een zo kort mogelijke tijd rijk te worden. Met een vijfde matroos, Heynkin van Cadsant, trokken zij daarom op een avond naar een hoeve in Gijvelde ten oosten van Duinkerke, braken er binnen door een raam, knevelden de inwoners en stalen er honderd gulden, een zwart laken, een vrouwenkorset en wat fluweel. Meteen na de roofoverval gingen de vijf matrozen scheep en ontsnapten aldus aan hun vervolging. Enkele maanden later kwamen Heynkin van Cadsant en Hans van Oudemburch Sanders Jacobsen opzoeken in Antwerpen. Meteen beraamden ze een nieuwe roofoverval op een hoeve in Pitgam. Ze voerden die overval uit samen met een zekere Theeus uit Gelderland. Ze knevelden de boer, de boerin, de knecht en de meid en stalen wat geld, een paar kousen, en wat andere kledingstukken die ze verkochten. Samen trokken ze naar een hoeve tussen Oostburg en Aardenburg, waar zij op een nacht niet alleen de inwoners knevelden en het geld stalen, maar om beurt ook de huisvrouw verkrachtten. Onmiddellijk na deze overval gingen ze allen opnieuw varen. Een laatste roofoverval vond plaats in Schoondijke op de hofstede van Jan de Vos. Samen met

⁴⁴ F.E., 662, f°9r-10v.

⁴⁵ F.E., 662, f°170v-171r.

⁴⁶ F.E., 662, f°20r-22r.

Heynkin van Cadsant en Hans van Oudenburch knevelde Sanders Jacobsen de huisgenoten met de bedoeling hen nadien te beroven. De man kon echter door het venster springen en aldus ontsnappen. Omdat zij vreesden dat hij hulp ging halen, sloegen zij op de vlucht.

De drie kompanen planden nog een nieuwe overval in de streek van Duinkerke, maar Sanders Jacobsen werd in Heist aan Zee gevangen genomen en op 18 januari 1555 in Brugge door de soeverein-baljuw van Vlaanderen veroordeeld tot wurging, het ophangen van zijn lijk aan een paal en verbranding. Net vooraleer hij werd geëxecuteerd, bekende hij dat de bendeleden voor het helen van hun gestolen goederen steeds terecht konden bij een zekere Peertsvoet in Veere. De man had misvormde voeten, vandaar zijn bijnaam. Hij gaf hun ook tips over plaatsen waar ze konden roven en waarschuwde hen wanneer er gerechtsofficieren in de omgeving waren. Hij had dit ondermeer ook gedaan voor een zekere Michiel van Dansich die omwille van zijn misdaden in het Brugse was verbrand.⁴⁷

In het Westkwartier vormden Claeys de Cnaeck uit Haringe, Marant de Deckere uit Noordkerke en Bernaerdt Polderman uit Halewijn een beruchte inbrekersbende. De 20-jarige landarbeider Marant de Deckere werd al omstreeks Allerheiligen 1554 in Sint-Winoksbergen geseseld en voor drie jaar verbannen uit Vlaanderen omwille van een vechtpartij en het beledigen van de dienaars van de plaatselijke burggraaf. Drie weken later werd hij in Ledringem aangehouden toen hij er op een avond betrapt werd met een kuip boter die de Cnaeck in Wormhout had gestolen en die de Deckere in zijn opdracht naar Sint-Omaars bracht om ze te verkopen. De Deckere ontsnapte uit de gevangenis van Ledringem doordat hij de ketting wist te breken waarmee zijn voet was vastgebonden. Hij kroop vervolgens door het raam van de gevangenis. Sindsdien liep hij als vagebond rond in de kas-selrij van Sint-Winoksbergen. Omstreeks Kerstmis 1555 ontmoette hij er de 19-jarige landwerker Bernaerdt Polderman, met wie hij samen ging wonen in Bissezele. De Deckere bracht Polderman in contact met Claeys de Cnaeck. Samen besloten zij een inbraak te plegen in een hoeve tussen Haringe en Proven. Van de echtgenote van de Cnaeck wisten zij dat er daar veel vlees in de kelder lag. Zij maakten met hun messen een gat onder de dorpel [drempel] van de hoefewoning. Polderman kroop naar binnen en reikte hen zes broden, een ijzeren pan en zestien stukken gezouten rundvlees aan, die in zakken naar het huis van Claeys de Cnaeck werden gedragen en van daar naar de markt in Poperinge, waar ze werden verkocht.

Aangemoedigd door het succes van deze eerste inbraak waagden de drie kompanen kort nadien een nieuwe inbraak, ditmaal in een hoeve gelegen tussen Haringe en Watou. Er werd opnieuw een gat onder de dorpel gegraven, waardoor ditmaal Claeys de Cnaeck kroop. Behoudens een aantal kledingstukken, stalen zij er drie tinnen borden. In een huis in Poperinge, een hoeve tussen Proven en Haringe, in een hoeve in Watou en op drie plaatsen in Haringe pleegden zij gelijkaardige inbraken. Telkens werd er een gat onder de drempel gemaakt en stalen zij kledingstukken, voedsel of huisraad, die zij naar het huis

47 F.E., 662, f°43r-44v.

van Claeys de Cnaeck brachten. De Deckere en de Cnaeck stalen in een weide in Soks een bruine ruïn, waarmee de Deckere in Grevelingen werd betrapt. In Zegerskapel ontvreemdden zij zes schapen uit een schaapstal, waarvan ze er één opaten en vijf verkochten aan een slager in Hondschote. De soeverein-baljuw veroordeelde Bernaerd Polderman op 18 april 1556 tot een geseling 'op zijn bloot lijf' en een verbanning uit Vlaanderen voor tien jaar.⁴⁸ Marant de Deckere werd diezelfde dag in Assebroek aan een boom opgeknoopt.⁴⁹

In de nabijgelegen kasselrij Broekburg hadden in diezelfde periode de 25-jarige landarbeider Joris du Cherf en de 21-jarige landarbeider Jan van de Kerchove, bijgenaamd Buekelare, elkaar gevonden voor het plegen van diefstallen. Beiden waren geboren in Noord-Berkin (Vieux-Berquin) en woonden samen in Loberge. Hun eerste diefstal pleegden ze in Pitgam, bij Boudin van Thule. Zij stapten er door de openstaande voordeur en stalen er drie broden, een zwart manteltje, een tinnen schotel, een bedsprei, een zwart onderhemd, een deken, een paar kousen, een paar schoenen en een beurs met geld. In Eringem sloegen zij bij Jan de Rijcke hun tweede slag. Op een nacht maakten zij er met een broodmes een gat in de lemen woningmuur waardoor ze in de melkkamer konden binnenkruipen en er vlees, uien (ajuien laten staan?), een hesp (ham), eieren, een pan met smout, een korf met kersen en een lege paander⁵⁰ konden stelen. In dezelfde nacht braken ze binnen bij Jan Fernael, de buurman van Jan de Rijcke, en ontvreemdden er een aarden pot met boter en meerdere stukken boter. De pastoor van Loberge, Tristam Seghelam, was hun volgende slachtoffer. Zij maakten een gat naast de voordeur van zijn huisje, kropen er door en namen er een beddenkussen gevuld met pluimen, een paar handschoenen en allerlei kleren mee.

Intussen maakten zij kennis met Mahieu Daris, die in Loberge de dood van een vrouw op zijn geweten had. Daris zette hen tot meer stoutmoedige daden aan. Op een nacht maakten zij in Zegerskapel samen een gat onder de voordeur van Tristam de Meestere, kropen langs dat gat zijn huis binnen, gingen voor zijn bed staan, maakten hem wakker en eisten zijn geld. De buit bedroeg 24 pond groten, zeven ellen witte wollen lakens en zes ellen linnen lakens. De drie deden hetzelfde in Eringem bij de moeder van Guillemyn de Man. Ze namen er een paar beddelakens, een aantal servetten, drie tot vier ellen wit laken, een pond gehekeld vlas, een bus en een hoorn met buskruit, een doosje en een beursje met geld en wat manskleren mee. In Pitgam kropen du Cherf en Daris door het strodak van Jan de Cots en stalen er twee beddenkussens, een oorkussen, een deken, tien beddelakens, een ijzeren hanger, een tang en een vispaan.⁵¹ In de hofstede van Malen Biesanghe, gelegen tussen Arneke en Zegerskapel, maakten du Cherf en van de Kerchove een gat in de lemen woningmuur, kropen er doorheen, gingen voor het bed van de boer staan en eisten zijn geld. De buit bedroeg vijf pond groten, een mansrok, een vrouwenrok en een zwart onderhemdje. Van de Kerchove verwondde eens een sergeant van de heerlijkheid van Pitgam omdat hij de

48 F.E., 662, f°56v-57v.

49 F.E., 662, f°63v-65r.

50 Een korf.

51 Een viskorf.

baljuw van Pitgam op de hoogte wou brengen van zijn aanwezigheid in het dorp zodat deze hem zou kunnen aanhouden. Bij vonnis van de soeverein-baljuw van Vlaanderen werden Du Churf, Van de Kerchove en Daris op 18 april 1556 op de Burg van Brugge met een zwaard onthoofd. Hun lijk werd daarna een tijdje op een karrenwiel tentoongesteld.⁵²

Ook de 40-jarige schoenlapper Jacob Boone, bijgenaamd Coppens metten baerde of Spitschen Coppens, werd in die periode met de dood bestraft. Samen met Claeys Gheeraerdyn uit Reningelst, geëxecuteerd in Poperinge, en Jan de Croock, bijgenaamd Sinte Jan van Dunckercke, pleegde hij in december 1550 een roofoverval in een hoeve nabij Poperinge. Zij gijzelden daarbij een jonge vrouw en een aantal kinderen terwijl hun ouders de hoogmis bijwoonden. De buit bestond uit een mantel, een hemd, een paternoster en tussen de vijf à acht pond parisis. In Beveren-Waas brak Boone omstreeks middernacht binnen in een hoeve samen met Claeys Gheeraerdyn, Beytkin Broots, Lauwereyns van Noordberghe, bijgenaamd van Antwerpen, en Guillaume, bijgenaamd Spitschen Yperlinc. Zij maakten een gat onder de drempel van de achterdeur van het huis, kropen langs daar naar binnen, bedreigden de inwoners en stalen er twee zilveren riemen, een zwarte mantel, twintig ellen gebleekt lijnwaad, een mannenrok, zeven of acht groten in een beursje onder het hoofdkussen van de man en een aantal gebleekte servetten. Beytkin Broots en Lauwereyns van Noordberghe werden geëxecuteerd in Poperinge. Spitschen Yperlinc onderging datzelfde lot in Brussel. Jacob Boone werd op 7 september 1556 in Assebroek met het zwaard onthoofd. Zijn lijk werd nadien een tijdje op een karrenwiel tentoongesteld.⁵³ Zijn spitsbroeder van het eerste uur, Jan de Croock, werd op 19 december 1556 tot bloedens toe geselsd met een 'scroode' voor zijn hoofd en vervolgens voor tien jaar verbannen uit Vlaanderen.⁵⁴

Philippe Le Pers uit Tourcogne werd op 3 juni 1557 in Moeskroen aan een boom opgeknoopt. Met wisselende partners pleegde hij niet minder dan 21 diefstallen in de streek rond Moeskroen, en meer specifiek in Linzele, Tourcogne, Aalbeke, Rekkem, Lauwe en Bosbeke. De diefstallen gebeurden meestal 's nachts en met inbraak en leverden zowel voedsel (vlees, boter, brood, meel, koren) als koperen potten en kleren op.⁵⁵

De 36-jarige Marandt van Denterghem, geboren in Oostvleteren en wonende in Kasselambacht, was een soortgelijk geval. Met wisselende partners stal hij koeien, schapen, kippen en vissen in de streek ten westen van Poperinge (Proven, Watou, Krombeke, Houtkerke, Winnezele, Eke en Steenvoorde) en pleegde hij er meerdere diefstallen met inbraak, waarbij hij brood, meel, vlees, geld en kleding ontvreemde. De soeverein-baljuw liet hem op 25 oktober 1557 opknopen aan een boom langs de weg tussen Poperinge en Ieper.⁵⁶ Zijn partner, de 69-jarige Pieter de Vos uit Merkem, kreeg diezelfde dag dezelfde straf.⁵⁷

52 F.E., 662, f°58r-63r.

53 F.E., 662, f°103v-104v.

54 F.E., 662, f°133v-134r.

55 F.E., 662, f°199r-201r.

56 F.E., 662, f°225r-227r.

57 F.E., 662, f°227v-228r.

Twee andere bendeleden, de 30-jarige Pieter Ackaert uit Watou en de 20-jarige Omaer de Cuupere uit Oostvleteren, werden respectievelijk op 20 november 1557 en 20 april 1558 geseld en voor tien jaar verbannen uit Vlaanderen. Zij hielpen slechts een deel van de diefstallen plegen.⁵⁸

De 48-jarige Danneel Ghyselin uit Eeklo, bijgenaamd Cortleven, was in de periode 1555-1558 het allerlaatste bendelid dat de soeverein-baljuw oppakte. Na tortuur bekende hij dat hij al eerder in Rupelmonde, Eeklo en Zierikzee wegens landloperij was verbannen. Hij maakte eerst deel uit van een bende van acht personen waartoe Hans van Oudenburch, verbrand in het Brugse Vrije, en Cipriaen de Brabandere, verbrand in Antwerpen, behoorden. De acht bendeleden drongen in 1554 met geweld binnen in het huis van de schout van Noordgouwe in Zeeland, knevelde er de schout, zijn vrouw, de meid en twee knechten en bedreigden hen met de dood indien zij niet mededeelden waar hun schotels en hun geld staken. Zij roofden er uiteindelijk 150 pond groten. Met Gillis Azaert, bijgenaamd Coorenhuuse, Coppin Dhooghe, Aelwijn van Brugghe, Claeys Bayaert, bijgenaamd Pypere, Govert Wannemaekere, Hans de Vlaminck en Pieter Ghyselbrecht vormde Ghyselin vanaf 1555 een nieuwe bende, die nabij Nieuwpoort schapen stal en op meerdere plaatsen in het Brugse Vrije (Diksmuide, Stalhille, Klemskerke, Vlissegem, Oudenburg) de mensen geld afperste door te dreigen hun huis in brand te steken. In een hofstede nabij Oudenburg deden de bendeleden een roofoverval waarbij een man, zijn vrouw, twee meisjes, twee jongens en de stalknecht werden gekneveld. Zij stalen ze er 44 pond groten, zes zilveren lepels, een zilveren zoutvat, een zilveren kop, zes zilveren kroezen, een met zilverwerk versierde vrouwenriem en diverse kledingstukken en kousen. Danneel Ghyselin werd op 23 april 1558 net buiten Brugge verbrand. Voorafgaandelijk werd hij gewurgd en een tijdje aan een staak opgehangen.⁵⁹

3 Georganiseerde bendecriminaliteit?

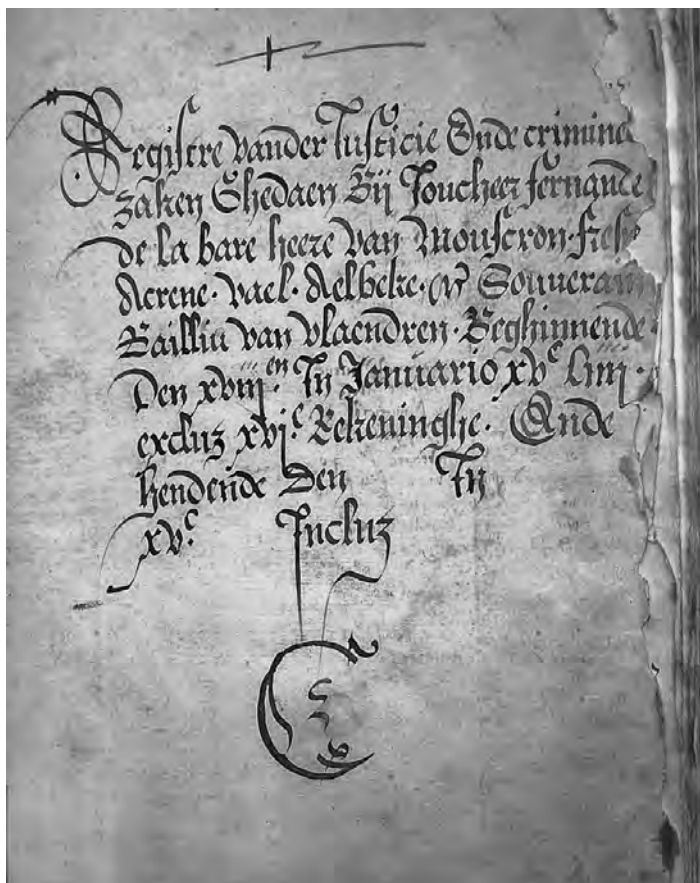
Tot zover de gegevens over bendecriminaliteit die terug te vinden zijn in het register van de justitiekosten van Ferdinand de la Bare voor de periode van 16 januari 1555 tot 10 juni 1558. Uit deze feiten blijkt dat de bendecriminaliteit een gegeven is van alle tijden, zij het met deze belangrijke nuance dat de vroegmoderne vormen van bendecriminaliteit toch wel in belangrijke mate verschilden van de hedendaagse vormen van georganiseerde bendecriminaliteit. Deze vormen zijn, volgens de hedendaagse deskundigen, hoofdzakelijk gekenmerkt door een planmatig plegen van misdaden door meer dan twee personen, gedurende een vrij lange of onbepaalde periode, met verdeling van taken en gebruik makend van geweld of andere intimidatiemiddelen.⁶⁰

⁵⁸ F.E., 662, f°233r en 257v-260r.

⁵⁹ F.E., 662, f°261r-266r.

⁶⁰ Zie artikel 322-326 van het Belgische Strafwetboek, zoals bepaald door de wetten van 10 januari 1999 en 26 juni 2000; Parlemen-

Het register dat voor deze bijdrage is gebruikt (zie noot 5).

Zoals Margriete Scarlakens en Jacques Doens in hun bekentenissen zelf aangaven, vormden de bendeleden in de zestiende eeuw, slechts toevallig een groep. Na elke opdracht viel die groep uiteen of werd hij lukraak aangevuld.⁶¹ Van een uitgekende samenwerking op basis van kennis, kunde of expertise was nog geen sprake.

De zestiende-eeuwse benden hadden ook geen echte leiding. Volgens Margriete Scarlakens waren Willem Gheestman, Hanne Poen, Hans de Kethelare, Govaert van Thienen (Haentkin), Dossee, Pieter den Hollander (Valentijn), Bartolomeus Coolens, Claeys Verniers (Buelkin) en Aerekin Annekeyts weliswaar 'de principaelste quaetdoenders, die al-

taire commissie van onderzoek naar de georganiseerde criminaliteit in België. Eindverslag uitgebracht door de heren Coveliers en Desmedt, 8 december 1998, Belgische Senaat 1998-1999, stuk 1-326/ 63-91; F. Egmond, 'Georganiseerde misdaad en de overheid in het verleden: Nederland tijdens de 17de en 18de eeuw', in: C. Fijnaut (red.), *Georganiseerde misdaad en strafrechtelijk politiebeleid. Rechtshistorische, journalistieke en rechtsvergelijkende beschouwingen* (Lochem 1989), p. 13; F. Egmond, *Op het verkeerde pad. Georganiseerde misdaad in de Noordelijke Nederlanden 1650-1800* (Amsterdam 1994), p. 17; B. Frans, 'De georganiseerde criminaliteit in België', in: C. Fijnaut, D. Van Daele en F. Verbruggen (red.), *De uitdaging van de georganiseerde misdaad in België. Het antwoord van de overheid* (Leuven 1998), p. 19-21; C. Fijnaut en L. Paoli (red.), *Organised Crime in Europe. Concepts, Patterns and Control Policies in the European Union and Beyond* (Dordrecht 2004), p. 21-46 en 77-107.

⁶¹ F.E., 662, f°95r en 116v-117r.

tijs deerste ende leetsmans ghezyn hebben, den raet ghevende ende ooc doende zyn gheweest', maar zoals ze ook zelf aangaf, was dat leiderschap eerder gebaseerd op de mogelijkheid om fysiek geweld uit te oefenen dan op strategische visie, organisatietalent, stressbestendigheid en creativiteit. Hetzelfde gold voor Hanskin Hoochcop, Helias metten zeeren hoofde en Zotten Michel die, volgens Margriete Scarlakens, de andere benedeleden onder de bedreiging van een mes deden stelen en hen soms nadien de gestolen goederen afpakten.⁶² Ook zij waren geen echte leiders in de moderne zin van het woord. Zoals hoger aangegeven kende de bende van Margriete Scarlakens verschillende schuiloorde, maar de bende had geen enkel van die trefpunten als roversnest ingericht. Van enige centralisatie was toen nog geen sprake.

Bij de door de bendes gepleegde misdaden kwam er ook heel weinig specialisatie of duidelijke arbeidsverdeling te pas. De moorden werden meestal gepleegd door volwassen mannen, zoals Willem Gheestman en Hanne Poen, terwijl het op wacht staan en het verlichten met een kaars meestal werd toevertrouwd aan vrouwen, zoals Martyne Priem en Griete Saps. Maar sommige vrouwen, zoals Margriete Scarlakens en Cort ghezeert Betkin, aarzelden niet om het mes te gebruiken, terwijl sommige jonge mannen, zoals Lieven de Brauwere, het niet teveel vonden om op wacht te staan. Sommige benedeleden, zoals Govert van Thienen (Haentkin) en Backerkin van Brussel, waren wegens hun kleine gestalte meer geschikt om langs de bovenvensters, een tunneltje onder de deurdeur of doorheen de weggerukte muurplanken te kruipen en de voordeur open te maken, maar een echte specialiteit kan men dit moeilijk noemen aangezien ook anderen, zoals Margriete Scarlakens, dat deden.

Ook van enige planning was nauwelijks sprake. Volgens Margriete Scarlakens trokken de benedeleden weliswaar 'by ghemeenen accorde ende raminghe' naar de hofsteden nabij Middelburg en Watervliet,⁶³ maar een echte voorbereiding van de verschillende handelingen die bij de roofoverval moesten gesteld worden en van wat er nadien moest gebeuren was er niet. Ook Margriete Lauwereins had het over een 'ghemeene raminghe ende ingheven' die voorafging aan de roofoverval in Watervliet. Zij voegde er zelfs aan toe dat een plaatselijke waard hen 's nachts met een kaars tot bij de hoeve had gebracht, waarna zijn zoonje hen dan had binnengelaten, maar buiten die morele en materiële hulp was er geen sprake van een verdere voorbereiding van de overval of het nadien onderduiken.⁶⁴ Na een roofoverval werd de buit meestal onmiddellijk verdeeld en verteerd zonder dat er zich iemand om bekommerde dat dit op de meest lucratieve wijze gebeurde. De benedeleden stonden ook elk afzonderlijk in voor het zoeken van een gepaste schuilplaats. Vooraf werd dit door niemand georganiseerd.

Er was ook nauwelijks sprake van enige continuïteit. De benedeleden leefden niet permanent van hun buit. Herhaaldelijk verklaarden ze dat het geroofde geld en de opbrengst van

62 F.E., 662, f°117v.

63 F.E., 662, f°117v-118r.

64 F.E., 662, f°142v.

de verkoop van de gestolen goederen al na drie of vier dagen was opgesoupeerd. Voor de rest waren zij aangewezen op het bedelen of afpersen van geld of voedsel bij de plattelandsbewoners. Uitzonderlijk verrichtten zij seizoensarbeid tussen hun misdaden door of namen ze dienst in het leger.⁶⁵

Tussen sommige bendeleden bestond er wel een zekere cohesie. Zo werkten de leden van de bende van Margriete Scarlakens nooit in hun eentje, maar steeds in groep, zelfs wanneer zij bedelden. Zij gebruikten bovendien onderling vele kleurrijke bijnamen,⁶⁶ wat tot de dag van vandaag een zeer sterk teken van samenhang is in een groep die zich min of meer afzet tegenover de buitenwereld.⁶⁷ En tenslotte hanteerden zij een gemeenschappelijke geheimtaal of dieventaal, zoals ‘thunstrycken’ voor het stelen uit iemands tuin van lakens, hemden, kleren en andere zaken, ‘poelplysteren’ voor het stelen van eenden en andere watervogels in een poel, ‘balckplysteren’ voor het stelen van kippen in hun hok, bleeterye stelen voor het ontvreemden van schapen, ‘trapperstroyen’ voor het stelen van kleren en geld in huizen en paardenstallen en ‘piesters bulteflansen’ voor het slapen in andermans paardenstallen.⁶⁸ Van initiatie- of andere rituelen of gewoonten zijn echter geen sporen te vinden.

De bendecriminaliteit die de soeverein-baljuw in de zestiende eeuw bestrafte, beperkte zich meestal tot een aantal ernstige vermogensmisdrijven, zoals diefstal, inbraak, roof en het dreigen met brandstichting. Slechts bij hoge uitzondering was er sprake van doodslag of moord. Sommige leden van de bende van Margriete Scarlakens waagden zich wel aan het schroden⁶⁹ van munten⁷⁰ of zij leefden in overspel.

In het sterk verstedelijkte Vlaanderen beantwoordden alle roofovervallen aan wat Florike Egmond ‘het rustige type’ van overvallen noemde.⁷¹ Meestal waren er slechts enkele personen bij betrokken. De overvallers drongen bij voorkeur ’s nachts een woning binnen langs een gat dat zij zo stil mogelijk maakten onder de voor- of achterdeur of in de lemen muur. Eenmaal binnen haalden zij zoveel mogelijk goederen weg zonder dat de slapende inwoners het merkten. Slechts om te weten waar het geld verborgen zat, werden de inwoners gewekt en op hun bed gekneveld en bedreigd. Om te verhinderen dat ze zouden schreeuwen en de burens waarschuwen, stak men hun ‘ballen’ in de mond. Wanneer iemand van de inwoners kon ontsnappen, was de roof meestal voorbij of sloegen de inbrekers zelf op de vlucht omdat zij vreesden dat er heel vlug hulp kon komen.

De mobiliteit van de toenmalige roversbenden was heel verschillend. Sommige benden, zoals die van Margriete Scarlakens, die van Sanders Jacobsen en die van Daneel Ghyselin, kenden een relatief grote mobiliteit. De bende van Margriete Scarlakens voelde zich het best

65 F.E., 662, f°41v.

66 Voor deze namen zie hoger bij de opsomming van de leden van de bende van Margriete Scarlakens.

67 D. Wiersma, *Moord en sensatie in de negentiende eeuw* (Leiden 1969), p. 49.

68 F.E., 662, f°77v, 116v-117r en 191v-192r.

69 De munten aan de randen verkleinen door ze af te schrapen, waardoor hun gewichtswaarde verminderde.

70 F.E., 662, f°119v.

71 Egmond, *Op het verkeerde pad*, p. 243-248.

thuis in het Land van Waas en de Vier ambachten, maar pleegde ook roven of diefstallen nabij Middelburg in Zeeland, Brugge, Oostende, Deinze, Kortrijk en Oudenaarde. De bende van matroos Sanders Jacobsen pleegde roofovervallen in twee dorpen rondom Duinkerke, maar ook in een hofstede tussen Oostburg en Aardenburg en een hofstede nabij Schoondijke. De nabijheid van de havens van Duinkerke, Damme en Veere was hier beslissend. Danel Gyselin maakte deel uit van een bende die opereerde in Zeeland en Walcheren en van een andere bende die opereerde in Veurne ambacht en het Brugse Vrije. In tegenstelling tot deze relatief grote mobiliteit werkten de rovers- en dievenbenden van Jacques Doens, Boudewijn van de Kerchove, Claeys de Cnaeck en Philippe Le Pers strikt lokaal. Hun werkgebied beperkte zich tot een straal van enkele kilometers rondom hun woon- of verblijfplaats. De bendeleden hadden meestal één groot gemeenschappelijk kenmerk: zij waren vagebonden of lediggangers, dat wil zeggen arme mensen zonder vast werk en meestal zonder vaste woon- of verblijfplaats, die ook geen familiebanden meer hadden. Meteen gingen zij in tegen de drie waarden die de heersende klasse toen hanteerde om iemand als fatsoenlijk, eerbear of betrouwbaar te beschouwen, namelijk dat men zich ergens had gevestigd, dat men zichzelf en zijn familie kon onderhouden en dat men deel uitmaakte van een brede kring van bloed- en aanverwanten die tegenover elkaar rechten maar ook plichten hadden. Deze drie basisnormen waren toen zo sterk ingeworteld dat elke man of vrouw zonder thuis, zonder bezittingen en zonder familie, van rechtswege werd gewantrouwd door de andere inwoners en het gerecht. Van zo iemand kon men alles verwachten, ondermeer dat hij een hele reeks misdaden achter de rug had waarvoor hij op verschillende plaatsen werd gezocht of al was bestraft. Bij zijn aankomst op een bepaalde plaats was elk vermogen, elke fysieke integriteit, en zelfs het leven van elke dorpeling in gevaar. De lokale gemeenschap moest zich van deze misdadiger zo vlug mogelijk ontdoen door hem te verbannen of via een doodstraf te elimineren. Dit vertolkte zich in de strafrechtspleging voor de soeverein-baljuw: de procedure werd zo kort mogelijk gehouden.

4 De strafrechtspleging voor en de straffen opgelegd door de soeverein-baljuw

Volgens een aantal historici werden de landlopers of vagebonden in de zestiende eeuw systematisch gediscrimineerd wanneer ze strafrechtelijk werden vervolgd. Vagebonden werden volgens deze historici zomaar, dit wil zeggen zonder enig gerechtelijk vooronderzoek en zonder enig rechterlijk bevel, aangehouden en gefolterd. Na een summier strafproces, waarin zij zich nauwelijks konden verdedigen, werden zij louter op basis van hun vagebondage veroordeeld tot de opknoping, onthoofding of de vuurdood.⁷²

72 E. Pouillet, *Histoire du droit pénal dans le duché de Brabant ...* (Brussel 1870), p. 369-375 (Pouillet haalde zijn betoog bijna letterlijk uit de 'Observations sur la torture' van Goswin de Fierlant!); W. Depreeuw, *Landloperij, bedelarij en thuisloosheid. Een socio-historische analyse van repressie, bijstand en instellingen* (Doctoraatsproefschrift KU-Leuven 1986), p. 11, 49-50, 76; F. Van Hemelrijck, *Marginalen in de geschiedenis. Over beulen, joden, hoeren, zigeuners en andere zondebokken* (Leuven 2004), p. 63-64.

Om die beweringen te staven verwijzen deze historici steevast naar een aantal vorstelijke ordonnanties uit deze periode. De oudste ordonnantie op dat gebied was die van Karel V op 11 april 1541. Hierin bepaalde de vorst dat de gerechtsofficieren en strafrechters in het graafschap Vlaanderen, op straffe van ontzetting uit hun ambt, alle vagebonden, landlopers of andere nietsnutten in hun rechtsgebied moesten aanhouden en ondervragen over hun handel en wandel en hun bestaansmiddelen. Indien de de aangehoudene daarbij geen afdoende antwoord gaf, kon hij, zelfs al was er geen enkel spoor van een misdaad of geen enkele aanwijzing van een gepleegde misdaad ten zijnen laste, worden gefolterd om te ontdekken of hij een misdaad had gepleegd. Indien hij bekende dat hij leefde van wat hij kreeg van de bewoners op het platteland, zonder hiervoor te betalen, moest hij, zelfs wanneer er niemand tegen hem een klacht had ingediend, ter dood worden gebracht door onthoofding. De straf werd de vuurdood wanneer hij vuurwapens droeg of voedsel of geld afperste. Die voorschriften, die werden herhaald op 3 februari 1542, 15 juni 1556, 31 oktober 1563, 27 november 1595, 8 juli 1599 en 26 oktober 1607, werden op 15 juni 1556 aangevuld met de bepaling dat de vagebond die de foltering doorstond en niets bekende, toch nog op basis van zijn rondlopen verplicht moest worden om gedurende een bepaalde tijd in zijn woonplaats te verblijven en deze niet te verlaten wanneer hij een autochtoon was, en voor eeuwig verbannen moest worden wanneer hij een vreemdeling was.⁷³ De vraag stelt zich wel of deze wetgevende discriminaties in de praktijk werden nageleefd, en meer specifiek of de soeverein-baljuw dit in de zestiende eeuw deed bij de strafrechtelijke vervolging van vagebonden?

De soeverein-baljuw was in ieder geval in Vlaanderen de gerechtelijke ambtenaar die in het bijzonder bevoegd was voor het straffen van al diegenen die men toen als vagebond, landloper, bedelaar, straatschender, kwaaddoener, deugniet, ledigganger of 'moescopper'⁷⁴ bestempelde. Lodewijk van Male richtte dit centrale baljuwsambt op in 1372 om, zoals Wielant het uitdrukte, 'de purger le pays de mauvaises gens'.⁷⁵ Het ging daarbij meestal om personen die ijlings uit hun woonplaats of verblijfplaats waren gevlucht omdat zij daar een misdaad hadden gepleegd. Beroofd als zij waren van hun bezittingen en hun solidaire familieleden, waren zij gedoemd om bedelend of stelend van de ene plaats naar de andere te trekken, in de meestal ijdele hoop om hier en daar wat seizoensarbeid te verichten of gedurende een zekere termijn in het leger te dienen.⁷⁶

Voor het vinden en straffen van die landlopers was de instelling van de soeverein-baljuw geen overbodige luxe. In het graafschap Vlaanderen was de strafrechtelijke bevoegdheid immers van oudsher verdeeld over een zeer groot aantal plaatselijke stedelijke, landelijke en heerlijke schepenbanken en leenhoven. Voor een misdadiger volstond het daarom meestal om slechts enkele kilometers af te leggen om buiten het bereik te raken van de gerechtelijke instantie waar het misdrijf was gepleegd en terecht te komen in het rechtsge-

73 Placcaeten van Vlaanderen, I, 18, 24 en 35 en II, 131, 138, 153, 157.

74 F.E., 662, f°221r en 216r. Moeskopperij: het roven van groenten op het veld.

75 Filips Wielant, *Recueil des antiquités de Flandre*, ed. J.J. De Smet, *Corpus chronicorum Flandriae*, 4 (Brussel 1865), p. 109.

76 M. Boone, 'Soeverein-baluw van Vlaanderen' (1372-1733), in: W. Prevenier en B. Augustyn (ed.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795* (Brussel 1997), p. 115-122.

bied van een andere rechtbank die zich heel weinig zorgen maakte over wat er elders was gebeurd. Het opsporen en het bestraffen van deze ontsnapte misdadigers was de belangrijkste taak van de soeverein-baljuw van Vlaanderen. Net zoals de grootbaljuw van Henegouwen en de drossaard van Brabant fungeerde hij daarbij als een soort stofzuiger voor alle onbestrafte misdaden.⁷⁷

Dit was zeer duidelijk bij de vervolging van de bende van Margriete Scarlakens. De meeste bendeleden stonden terecht voor plaatselijke schepenen van Beveren-Waas,⁷⁸ de leenmannen bij de Oudburg van Gent,⁷⁹ de leenmannen van Dendermonde,⁸⁰ de schepenen van Antwerpen⁸¹ en de leenmannen van Vinderhout.⁸² Die schepenen en leenmannen waren in die tijd de ordinaire rechters in de gebieden waar de bende actief was. De soeverein-baljuw van Vlaanderen concentreerde zich alleen op de vervolging en bestraffing van diegenen die aan deze lokale rechters waren ontsnapt. Dit was ondermeer het geval met Margriete Scarlakens.

Voor het vervullen van die belangrijke vervolgings- en bestraffingstaak deed de soeverein-baljuw een beroep op een aantal, door hem aangestelde en betaalde, stadhouders en sergeanten.⁸³ Die stadhouders oefenden de volledige vervolgings- en bestraffingsbevoegdheid uit van de soeverein-baljuw. Zij deden dat ofwel in geheel het graafschap Vlaanderen, en werden dan stadhouder-generaal genoemd, of slechts in een bepaald gedeelte ervan, en werden dan stadhouder-particulier genoemd. Zo was Jan de Voughenaere in de periode 1555-1558 stadhouder-generaal voor gans Vlaanderen.⁸⁴ In diezelfde periode trad Gerard le Febvre op als stadhouder in het zuiden van Vlaanderen,⁸⁵ terwijl Jan van Gryspeere bevoegd was voor het kwartier van Brugge,⁸⁶ Pieter de Calckere voor het kwartier van Ieper⁸⁷ en Pieter van Bambeke in het Poperingse.⁸⁸ In hun ambtsgebied stelden deze stadhouders sergeanten te paard of te voet aan, die patrouilleerden buiten de geprivilegieerde steden of de gewijde plaatsen en er alle vagebonden konden aanhouden om ze in de dichtstbij gelegen gevangenis op te sluiten.⁸⁹

Het soeverein-baljuwschap was hiërarchisch opgebouwd. Zo had Ferdinand de la Bare op 13 juni 1570 één stadhouder-generaal en twee lokale stadhouders in dienst. De stadhouder-generaal, Touchain van Aken, resideerde in Brugge en trad ook op als griffier

77 J. Van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt in de Boergondische periode* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten. Klasse der letteren, 62; Brussel 1967), p. 15-17.

78 Hauten Bleectant, Dossee, Bartholomeus Coolen, Zwartan Thuene uit Kruibeke en Joos Casteels (Zwartan Joos) uit Oordegem.

79 Willem Gheestman, Hanne Poen, Lieven de Scrivere (Staessen), Lieven van Houcke (Dicke Lieven) en Pier den Hollander (Valentijn).

80 Lieven Gyseleins.

81 Coppens Blauschuute.

82 Adriaan de Pape.

83 Van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt*, 64.

84 F.E., 662, f°9r, 11r en 91v.

85 F.E., 662, f°4r en 15v.

86 F.E., 662, f°46v.

87 F.E., 662, f°81v, 89r en 93r.

88 F.E., 662, f°233r.

89 Zie daaromtrent de aanstellingsbrief van Gheeraert Rym, stadhouder voor het kwartier van Gent, op 8 mei 1559, Stadsarchief Kortrijk, Fonds d'Ennetières, 665 (losse akte).

(‘clercq’) van het baljuwsambt. Hij had zes sergeanten te paard en negentien sergeanten te voet te zijner beschikking. De stadhouder voor het kwartier van Gent, Gheeraert Rym, en de stadhouder voor het kwartier van Ieper, Ghileyn Everaert, hadden ieder zeven sergeanten te paard en negentien sergeanten te voet ter beschikking. Dit voetvolk stond telkens onder de leiding van een ‘conduyteur’. Als kapitein van het kasteel van Kortrijk had de soeverein-baljuw bovendien zestien man te voet ter beschikking onder de leiding van luitenant Mathias de Wargny. In totaal beschikte de soeverein-baljuw in dat jaar over vierentwintig mannen te paard en drieënzeventig mannen te voet.⁹⁰

Zodra een verdachte vagebond of andere crimineel in een gevangenis was opgesloten werd hij door de soeverein-baljuw ondervraagd over zijn handel en wandel, en meer specifiek over zijn strafrechtelijk verleden,⁹¹ Dit ‘examen’ gebeurde steeds in aanwezigheid van twee grafelijke leenmannen,⁹² twee heerlijke leenmannen⁹³ of twee schepenen.⁹⁴ Zo de verdachte bij zijn aanhouding of eerder een lichamelijk letsel had opgelopen, werd hij eerst verzorgd door een chirurgijn.⁹⁵

Indien de verdachte tijdens die eerste of een latere ondervraging geen afdoende antwoord gaf op de vragen van de soeverein-baljuw, hield deze een ‘informatie precedente’. Dit vooronderzoek geschiedde in aanwezigheid van twee leenmannen of twee schepenen. De soeverein-baljuw verhoorde daarbij de getuigen van het misdrijf of van zijn omstandigheden.⁹⁶ Uitzonderlijk kwamen daar deskundigen aan te pas, zoals chirurgijnen voor het onderzoek van een gekwetste of een lijkschouwing⁹⁷ en grauwbroeders⁹⁸ voor het ondervragen van een ketter.⁹⁹ Van dat alles werd een proces-verbaal gemaakt, dat soms werd meegedeeld aan geïnteresseerde andere rechtbanken.¹⁰⁰ In bepaalde, uitzonderlijke gevallen vond het vooronderzoek voor de aanhouding plaats.

Op grond van dit vooronderzoek kon de soeverein-baljuw dan een vonnis vellen of besluiten dat er eerst een confrontatie met een andere verdachte¹⁰¹ of een ondervraging van de verdachte onder tortuur moest plaatsvinden. De tortuur geschiedde door geseling¹⁰² of

90 Stadsarchief Kortrijk, Fonds d’Ennetières, 665, stuk getiteld: ‘Rolle van den volcke dienende der Coninklijcken Majesteyt onder mynen heere den souverain bailliu van Vlaenderen’.

91 Bijv. F.E., 662, f°7r-7v, 9r-9v, 11r, 12v-13v, 15r-16r en 33r-35r.

92 Bijv. twee mannen van het leenhof van de burg van Brugge (F.E., 662, f°7v, 9v, 10v, 74v en 79v), twee mannen van het leenhof van Kortrijk (F.E., 662, f°14r), twee mannen van het leenhof van Ieper (F.E., 662, f°78v, 81v en 89v) en twee leenmannen van de Oudburg van Gent (F.E., 662, f°82r).

93 Bijv. twee mannen van het leenhof van de heerlijkheid Ter Cruyce in Wervik (F.E., 662, f°4r), twee mannen van het leenhof van de heerlijkheid van Moeskroen (F.E., 662, f°11v), twee mannen van het leenhof van de heerlijkheid van Nevele (F.E., 662, f°20r), twee mannen van het leenhof van de heerlijkheid van Wattou (F.E., 662, f°87v en 88v) en twee mannen van het leenhof van de heerlijkheid van Nieuwkerke (F.E., 662, f°107r).

94 Twee schepenen van de vierschaar van Kalloo (F.E., 662, f°80v), twee keurheren van de stad Poperinge (F.E., 662, f°268v).

95 F.E., 662, f°16r-16v.

96 Sommige van die ‘informaties’ zijn in het register overgeschreven (F.E., 662, f°11v-12v, 28v-33r, 269v-270v en 271r-273r). Van vele wordt vermeld dat zij als bijlage aan de rekening zijn toegevoegd (F.E., 662, f°9v, 18r, 24r en 25v).

97 F.E., 662, f°20v, 47r, 125r en 269r.

98 Franciscanen.

99 F.E., 662, f°40v.

100 F.E., 662, f°193r.

101 Bijv. F.E., 662, f°128v en 143v-144r.

102 Bijv. F.E., 662, f°169r.

het uitrekken van de verdachte op een pijnbank¹⁰³ of aan een ladder.¹⁰⁴ Zij werd uitgevoerd door een plaatselijke beul in aanwezigheid van twee leenmannen of schepenen en werd soms tot twee keer toe herhaald.¹⁰⁵ Alleen wat de verdachte buiten de folterkamer had herhaald, had rechtskracht. Indien een verdachte de misdaad waarvoor hij werd vervolgd niet bekende, of zijn bekentenissen afgelegd tijdens de tortuur, introk buiten de folterkamer, liep hij, in overeenstemming met het toenmalige bewijsrecht, geen doodstraf op.¹⁰⁶

Het eindvonnis kon een vrijspraak¹⁰⁷ of een veroordeling¹⁰⁸ inhouden. Van een, toen vrij frequent voorkomende, voorwaardelijke invrijheidstelling is in het register geen spoor te vinden. De soeverein-baljuw hield bij zijn vonnis rekening met de klassieke strafuitsluitings- of strafverminderingsgronden, zoals het toeval,¹⁰⁹ de noodweer,¹¹⁰ een provocatie,¹¹¹ de jeugdige leeftijd,¹¹² de vrouwelijkheid van de verdachte,¹¹³ armoede,¹¹⁴ een lange voorhechtenis,¹¹⁵ wanneer een poging vrijwillig gestaakt was¹¹⁶ of toegebrachte schade hersteld.¹¹⁷ De herhaling was een strafverzwarende omstandigheid.¹¹⁸ Indien hij twijfelde, raadpleegde de soeverein-baljuw geleerde advocaten of de raadsheren van de Raad van Vlaanderen.¹¹⁹

Uit dit alles blijkt dat de soeverein-baljuw toen, zowel voor de residerende burgers als de vagebonden, de extraordinaire procesgang in criminele zaken volgde. Deze criminele procesgang, die geen verdediging door een advocaat of procureur kende, was in die tijd ook de meest gevolgde strafrechtspleging bij de schepenbanken en leenhoven in Vlaanderen en als dusdanig geen uitzonderingsprocedure.¹²⁰ Enige jaren later schreef de ordonnantie op de 'styl crimineel' van 5 juli 1570 deze extraordinaire procesgang uitdrukkelijk voor als de normale procesgang in criminele zaken.¹²¹

Het enige waarin de strafrechtspleging voor de soeverein-baljuw grondig verschilde van

103 Bijv. F.E., 662, f°21r en 169r.

104 Bijv. F.E., 662, f°208r.

105 Bijv. F.E., 662, f°22r, 164r en 172r.

106 Bijv. F.E., 662, f°162v, 169v-170r en 172r.

107 Bijv. F.E., 662, f°47r-47v. Dit kwam zeer uitzonderlijk voor.

108 Bijv. F.E., 662, f°6r, 7v en passim.

109 F.E., 662, f°7r-7v.

110 F.E., 662, f°74r en 125v.

111 F.E., 662, f°35r-36r. Zie ook J. Monballyu, 'Betrapting op heterdaad bij overspel: een eeuwenoude strafverminderende verschoningsgrond ... voor de man: een Brugse casus, 1555', in: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis*, 2001 (138), p. 325-334.

112 F.E., 662, f°13v: '... néantmoins attendu sa jeunesse et sexe féminin on polroit la peine mitiger ...'.

113 Ibidem.

114 F.E., 662, f°11r: '... gheconsideret de persooneghe dat een scamele, simple vrouwe was ...'.

115 F.E., 662, f°72v: '... considerende zynder siecte ende langhe detencie ...'. Zie ook f° 73r.

116 F.E., 662, f°17v: '... ende berau ghecrighende ...'.

117 F.E., 662, f°27r: '... ende aldaer tvoornomde abuus met haer up de billetten gheredresseert ende de zelve weduwe gherestitueert dies hy daerby te vele ontfaen hadde ende haer ghecontenteert ...'. Zie ook f°37r, 50r en 66v.

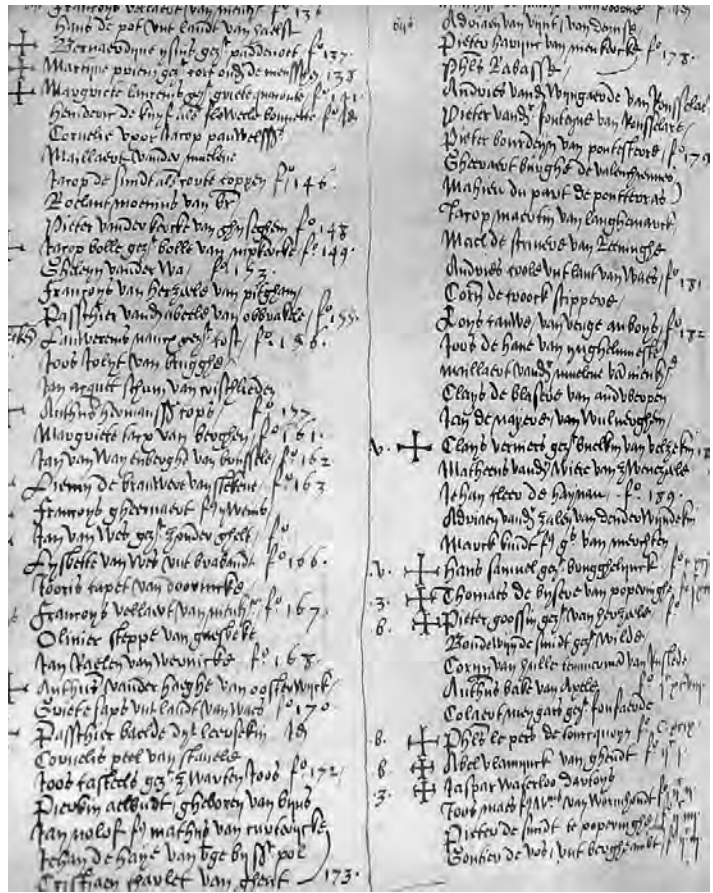
118 F.E., 662, f°28r, 110r en 153v-154v.

119 Zie bijv. F.E., 662, f°13v, 18v, 35r-35v, 74r, 86r, 125r, 125v, 127v-128r, 128v-129r.

120 Meer over deze extraordinaire procesgang en haar onderscheid met de ordinaire procesgang, zie J. Monballyu, 'Het onderscheid tussen de civiele en de criminele en de ordinaire en de extraordinaire strafrechtspleging in het Vlaamse recht van de zestiende eeuw', in: H.A. Diederiks en H.W. Roodenburg, *Misdaad, zoen en straf. Aspecten van de middeleeuwse strafrechtsgeschiedenis in de Nederlanden* (Hilversum 1991), p. 120-132.

121 J. Monballyu, 'Strafprocesrecht in Vlaanderen voor en na de criminele ordonnantiën van 1570', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de uitgave der Oude Wetten en Verordeningen van België* 32 (1996), p. 127-130.

Namenindex uit het register (fragment). Ter dood veroordeelden zijn met een kruis aangeduid.

deze voor de gewone strafrechtbanken in Vlaanderen, was dat hij als vervolgende instantie optrad zowel als veroordelende instantie.¹²² Deze merkwaardigheid, die al ingebouwd was bij het ontstaan van het ambt van de soeverein-baljuw,¹²³ werd ontleend aan het veertiende-eeuwse Franse strafrechtssysteem waarin de baljuws beide functies cumuleerden. In de zestiende eeuw werd zij wel getemperd doordat de soeverein-baljuw zich bij elke belangrijke beslissing in het strafproces¹²⁴ door twee leenmannen of schepenen liet bijstaan. Deze laatste dienden hem echter alleen van advies. Uiteindelijk was het de soeverein-baljuw of zijn plaatsvervanger die alleen besliste.

Bij de bestraffing wilde de soeverein-baljuw meestal zoveel mogelijk derden afschrikken

¹²² Bij de schepenenbanken, leenhoven en de Raad van Vlaanderen, waren die twee functies duidelijk van elkaar gescheiden, wat ook de oplossing is van het moderne strafprocesrecht. De vervolging lag in handen van de baljuw (uitzonderlijk meier, schout of amman genoemd) en de procureur-generaal van Vlaanderen, de beoordeling in handen van de schepenen, leenmannen en raadsheren van de Raad van Vlaanderen.

¹²³ Van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt*, p.15-20.

¹²⁴ De ondervraging van de verdachte, de beslissing over de verdere aanhouding, het vooronderzoek, de confrontatie met een medeverdachte, de ondervraging onder tortuur en het wijzen en uitspreken van het vonnis.

door het stellen van een voorbeeld. Dit blijkt niet alleen uit de formulering van bepaalde vonnissen,¹²⁵ maar ook uit de soms zeer zware straffen die hij oplegde. Zo sprak hij tussen 16 januari 1555 en 10 juni 1558 in totaal 379 vonnissen uit. Vier personen werden tweemaal veroordeeld, zodat hij in die periode in totaal 375 personen strafte. Van die 375 personen liet de soeverein-baljuw er 52 (14%) executeren.¹²⁶ Bij 26 gebeurde dit door onthoofding met het zwaard (meestal gevolgd door een tentoonstelling van het lijk op een rad),¹²⁷ bij zestien door opknoping aan een galg of aan een gewone boom buiten de stad¹²⁸ en bij tien door verbranding.¹²⁹ Dertig personen werden veroordeeld tot de galeien¹³⁰ en de meesten (circa 70%) werden verbannen voor één tot 50 jaar,¹³¹ nadat zij soms vooraf waren gebrandmerkt,¹³² het afsnijden van een stuk oor hadden ondergaan¹³³ of waren gegeseld.¹³⁴ Bij grote uitzondering was de soeverein-baljuw tevreden met een ‘simpele’ of ‘civile condempnatie’, zoals een boetebedevaart,¹³⁵ een opsluiting in de gevangenis gedurende drie dagen op water en brood,¹³⁶ het afsmecken van vergiffenis in het openbaar,¹³⁷ een verplicht verblijf van de veroordeelde in zijn woonplaats,¹³⁸ een geldboete¹³⁹ of slechts een eenvoudige waarschuwing.¹⁴⁰

Om zoveel mogelijk personen af te schrikken sprak de soeverein-baljuw ook veel spiegelstraffen uit.¹⁴¹ Deze straffen beeldden in de eerste plaats het lichaamsdeel uit waarmee het misdrijf was gepleegd. Zo werden bij Boudewijn van de Kerchove en Margriete Scarlakens de rechterhand afgeslagen waarmee zij hun moorden hadden gepleegd. Die handen werden vervolgens vastgenageld aan de palen waaraan beide veroordeelden nadien werden verbrand.¹⁴²

Aan de executiepalen liet de soeverein-baljuw ook één of meerder knuppels (‘clippels’) hangen: één aan de executiepaal van Boudewijn van de Kerchove en acht aan de executiepaal van Margriete Scarlakens. Dit was ook het geval bij de executie van Bernardyne Ysens (Paddevoet), Martyne Priem (Cort onder de menschen) en Margriete Lauwereins (Griete Quaconte). ‘In figure van de moorden’ die zij ‘hadden ghedaen ende helpen doen’, werden toen aan hun executiepaal telkens 26 knuppels gehangen.¹⁴³ De knuppels verwezen

125 Bijv. F.E., 662, f°133r: ‘... niet lydelicken zonder pugnitie in exemple van anderen ...’.

126 In de index van het register staan deze 52 vonnissen opvallend met een kruis aangemerkt!

127 Bijv. F.E., 662, f°93r, 99v, 103v en 111v.

128 Bijv. F.E., 662, f°62r, 97r, 127v, 157r, 193r, 197r, 201r, 207r en 210r.

129 Bijv. F.E., 662, f°43r, 114r, 115r, 137r, 138r, 141r, 187r en 191r.

130 Bijv. F.E., 662, f°6r, 7v, 69r-69v, 70r-70v, 74v-76r, 79v en 80r.

131 Bijv. F.E., 662, f°8v, 15r bis (3 jaar), 15v (6 jaar), 72v, 73r en 77r.

132 Bijv. F.E., 662, f°82v, 86v, 98r, 105r, 107v en 172r.

133 Bijv. F.E., 662, f°131v-132r en 145r.

134 Bijv. F.E., 662, f°10v, 24v, 28r, 71r, 78v, 78v, 79r, 82r, 85v, 86v en 87r.

135 Bijv. F.E., 662, f°11r, 19v, 24r, 37r, 52v, 53r, 72r, 74r, 176r en 222v.

136 Bijv. F.E., 662, f°18v, 67r, 92v en 147v.

137 Bijv. F.E., 662, f°11r, 18v, 72r, 74r, 75r, 106v, 124r, 125v en 147v.

138 Bijv. F.E., 662, f°42v, 133r en 175v.

139 Bijv. F.E., 662, f°126v-127r en 222v.

140 Bijv. F.E., 662, f°6r (elf vagebonden)..

141 E.I. Strubbe, ‘Weerspiegeling van het misdrijf in de straf’, in: *Biekorf* 34 (1928), p. 173; R. Verpomme, ‘Voor de Brugse vier-schaar. Strafrecht in de XVIe eeuw’, in: *Biekorf* 44 (1938), p. 259-266.

142 Zie hoger en F.E., 662, f°21r en 115r.

143 Zie hoger en F.E., 662, f°136r, 138r en 141r.

dus naar de moorden die de geëxecuteerden hadden begaan of waarbij ze waren betrokken:¹⁴⁴ met een knuppel sloeg Kaïn zijn broeder Abel dood. Meteen is ook deze tweede functie van de spiegelstraffen duidelijk: zij verwezen soms uitdrukkelijk naar het misdrijf dat was gepleegd om er de toeschouwers op te wijzen welk straf zij zouden ondergaan wanneer zij een gelijkaardig feit pleegden.

Dezelfde functie had ook de aarden pot met stro die werd opgehangen aan de staak waaraan Boudewijn van de Kerchove werd verbrand. De aarden pot, waarmee men brandende houtskool leende bij de bureu, en het stro verwezen naar de meerdere dreigingen met brandstichting die van de Kerchove had geuit en de vuurdood die hij hiervoor had kunnen oplopen.¹⁴⁵ Een verwijzing naar het gepleegde misdrijf vinden wij ook in de straf die Willem de Cnibbere uit Dendermonde op 27 juli 1556 kreeg nadat hij eerst trouwde met een jong meisje met wie hij twee kinderen had en vervolgens met een ander meisje bij wie hij een dochter kreeg. Voor die bigamie werd hij een uur lang in het openbaar tentoongesteld met twee spinrokken en vervolgens gezeseld en voor zes jaar verplicht om in zijn parochie te verblijven.¹⁴⁶ De twee spinrokken of werktuigen waarop men het vlas wond vooraleer men spon, verwezen naar de bigamie die hij had gepleegd. Het spinnen was immers een typische vrouwenarbeid.¹⁴⁷ De 33-jarige valsmunter Antheunis Herman werd op 12 februari 1557 buiten Brugge aan een galg opgeknoopt terwijl rond zijn hals de valse munten hingen die hij had gegoten.¹⁴⁸ Aan diezelfde galg werd diezelfde dag de 44-jarige Jan van Wayenberghe uit Brussel tentoongesteld met rondom zijn hals de zilveren munten die hij onrechtmatig had verguld. De opgehangen munten verwezen in beide gevallen naar de gepleegde muntvervalsingen.¹⁴⁹

Na zijn tentoonstelling werd Jan van Wayenberghe gezeseld 'met eenen baste an zijn hals' en voor 50 jaar verbannen uit Vlaanderen. De strop om zijn hals gaf de derde functie van een spiegelstraf aan. Zij verwees soms naar de sanctie die de veroordeelde volgens de geldende rechtsnormen had moeten krijgen, maar waaraan hij, wegens allerlei verzachtende omstandigheden, ontsnapt was. Voor valsemunter van Wayenberghe was dat de opknooping aan de galg. Dat was ook het geval voor de landloper en beurzensnijder Jacques Duerier die op 27 juli 1556 'met eenen baste an den hals' werd gezeseld en voor 50 jaar uit Vlaanderen werd verbannen,¹⁵⁰ en voor de 36-jarige koedief Michiel Teerlinck, die op 23 juli 1557 'met eenen stroppe an den hals' werd gezeseld en voor tien jaar uit Vlaanderen werd verbannen.¹⁵¹ Volgens de toenmalige, heersende wetgeving en rechtspraak konden zij alle drie met de galg gestraft worden.

144 Dit was ook het geval bij de verbranding van Lieven de Brauwere, Claeys Verniers (Buelkin) en Hans Samuel (Bruggheleinck). Hun metgezel Pierkin Goossens (van Herzele) werd aan een boom opgeknoopt met één knuppel boven zijn hoofd.

145 Zie hoger en F.E., 662, f°21r.

146 Dit wil zeggen dat hij er moest wonen zonder er te vertrekken: F.E., 662, f°8ov.

147 Zie hiervoor D. Callewaert (ed.), *Die evangelien van den Spinrocke. Een verboden volksboek 'zo waar als evangelie'* ca. 1510. Kapellen 2005.

148 F.E., 662, f°157r-160r.

149 F.E., 662, f°161r-162v.

150 F.E., 662, f°8ov.

151 F.E., 662, f°206v. Zie ook f°214r en 230r.

Ook Clare de Brune, die op 17 oktober 1556 een tijdje werd tentoongesteld met een spade voor zich¹⁵² en Janne de Ghezelle, die op 27 maart 1557 werd tentoongesteld met geselroeden,¹⁵³ wisten heel goed aan welke straf zij waren ontsnapt. De spade verwees naar het levend begraven, een typische straf voor vrouwelijke moordenaars of vrouwelijke medeplichtigen aan moord, en de geselroeden naar de geselstraf die typisch was voor vagebonden.

De vagebond en moordenaar Hans Samuel (Bruggelinck) werd op 8 mei 1557 verbrand, nadat hij eerst was gewurgd en daarna een tijdje aan een staak was opgehangen. 'In figure van zyne delicten' werden aan diezelfde staak vier knuppels gehangen. Boven zijn hoofd stonden bovendien een galg en een meitak.¹⁵⁴ De symboliek van de knuppels en de galg is duidelijk: de knuppels verwezen naar de moorden waaraan hij deelnam, de galg naar de opknoping die hij had ontlopen. De betekenis van de meitak ontgaat ons. Misschien verwees de tak naar de maand waarin de executie plaatsgreep?

De zestienjarige Peronne Potel uit Moeskroen probeerde het huis van haar vroegere meesteres in brand te steken uit wraak voor haar ontslag. Zij werd in Kortrijk op 8 april 1555 een tijdje op een schavot tentoongesteld terwijl een stukje van haar hoofdhaar in brand werd gestoken¹⁵⁵ en vervolgens werd zij voor 50 jaar verbannen uit Vlaanderen. De verbranding van haar hoofdhaar had een dubbele functie. Zij verwees zowel naar haar poging tot brandstichting als naar het feit dat zij ontsnapt was aan de vuurdood, in die tijd de normale straf voor brandstichting. Een voorafgaand advies van vier geleerde advocaten van 23 maart 1555 liet daaromtrent geen enkele twijfel bestaan:

Que ladite Peronne en rigueur de droict auroit mérité la mort, néanmoins attendu sa jeunesse et sexe féminin, on polroit la peine mitiger et ce faisant à condempner ladite Peronne d'estre mys sur ung eschauffault publicquement et ses cheveulx ung petit estre arsés d'une poigné d'estrain et après illecq estre fustigée avecq des verges jusques au sang et estre bannye hors le pays et conté de Flandre l'espace de cinquante ans sur peine d'extrême supplice, déclairants ses biens confisquiéz.¹⁵⁶

De 28-jarige Robert de Vos uit Steenwerk woonde in 1555 meerdere ketterse vergaderingen bij en had meerdere ketterse boeken en teksten in zijn bezit, waaronder 'Hope, ghelove en liefde' en 'De vertroostinghe in alle lyden' van een zekere van Hessele.¹⁵⁷ Hij werd op 19 december 1555 op de Burg in Brugge gedurende een half uur tentoongesteld aan een staak met een 'scroode' voor zijn hoofd en vervolgens gezeseld terwijl zijn ketterse boeken werden verbrand. In Steenwerk moest hij vervolgens zes weken blootshoofs in de zondage

152 Zie hoger en F.E., 662, f°111r.

153 F.E., 662, f°251v.

154 Zie hoger en F.E., 662, f°191r: 'Gheexecuteert metten viere an een staeke ende eerst wat verwoorcht ende tdoode lichame ghanghen an een potente met IIIJ clippelen daeran hanghende ende een meytack ende een galghe daerboven upghestelt in figure van zyne delicten.'

155 F.E., 662, f°11v-14v.

156 F.E., 662, f°13v-14r.

157 Wellicht is bedoeld 'Vertroostinghe in alle lyden ende teghenspoet' van Anthonius van Hemert.

processie lopen en in de kerk een kaars van tien pond was offeren. De straf was hem gegeven als een sanctie 'citra mortem' 'modererende de peyne in de placcaten der keyserlicken Majesteyt van der heresie'. Zij gaf dus aan dat Robert de Vos aan de wettelijke vuurdood was ontsnapt.¹⁵⁸ De boeken werden verbrand omdat zij het middel waren waarmee het misdrijf werd gepleegd.¹⁵⁹ Hiermee werd tegemoetgekomen aan een vierde functie van de spiegelstraf, namelijk het vernietigen van het voorwerp waarmee het misdrijf was gepleegd.

De tentoonstelling met een 'scroode', letterlijk vertaald met een afgesneden stuk stof¹⁶⁰ voor zijn hoofd, levert meer problemen op. Met een 'scroode' voor hun hoofd werden op 17 april 1556 ook Joos Heyke en Pieter de Burchgrave een tijdje op de Burg van Brugge tentoongesteld nadat zij bij meerdere arme mensen allerlei voedsel hadden afgeperst 'contra-rie de placcaten ende bevelen up de zelve ende ghelicke faiten ghepubliceert'. Na hun tentoonstelling werden zij gegeseld en voor tien jaar verbannen uit Vlaanderen.¹⁶¹ Ook Jan de Croock, die een diefstal met geweld pleegde, en Pieter vander Kercke, die een opzettelijke doodslag achter de rug had, werden, respectievelijk op 19 december 1556¹⁶² en op 16 januari 1557,¹⁶³ tentoongesteld met een 'scroode' voor hun hoofd. Een dergelijke tentoonstelling, meestal gevolgd door een geseling en een verbanning van 50 jaren, vindt men ook terug in talrijke vonnissen van de toenmalige Brugse stadsschepenen. Het ging daarbij telkens om personen die andere personen zwaar hadden mishandeld ('fortsen, tassementen ende ruutheden'), met inbegrip van geweld op vrouwen die tot geslachtsverkeer werden gedwongen.¹⁶⁴ In sommige van die laatste vonnissen wordt daarbij gespecificeerd dat het om een linnen ('lynen') 'scroode' ging die gebonden werd voor het hoofd of voorhoofd van de veroordeelde,¹⁶⁵ zodat wij mogen besluiten dat het om een soort blinddoek ging.¹⁶⁶ Maar ook deze aanvullingen geven ons nog geen inzicht in de juiste symbolische betekenis van deze straf.

5 Bij wijze van besluit

De soeverein-baljuw was in Vlaanderen in het midden van de zestiende eeuw nog zeer actief als gerechtsofficier en strafrechter. Met medewerking van zijn stadhouders en hun ondergeschikte sergeanten vervolgde en beoordeelde hij tussen januari 1555 en juni 1558 niet minder dan 379 strafzaken, waarbij 375 personen waren betrokken, waarvan er bijna 90%

158 J. Decavele, *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen (1520-1565)* (Brussel 1975), p. 33-37.

159 F.E., 662, f°40r.

160 E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*, 7 ('s-Gravenhage 1912), p. 779.

161 F.E., 662, f°55v-56r. Volgens de bovengenoemde vorstelijke ordonnaties op de landloperij verdienden zij de vuurdood.

162 F.E., 662, f°134r.

163 F.E., 662, f°148v.

164 Brugge, Stadsarchief, Oud archief, Verluydboek 1490-1537, f°110r, 112r, 206r, 207v, 208v, 227r, 232r, 234v, 239v, 241r, 244v, 262r, 269r, 270v, 272v; Verluydboek 1537-1555, f°14r, 21v, 70v, 88v, 101r, 106r, 115r, 119r, 132r, 135v, 162v, 172r, 207r, 211r.

165 Brugge, Stadsarchief, Oud archief, Verluydboek 1490-1537, f°227r; Verluydboek 1537-1555, f°14r, 115r, 162v en 211r.

166 Zie voor een gelijkaardige interpretatie: E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*, 7 ('s-Gravenhage 1912), p. 779.

vagebonden waren. Dit was niet verwonderlijk gezien de toenmalige zware economische crisis waarin het graafschap Vlaanderen vanaf 1550 verkeerde ten gevolge van een reeks misoogsten en door de teloorgang of stagnatie van de klassieke lakennijverheid in de grote Vlaamse steden, de *saaiproductie*¹⁶⁷ in Hondschote, de lakenproductie in Nieuwkerke, de linnenproductie in de streek van Kortrijk-Roeselare, de tapijtnijverheid in het Oudenaardse, de zoutziederij in Axel en Hulst, de visserij in Oostende en de weverij en brouwerij in Menen. Voor velen was er geen werk meer.¹⁶⁸

De soeverein-baljuw volgde de extraordinaire strafprocesgang, met inbegrip van de tortuur. Die extraordinaire strafprocesgang was toen de normale procesgang in strafzaken, ook voor de gewone burgers. Zij liet geen verdediging door advocaten of procureurs toe. Omdat de soeverein-baljuw met zijn straffen meestal een voorbeeld wou stellen, trad hij vrij streng op. Het gevolg was niet mals: 52 effectieve doodstraffen in twee en een half jaar, naast vele galeistraffen, geselingen, brandmerkingen, oorkortingen en langdurige verbanningen. De lijfstraffen waren toen nog heel erg 'in'.

De soeverein-baljuw had het vooral gemunt op bendes buiten de steden en trad daarbij op als een soort stofzuiger voor alle gevallen die nog niet bestraft waren door de gewone schepenbanken en leenhoven. De bendes die hij ontmantelde waren nog niet georganiseerd zoals in onze huidige tijd. Van enige hiërarchie, planmatig optreden, specialisatie en continuïteit was nog nauwelijks sprake. De zestiende-eeuwse bendecriminaliteit beperkte zich meestal tot een aantal ernstige vermogensmisdriven en bijna alle roofovervallen waren van het 'rustige' type. De mobiliteit van de bendes was meestal niet groot en de bendelieden hadden meestal één groot gemeenschappelijk kenmerk: zij waren vagebonden.

167 D.i. wolproductie.

168 H. Pirenne, 'Une crise industrielle au XVIe siècle. La draperie urbaine et la nouvelle draperie en Flandre', in: *Histoire économique de l'Occident médiéval* (Brugge 1951), p. 621-643; Dez., 'Note sur la fabrication des tapisseries en Flandre au XVIe siècle', *Ibid.*, 644-665; H. Van der Wee, *The Growth of the Antwerp Market and a European Economy (fourteenth-sixteenth century)* (Den Haag 1963), 1, p. 530-531 en 2, p. 213-220, 228-232; M. Backhouse, 'Korte schets van de socio-ekonomische en religieuze situatie in Kortrijk tijdens de XVIe eeuw', in: *De Leiegouw* 38 (1976), p. 415-454; H. Van der Wee, 'De hervorming in Vlaanderen en in Brabant in het licht van de economische conjunctuur der zestiende eeuw', in: *Sources de l'histoire religieuse de la Belgique, Moyen Age et temps modernes* (Leuven 1968), p. 67-71; Decavele, *De dageraad*, p. 556-574.

EEN SURNUMERAIR IN TOGA: LAURENT NOUWEN (1903-1997)

Bij wijze van inleiding

In het geheel met interviews gevulde nummer 6 (2004) van dit tijdschrift ontbrak door een samenloop van omstandigheden een vraagggesprak met een fiscalist. Thans doet zich de kans voor om deze lacune gedeeltelijk te vullen. De viering van een heuglijke gebeurtenis in het leven van een collega aan de Nijmeegse faculteit gaf mij aanleiding om mij in bepaalde aspecten van de biografie van mijn oude vriend en collega Laurent Nouwen te verdiepen: zijn vorming binnen het Dienstvak der Registratie en Domeinen en zijn blijvende geboeidheid door de netelige verhouding tussen wet en (belasting)moraal. Ik hoop dat de vruchten van deze nasporingen vroeg of laat in druk gaan verschijnen, maar de lezer zal begrijpen dat het niet mogelijk was het gehele lange en rijk gevulde leven van Nouwen, een beweeglijk en veelzijdig man, in het kader van een bijdrage voor een feestbundel te beschrijven. Ik ben de redactie van Pro Memorie daarom dankbaar voor de mij gegeven gelegenheid, in de kolommen van dit tijdschrift aan de biografie van Nouwen ruimere aandacht te mogen schenken. Als surnummerair, ontvanger en inspecteur der Registratie en Domeinen, als opleider voor het surnumerairs- en het notarieel examen, als fiscaal advocaat, als hoogleraar en als frenetiek columnist vertegenwoordigt hij immers een tijdvak uit de fiscale geschiedenis dat thans snel in vergetelheid geraakt.

Laurent Jean Marie Nouwen werd geboren te Venlo op 3 januari 1903 en overleed in het ziekenhuis te Venray op 13 december 1997, bijna vijftienennegentig jaar oud. In zekere zin was hij voorbestemd om oud, zeer oud te worden. Zijn vader Hendrik Joseph Nouwen, geboren te Thorn op 17 september 1867, diende de gemeente Venlo lange jaren als haar secretaris en overleed aldaar op 14 januari 1956.¹ In 1900 was hij te Thorn in het huwelijk getreden met Maria Hubertina Rosalia Rutten. Laurents moeder werd op 20 mei 1877 in Thorn geboren

¹ Hendrik Joseph Nouwen was de zoon van de (edels)smid en slotenmaker Petrus Laurentius Nouwen (1835-1921) (die in 1893 wethouder werd, en van 1896 tot 1914 burgemeester van Thorn was) en Gabriëlle Parren (1836-1924). Hij verloor ten gevolge van de ook in de gemeenteraad doorwerkende strijd tussen de leden van twee Thornse muziekkorpsen zijn baan van ontvanger van het Burgerlijk Armbestuur te Thorn (1889-1897), iets wat hem deed besluiten naar Venlo te vertrekken. Hier was hij van 26 maart 1900 tot 1 oktober 1905 ambtenaar ter secretarie, en, na jaren van zelfstudie, van 1905 tot 1935 gemeentesecretaris. Daarnaast was hij van 1905 tot 1922 secretaris van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Venlo. Zie over H.J. Nouwen als secretaris van Venlo de artikelen in de *Nieuwe Venlosche Courant* van 27 september 1930 ('Een stille, harde werker') en 3 ('Een ideaal werker voor de gemeenschap') en 4 januari 1935. Vgl. over de partijstrijd in Thorn ten tijde van burgemeester Nouwen: P. Crasborn, 'De burgemeesters- en secretariskwestie in Thorn', in: J. Coolen en J. Forschelen (red.), *Opera omnia II* (Thorn 1994), p. 215-244.

Portret van Laurent Nouwen op 54-jarige leeftijd. (Collectie mr. Laurent Nouwen jr. te Rotterdam)

en overleed te Venlo op 5 februari 1967 in haar negentigste jaar.² Zijn ouders hadden Laurent dus – qua leeftijd – het goede voorbeeld gegeven.

Het echtpaar Nouwen-Rutten had elf kinderen: drie jongens en acht meisjes. De oudste telg was een meisje, daarna kwam Laurent. De kinderschaar uit Venlo bracht veel tijd in Thorn door in het gastvrije huis aan de Holstraat waar de grootouders Nouwen-Parren woonden tezamen met twee ongehuwde zusters van de heer des huizes.³ Laurent keek later met plezier en vertedering terug op de in Thorn gesleten dagen en wijdde ook een boekje aan het (in de laatste tijd zo genoemde) ‘Witte stadje’.⁴ De jonge jaren in zijn woonplaats

² Moeder was ‘het mooiste meisje van de Kapel’-onder-de-Linden (te Thorn), ze was intens vroom en een beetje behaagziek. ‘Een geboren comédienne’.

³ Zie: L.J.M. Nouwen, *En passant – zes simpele verhalen met voor- en nawoord – rijk verlicht door Reinald en Laura* (Den Haag 1975), p. 19, en: dez., *Toespraak van de auteur op 5 september 1992 gehouden ter gelegenheid van de lancering van zijn boek Een heilige diplomaat of een diplomatieke heilige*. Brochure z. pl. z. j. (overdruk uit de tweede uitgave van het boek, p. 141-152), p. 147.

⁴ L.J.M. Nouwen, *Zicht op Thorn. Een beschouwing over Thorn als jeugdidylle, als gespleten gemeenschap, als belastingzuil, als toeristische attractie, als Torna Antiqua*. Tiel 1988. De auteur vermeldt dat deze uitgave gesteund was door de Gemeente Thorn, de ANWB, de Adelbert-Vereniging Venray en de Probusclub Helmond. Zulke vermeldingen van sponsoren komen in zijn publicaties vaak voor.

Venlo waren minder idyllisch. Op school werd hij geplaagd omdat hij het Venloos dialect niet zuiver, doch met een Thorns accent sprak. En als hij op zijn twaalfde naar het Klein Seminarie van de Dominicanen aan de Lange Nieuwstraat te Nijmegen gegaan is om zich daar op het priesterschap voor te bereiden, vlucht hij na anderhalf jaar weer naar huis, ziek van heimwee. Wat nu te doen? Laurent droomt van de advocatuur, voor een rechtenstudie is de gymnasiale vooropleiding vereist, maar Venlo bezit geen gymnasium. Net zoals vóór hem de man die hij later in Nijmegen zou opvolgen, George M.G.H. Russel (Venlo 1891-Amsterdam 1962), wordt de jurist-in-spe naar het plaatselijke Progymnasium gestuurd, een bischoppelijke Latijnse School, met een vierjarige cyclus, die niet van overheidswege gecontroleerd werd.⁵ Meer dan een halve eeuw nadat hij deze school verlaten had, liet Nouwen zich nog kritisch uit over haar kwaliteiten. Het kostschool-gymnasium te Rolduc was de volgende fase in zijn leven. Hij vond het daar erg onprettig: hard werken om weg te komen. In het jaar 1922 behaalde hij het begeerde eindexamen, maar toen werd het gezin Nouwen ook verblijd met de geboorte van een derde zoon.⁶ Het gevolg van deze samenloop laat zich raden: het geld om Laurent aan een universiteit te laten studeren ontbrak.⁷

Zo komen wij op een beslissend punt in het leven van collega Nouwen. Welke studierichting moest deze schrandere knaap nu inslaan? Zijn moeder dacht dat het onderwijzerschap haar zoon wel zou liggen, maar zijn vader slaagde erin bij het departement van Financiën een bescheiden studietoelage te regelen. Zoonlief krijgt een betrekking als aspirant-surnumerair op het Ontvangkantoor der Registratie en Domeinen te Venlo en gaat tevens bij H.F.R. Dubois, de Inspecteur van de Registratie aldaar, de opleidingen voor het examen van surnumerair der R. en D. en voor het Notarieel Staatsexamen volgen.⁸ Nouwen heeft aanleg voor deze studies, doch ergert zich tijdens zijn werk aan de houding en het gedrag van zijn ambtelijke chef, de Ontvanger der Registratie en Domeinen te Venlo. Als hij het bekende incident uit 1922 beschrijft waarbij zijn medestudent J.A.F. (Joep) van de Venne (de latere Roermondse notaris, 1952-1973) en de Rolducse seminarieprofessor Ferdinand Sassen (1894-1971) betrokken waren, noemt hij de Ontvanger 'een miezerig mannetje dat z'n doorlopend plichtsverzuim trachtte te compenseren met jacht, drank, dikdoenerij en *dédain* voor het donkere Zuiden'.⁹

Op 1 juni 1926 slaagt hij voor het (vergelijkend) examen Surnumerair van de Registratie en Domeinen. In 1927 verwerft hij ook het 'radicaal' kandidaat-notaris, door met succes het (weerom: vergelijkend) notarieel staatsexamen te doorstaan, maar dan is de nieuwe

5 Zie over de levensloop van Russel mijn bijdrage in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, 5 (Den Haag 2001), p. 442-444.

6 Hendrik Joseph Antonius Maria Nouwen werd op 22 augustus 1922 te Venlo geboren als elfde kind uit het huwelijk Nouwen-Rutten. Het tiende kind, Cornelia Maria Johanna, had op 13 juni 1916 te Venlo het levenslicht gezien.

7 Zie: L.J.M. Nouwen, *Achteraf bekeken. Herinneringen en overpeinzingen van een fiscalist* (Deventer 1977), onderdeel I.

8 Dubois deed later aan de Utrechtse universiteit zijn doctoraal-examen rechten. Als leerling van J.Ph. Suyling werkte hij mee aan het zesde stuk *Erfrecht van diens Inleiding tot het burgerlijk recht* (Haarlem 1931). In 1947 werd hij lid van de Hoge Raad. Vgl.: H. Schuttevaer, 'Beschouwing over persoon en werk van H.F.R. Dubois', in: *Rechtsgeleerd Magazijn Themis* 1958, p. 501 e.v.

9 Zie: Nouwen, *Achteraf bekeken*, p. II-3/4, en: P.L. Nève, 'Toetsing van het belastingrecht aan een/het rechtvaardigheids criterium. Enkele kanttekeningen', in: Y. Buruma e.a. (red.), *Recht door de eeuw. Opstellen ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Nijmegen* (Deventer 1998), p. 291-301.

surnumerair reeds uit Venlo vertrokken. Tot 1 oktober 1930 gaat hij enkele tijdelijke opdrachten vervullen.

Ik moge een ogenblik stilstaan bij het feit dat Laurent Nouwen op 23-jarige leeftijd slaagde voor het geduchte surnumerairsexamen der Registratie en Domeinen, een examen dat door E.M. Meijers ooit genoemd: ‘het moeilijkste examen voor burgerlijk recht dat ooit bestaan heeft’.¹⁰ Uit de lijst van hen die in de negentiende en twintigste eeuw deze uit 1850/1856 stammende fiscaal/civielrechtelijke vuurproef doorstonden, heeft Schuttevâer ‘een kleine galerij’ aangelegd van personen uit het dienstvak der R. en D. die tot de groten in het Nederlandse rechtsleven gerekend mogen worden.¹¹ Korthedshalve noem ik er slechts vier. Jacobus Petrus Sprenger van Eyk (1842-1907) werd in 1870 de eerste hoofdredacteur van het toen opgerichte W.P.N.R. (waarin de P dan nog ontbreekt). Iedere jurist kent voorts J.G. Klaassen als de grondlegger van het later onder andere door J. Eggens bewerkte handboek over huwelijksgoederen- en erfrecht.¹² N.C.M.A. van den Dries die in 1902 met succes het surnumerairsexamen deed, leeft voort als redacteur van het W.P.N.R. en (vice-) president van de Hoge Raad. Nouwen maakte hem mee als president van de Belastingkamer van de Hoge Raad (1946-1950) en karakteriseert zijn houding op de zittingen als ‘een standbeeld’.¹³ Voor de (belasting)rechtswetenschap is de belangrijkste van alle surnumerairs ongetwijfeld P.J.A. Adriani (1879-1974) geweest.¹⁴ Meijers schreef over hem: ‘Adriani is een self-made man, die gegroeid is tot de grootmeester van een self-made wetenschap’, een uitspraak waarop wel iets af te dingen is. Als men zich verdiept in de biografische bijzonderheden van de ontvangers en inspecteurs van het Dienstvak der R. en D. ontmoet men een ware genealogie van opleiders en opleidingen voor de examens van registratie en notariaat, opbloeiend vanaf het begin van de negentiende eeuw en pas uitstervend in 1939 bij de oprichting van de Belastingacademie in Rotterdam, respectievelijk in 1959, wanneer de notariële opleiding universitair gemaakt wordt. Enkelen hunner waren ook als privaatoceent toegelaten tot het geven van onderwijs aan een universitaire rechtenfaculteit. Wat Meijers ‘self-made men’ met een ‘self-made wetenschap’ noemt is dan ook niets anders dan ‘juristen die niet binnen een juridische faculteit, maar door een buiten-universitaire leermeester opgeleid waren’ en die tijdens hun scholing en in hun daarop aansluitende beroepspraktijk een specifieke tak van het recht tot ontwikkeling brachten, die aan de rechtenfaculteit niet onderwezen werd. Degenen hunner die eenmaal waren opgeklommen tot ‘Hoofd-ambtenaren bij het Bestuur der Registratie en Domeinen’ ten Departemente heb-

10 Zie: H. Schuttevâer, *Opgaan, blinken en verzinken. Kroniek van het voormalig dienstvak der registratie en domeinen 1812-ca. 1940* (Amsterdam-Deventer 1980) (=Ars Notariatus, 23), p. 52 (noot 22). Het examen werd doorgaans na vier tot vijf jaar studie afgelegd; het schriftelijk gedeelte omvatte de vakken Privaatrecht, Domeinen, Successie, Zegel, Registratie en Vermogens- en inkomstenbelasting, het mondeling dezelfde vakken plus de vakken Notariswet, Hypotheken, Overzicht van het belastingstelsel, en Instructies (kantoorbeheer).

11 Zie: Schuttevâer, *Opgaan, blinken en verzinken*, p. 32-34.

12 Zie de korte ‘Necrologie’ van de hand van J. Eggens, in: W.P.N.R. 3979 van 26 april 1947. Klaassen, in 1947 op 71-jarige leeftijd te Amersfoort overleden, was oud-hypotheekbewaarder, oud-notaris, oud-privaatdocent voor notariaat en fiscaal recht en opleider voor het notarieel examen.

13 Zie: Nouwen, *Achteraf bekeken*, p. XI, 2-6.

14 Zie over de levensloop van P.J.A. Adriani mijn bijdrage in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, 2 (Amsterdam 1985), p. 5-6.

ben door hun medewerking aan de ‘decisiën’ in onze oudste rechtspraakverzameling, de in 1818 aangevangen *Verzameling van decisiën, arresten en vonnissen, de zegel-, registratie-, griffie-, hypotheek- en successierechten betreffende* (vanaf 1829 het nog steeds bestaande *Periodiek Woordenboek*) tevens als ‘pseudo-wetgevers’ meegewerkt aan de rechtsvorming, niet slechts in het belastingrecht, maar ook in het aangrenzende privaatrecht.¹⁵

Adriani is zo’n opleider geweest. Dat Dubois er een was zagen we reeds. Ook Klaassen had een grote naam als docent. De biografieën en de carrières van talrijke surnumerairs, ontvangers en inspecteurs van het dienstvak der R. en D. die zich tot na de Tweede Wereldoorlog als ‘civilisten’ altijd superieur voelden aan de collega’s van de Directe Belastingen, vertonen merkwaardige parallellen. Het waren intelligente knapen waarvan de ouders een smalle beurs hadden, en die zelf jong in het kantoorleven ondergedompeld werden, lessen volgden in eigen vrije tijd bij een naburige Ontvanger of Inspecteur, en streden tegen een overweldigende hoeveelheid stof die in één examen werd getoetst. Succes was slechts weggelegd voor wie over een ijzeren discipline en grote werkkraft beschikte, en – eenmaal geslaagd – bovendien over een flinke portie geduld bij het wachten op een benoeming tot ontvanger en tot inspecteur, bij uitzondering tot hoofdinspecteur. En daarbij de mogelijkheden in de gaten houdend om het lidmaatschap van *la noblesse des finances* vroeg of laat tegen een andere broodwinning in te ruilen.

Als candidaat-notaris oude-stijl (1956) signaleer ik hier in het voorbijgaan tevens het bestaan van een andere ‘familie’ van particuliere opleidingen, namelijk van degene die door (candidaat-)notarissen gedreven werden en opleidden voor het notarieel staatsexamen.¹⁶ Ik noem in deze bijdrage slechts drie, of eigenlijk vier namen. De eerste is deze van de door Nouwen zo bewonderde politicus M.W.F. (Willem) Treub (1858-1931), tussen 1913 en 1918 minister van Landbouw, Nijverheid en Handel en van Financiën. Treubs vader, de burgemeester/gemeente-ontvanger van het dorp Voorschoten, had de handen vol met de bekostiging van de academische studies van zijn twee brillante oudste zonen, Hector en Melchior, zodat Willem na zijn eindexamen HBS (1876) het geld voor zijn studies zelf moest verdienen met allerhande kleine gemeentelijke functies. Hij behaalde het examen voor candidaat-notaris en had een tijd lang een eigen notariële school. Een rechtenstudie in Leiden werd daarnaast in de jaren 1881-1885 voltooid. In september 1885 nodigde de Amsterdamse universiteit hem uit om privaattoecent in het belastingrecht te worden, een logische gevolg van zijn promotie in hetzelfde jaar op het proefschrift, getiteld *Ontwikkeling en verband van de Rijks-, provinciale- en gemeentebelastingen in Nederland*.¹⁷ Als tweede notariële opleider vermeld ik hier de man wiens naam in notariële kringen nog steeds met respect genoemd wordt, de Amsterdamse hoogleraar prof. mr. A. Pitlo (1901-1987). De

¹⁵ Niet zonder reden wordt er in Schuttevâers dissertatie *Privaatrecht en belastingrecht* vaak naar het PW verwezen. Ik heb in de Nijmeegse oratie van M.V.M. van Leeuwe, *Belastingrecht, privaatrecht: een verkenning in het grensgebied* (Deventer 1966) niet naar het PW gezocht.

¹⁶ Vgl. in het algemeen: H. Schuttevâer, ‘Na de academische feestouverture: het stuk, genaamd “Nieuwe Plunje”’, in: *W.P.N.R.* 90 (1959), p. 265-268.

¹⁷ Zie: L.J.M. Nouwen, *Portret van een onbekend man. Willem Treub. Een remarkabel man.* Amsterdam-Deventer 1971.

notariszoon Pitlo volgde in Utrecht de lessen van de boven reeds genoemde leerling van Klaassen, de opleider, tevens privatdocent notariaat en fiscaal recht, J. Eggens.¹⁸ In 1925 slaagde hij voor het notarieel staatsexamen. In 1927 begon hij zijn werk als notarieel opleider in Groningen, zette dit voort in Amsterdam (1929-1931) en beëindigde het in Utrecht (1934-1938). Daar deed hij in 1938 zijn doctoraal examen rechten, waarna Pitlo op voorstel van Paul Scholten gevraagd werd voor het lectoraat notarieel recht aan de Amsterdamse Alma Mater.¹⁹ En de laatste naam is er een van een oud-opleider die nog leeft en floreert, collega E.A.A. (Emile) Luijten. In het kielzog van Nouwen kwam hij in 1959 als lector de geleerden van de Nijmeegse faculteit versterken. Bij zijn aanstelling was hij candidaat-notaris te Nieuwenhagen bij Heerlen alsmede opleider voor het notarieel examen. In het jaar van zijn entrée behaalde hij en passant de meestertitel. Twee jaar later nam hij de leiding van de notariële studierichting van Nouwen over, en na nog weer één jaar promoveerde hij bij Van der Grinten (1962).²⁰ Bij zijn afscheid in 1987 liet Luijten de faculteit een grote notariële studierichting na met een uitstekende reputatie.

Keren wij terug naar Laurent Nouwen. Per 1 oktober 1930 verkreeg hij een vaste standplaats als Ontvanger der R. en D. te Nijkerk, een functie die hij tot 3 juli 1936 zou bekleden. Op eigen verzoek werd hij toen, wederom als Ontvanger, overgeplaatst naar Venlo.²¹ Dit intermezzo in zijn geboorteplaats duurde slechts kort, want onze hoofdpersoon ontving per 1 juli 1937 zijn benoeming tot Inspecteur der R. en D. Vlak daarvoor, in juni, was hij vanuit Venlo naar Bussum verhuisd.²²

In de Nijkerkse jaren hadden er in Nouwens leven belangrijke gebeurtenissen plaats. De meest wezenlijke was ongetwijfeld zijn te Amersfoort gesloten huwelijk met de daar woonachtige met Maria Hubertina Helena (Miep) Ramselaar.²³ Zij was de op 3 september 1906 geboren dochter van de jong overleden textielhandelaar Machiel Antonie Ramselaar en van Sara Margaretha de Munk (1874-1940). Uit dit huwelijk waren in totaal acht kinderen geboren. Na de dood van Machiel Ramselaar had zijn weduwe de zaak voortgezet, en de oudste zoon Toon, een priester, had zich grondig met de opvoeding van zijn broers en zusters bemoeid.²⁴ Laurent Nouwen schrijft met lichte afkeuring dat Mieps oudste broer

¹⁸ De notariszoon Jannes Eggens (1891-1964) deed in 1915 het notarieel staatsexamen, in 1916 (te Utrecht) het doctoraal examen rechten. Vanaf 1922 wijdde hij zich aan de opleiding voor het notarieel examen. In 1935 volgde zijn benoeming tot hoogleraar in het Nederlandsch-Indisch burgerlijk recht aan de Rechts hogeschool te Batavia. Zie over de levensloop van Eggens de bijdrage van Mw. W.M. Peletier in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, 1 ('s-Gravenhage 1979), p. 167-168.

¹⁹ Zie over de levensloop van Pitlo de bijdrage van J.A. Ankum in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, 4 ('s-Gravenhage 1994), p. 392-394.

²⁰ Hij was aanvankelijk belast met het onderwijs aan de notariaatstudenten in het huwelijksgoederen- en erfrecht. Zie: J.B.A.M. Brabers, *De Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Nijmegen 1923-1982* (Nijmegen 1994), p. 237-239 en p. 246-247.

²¹ Het gezin woonde van 30 september 1936 tot 24 juni 1937 aan de Kaldenkerkerweg 24 te Venlo.

²² Daar had hij het woonhuis aan de Meerweg 35 gekocht.

²³ Het burgerlijk huwelijk had op 1 maart 1931 te Amersfoort plaats, het kerkelijke volgde aldaar op 7 april 1931.

²⁴ Zie over Toon, voluit mgr. Antonius Cornelis Ramselaar, R.K. priester, geboren Amersfoort 4 september 1899, overleden te Utrecht 2 januari 1981, diens door A.H.M. van Schaik geschreven levensschets, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, 3 ('s-Gravenhage 1989), p. 480-481. Mgr. Ramselaar werd in 1945 tot President van het Klein-Seminarie Apeldoorn benoemd. Nouwen schreef later enige karaktereigenschappen van zijn zoon, zoals beweeglijkheid, bewogenheid, onverzoenlijkheid en moed, toe aan 'de genen' van de familie Ramselaar en noemt dan oom Toon als voorbeeld; vgl. L.J.M. Nouwen, *Henri's vader vertelt. Zo maar een verhaal over een*

Laurent Nouwen en zijn echtgenote Miep Ramselaar in 1972. (Collectie mr. Laurent Nouwen jr. te Rotterdam)

verordonneerd had dat de jongens moesten gaan studeren en de meisjes in de zaak helpen. Miep werd belast met de boekhouding en mocht zich *nebenbei* met Engels en Italiaans bezighouden (daarin was Toon dank zij studie in Rome thuis). Het door haar geprefereerde Frans werd door Toon vanwege de frivole literatuur afgewezen.²⁵ Vierentwintig jaar was deze jonge vrouw, toen zij met Laurent Nouwen trouwde. Allen die het echtpaar Nouwen gekend hebben zingen de lof van Miep Ramselaar, intelligent, opgewekt en actief, charmant en bescheiden, onzelfzuchtig en gastvrij. ‘Wellicht de enige vrouw die het zolang met Laurent kon uithouden’, zei een oude kennis van de familie.

Uit het door Nouwen links en rechts geschrevene kan men opmaken dat het bekleden van het ontvangerschap te Nijkerk arbeidsintensief noch enerverend was. ‘Vrijheid’ en ‘onbekommerdheid’ regeerden ten huize Nouwen, nummer 6 aan ‘het desolate plein Vetkamp’ aldaar, op de grote fietstochten naar ‘oases als Kootwijk en andere idyllische plekjes’ op de ‘door het toerisme nog niet gecorrumpeerde Veluwe’ wordt in latere jaren vol heimwee teruggekeken. De moeizame geboorte en de roerige eerste jaren van de eerste nakomeling Henri Jozef Machiel Nouwen (Nijkerk, 24 januari 1932) veroorzaakten tijdelijk grote ongerustheid en onrust, maar de zon bleef over de Nouwens schijnen.²⁶ Op 18 juli 1934 konden zij de komst van hun tweede zoon, Paul Antoon verwelkomen.

In het rustige Nijkerk ook nam Laurent, gelijk niet weinige van zijn collega’s, het initiatief een opleiding te starten voor de examens van surnumerair R. en D. en van candidaat-notaris. In het W.P.N.R van 16 juli 1932 zag ik in de ‘Adreslijst cursussen opleiding notariaat

doorsnee-katholiek-gezin uit de eerste helft van deze eeuw waarvan de eerstgeborene zoon bereids in zijn prille jeugd blij gaf van zijn passie voor het presbyterschap (Tielt 1996), p. 40.

²⁵ Zie: Nouwen, Henri’s vader vertelt, p. 38.

²⁶ Bij de geboorte was een broer van zijn moeder, de gynaecoloog Cees Ramselaar, de huisarts Fré van Lent te hulp geschoten, maar het duurde vier volle dagen en nachten eer Henri ter wereld kwam; zie: Nouwen, Henri’s vader vertelt, p. 21. Hij was het eerste, met gejuich begroete, kleinkind in de families Nouwen en Ramselaar.

enz.' de vermelding: 'Amersfoort. J. Klein, Ontvanger Registratie en Domeinen en candidaat-notaris te Harderwijk; L.J.M. Nouwen, Ontvanger Registratie en Domeinen en candidaat-notaris te Nijkerk; mr. J. Schuitemaker en H. Broekhuise, Leeraar Boekhouden M.O.' Het is mogelijk dat Nouwen de opleiding reeds eerder geopend had, maar daarover vond ik geen gegevens.²⁷ Het surnumerairsexamen was sinds Nouwens eigen examen aanzienlijk verlicht. Na 1930 was het gesplitst in een vergelijkend examen dat na een studie van twee jaar de titel surnumerair en een bescheiden salaris opleverde en daarna het vakexamen.²⁸ Uit een folder die Klein en Nouwen circa 1935 verspreidden blijkt dat de opleiding voor het notariaat f400,- per jaar kostte, met zes uur les per week, en de opleiding voor surnumerair (8 uur les week) f520,- per jaar tot aan het eerste (vergelijkend) examen en daarna f500,- per jaar. De geslaagde voor het vergelijkend examen werd surnumerair en kreeg een toelage van f33,- per maand, met de verplichting op een belastingkantoor te gaan werken. Het tweede deel was het vakexamen. Wie dit behaalde werd surnumerair met vakexamen, waarna bevordering tot ontvanger (en eventueel tot Inspecteur R. en D.) volgt. In de folder werd ook een cursus Directe Belastingen aangekondigd, maar over deze opleiding werd meegedeeld dat de examens voor de Directe Belastingen reeds enige jaren niet meer gehouden werden en dat 'niet te voorzien [is] wanneer men hiermee weer begint'.

De door Nouwen achtergelaten papieren gunnen de lezer een kijkje in de keuken van zijn fiscale en notariële cursussen. De uitgebreide correspondentie, doorlopende tot in het jaar 1944, met docenten, studenten, geïnteresseerden en ouders van studenten verschaft tal van bijzonderheden over het reilen en zeilen, ook op financieel gebied, van deze privéopleidingsschool en is een afzonderlijke bestudering waard. Het koppel Laurent Nouwen/Coos Klein vormde steeds de kern van alle activiteiten.²⁹ Zij stonden in bestendig contact met elkaar en andere docenten en kenden elkaar ook privé zeer goed. Ik weersta de verleiding om uit deze brieven te citeren, memoreer hier slechts dat de lessen gegeven werden in een gehuurd lokaal in de R.K. Leeszaal aan de Nieuwstraat, een zijstraat van de Langestraat, te Amersfoort. Het onderwijs had op zaterdag plaats. Verder blijkt dat Nouwen het kantoor van de firma M.A. Ramselaar, Langestraat 48 te Amersfoort bij de organisatie van zijn onderwijs als postadres en pied-à-terre gebruikte.

Aan het eind van zijn Nijkerkse tijd deed Nouwen aan de Rijksuniversiteit Utrecht het doctoraal examen rechten (12 juni 1936). Het keuzevak fiscaal recht had hij daarvoor (10 maart 1936) te Amsterdam afgelegd bij de in het voorafgaande reeds genoemde Nijmeegse hoogleraar George Russel.

Voordat wij ons buigen over de lotgevallen van Nouwen en zijn gezin na hun verhuizing

²⁷ Er zijn in het Nouwen-archief, dat zich thans bevindt in het Belasting- en Douanemuseum te Rotterdam, vijf ordners aanwezig die hoofdzakelijk correspondentie over de 'cursus' bevatten; uit de rugnummering blijkt dat de ordners, genummerd 1, 2 en 6 ontbreken. Geraadpleegd zijn de nummers 3-5, lopende van mei 1935 tot 1 januari 1939, en de nummers 7 en 8, met correspondentie van 1 juni 1940 tot juni 1944.

²⁸ Zie: Schuttevâer, *Opgaan, blinken en verzinken*, p. 36.

²⁹ De carrière van de ontvanger der Registratie en Domeinen J. Klein eindigde, evenals die van Nouwen, in het onderwijs. In 1962 praeadviseerde hij voor de Candidaat-notarissen als 'J. Klein, candidaat-notaris te Groningen, hoofdinspecteur titulair der Domeinen te Groningen en lector aan de Rijksuniversiteit Groningen'.

naar Bussum, moet onze aandacht uitgaan naar een opmerkelijke passage uit een schrijven dat Nouwen op 7 juli 1936 aan (de grote) Adriani richtte. Het onderwerp van de brief was de inhoud – en de beantwoording door Adriani – van een rechtsvraag in W.P.N.R. 3470. In een P.S. onder zijn brief schrijft Nouwen: ‘Ik vertelde U nimmer, dat ik enkele jaren geleden in Florence in de galeria d’Uffici plotseling bemerkte dat U mijn buurman was op een bankje tegenover een Madonna van Cimabue. Ik stoorde U niet in Uw aandachtige beschouwingen. Wij zagen dit jaar een keur van moderne schilderkunst op de biennale te Venetië (inzending Italië). Nederland was er droevig vertegenwoordigd.’ Adriani antwoordde op 11 juli 1936: ‘Wat ’n toeval dat we op ’tzelfde bankje zaten. Het zal 3 jaar geleden zijn.’ Voor 2 jaar – schreef hij – was hij in Umbrië, Perugia, Assisi en daarna even in Florence. ‘Venetië heb ik nog niet bezocht, ’t trekt me niet zoo. Mijn verlangen gaat meer naar wat vóór de Renaissance was. Siena staat ’t allereerst op ’t program. Ik hoop a.s. voorjaar. Dit jaar kan niet vanwege ’t examen!’ Wij weten dat schilderen en tekenen tot op hoge leeftijd dé grote liefde van Adriani was, terwijl een aanzienlijke kennis van de (schilder)kunstgeschiedenis zijn eigen scheppingsdrang completeerde. De belangstelling van Nouwen voor de beeldende kunst was ook groot, doch geheel passief: hij raakte nimmer een penseel of schetsblok aan. Zijn voorkeur ging, het blijkt al uit zijn bezoek aan de biennale, uit naar de moderne schilderkunst, en tevens naar voortbrengselen van de beeldhouwkunst. Reeds in zijn jonge jaren, schrijft hij, was hij in Thorn een bekende van de schilder Piet Wiegman (1885-1963) die daar enkele jaren woonde (1922-1930). In 1988 bezat hij nog enkele van Wiegmans werken uit deze periode. Bij Wiegman ontmoette onze hoofdpersoon de kunstenaars Jan Sluïjters, Kees Verwey, Dirk Filarski en dokter Wieggersma die allen Wiegman kwamen bezoeken. In 1926-1927 woonde de Vlaamse schilder Raoul Hynckes (1893-1973) eveneens in Thorn. Van hem ving Nouwen, zoals hij dat uitdrukt, ‘een glimp op’.³⁰ Ik denk dat Nouwens fijne neus voor contemporaine schilders zich in deze jaren ontwikkeld heeft. Het ontbreekt schrijver dezes aan de deskundigheid én de gegevens om de betekenis van Laurent Nouwen als collectionneur van moderne kunst te schetsen. Enkele snippers wil ik de lezer niet onthouden. Zo is er de aankoop, lang geleden, van drie jeugdwerken van Marc Chagall (geboren 1887), een transactie die door de echtgenote van de koper sterk werd afgekeurd en dus werd gevolgd door het terugzenden van twee schilderijen naar de verkoper, een geste die deze op zijn beurt geheel niet apprecieerde. De derde Chagall deed Nouwen later zelf van de hand, om mij niet geopenbaarde redenen. Maar hoe trof mij in de galerie-huiskamer te Geysteren de schoonheid van enkele schilderijen, zoals van Wim Oepts, de ‘schilder van het zonnige Zuiden’ (1980-1988), en enige mooie sculpturen.³¹ En dan het treffende kinderportretje van de woelwater Henri Nouwen, op tweejarige leeftijd geschilderd door Otto van Rees.³² Wie smaak heeft, oud wordt en niet onbemiddeld is, kan een indrukwekkende collectie opbouwen.

³⁰ Aldus: Nouwen, *Zicht op Thorn*, p. 23.

³¹ Ter wille van het doek van Oepts liet Nouwen een wand van zijn woonkamer in kleur (okergeel) schilderen, maar minder fel dan de Kroonprins dit had gedaan in zijn woning aan het Noordeinde.

Adriani schilderde niet alleen, hij was daarbij een geschoold zanger (Mahler, Schubert, Hugo Wolff en anderen). Ook op dit punt liet Nouwen het afweten. Zijn productiviteit kwam tot uiting in, wat hij noemde, zijn 'schrijverij', het schrijven van lichtvoetige columns in dag- en weekbladen en tal van andere periodieken.

'Mijn bevordering tot belastinginspecteur te Amsterdam (per 1 juli 1937) ... was, achteraf bezien, een erbarmelijke promotie'. De woonomgeving werd saai, de overgang van de 'ruige en onoverzienbare vlakte van de Veluwe' naar 'een overbeschaafd en overbevolkt Gooi' viel de nieuwbakken Inspecteur der Registratie en Domeinen niet mee.³³ Maar het ergst van al was de nieuwe werkkring. Het trotse en deftige Dienstvak der Registratie en Domeinen was inmiddels met de Directe Belastingen verenigd, onder éénhoofdige leiding. Iedere ochtend moest de inspecteur der Registratie zich naar Amsterdam begeven, waar hij (met het predikaat: 'tevens inspecteur der Directe Belastingen) was tewerkgesteld op het 'geldkantoor' aan de Nieuwe Zijds Voorburgwal 226. Daar diende hij de gehele dag aangifte-formulieren voor de Inkomstenbelasting op fouten te controleren, 'een geestdodende en mensonterende taak'. Nouwen wist niet zoveel van deze materie en sprak later met warmte over zijn 'vraagbaak' bij deze treurige activiteiten. Deze vraagbaak was de toegevoegd Inspecteur Directe Belastingen Dirk Jacob Muller, die aan de overzijde van de gang zat.³⁴ Monotoon en vervelend werk, dat bovendien ook op zaterdagmorgen verricht moest worden. Het 'rechtlijnig hoofd' der Directe Belastingen gaf Nouwen geen toestemming om op die ochtend, zoals hij gewoon was, zijn school in Amersfoort te drijven.³⁵ Daarom vroeg en verkreeg hij overplaatsing naar de Directie van de Registratie en Domeinen. Deze was gehuisvest in het Oost-Indisch Huis.³⁶ De directeur, de heer M. Th. Mijnlieff, werkte zelf ook niet op zaterdag.

Door deze overplaatsing raakte onze hoofdpersoon van de regen in de drop. Wèl mocht hij op zaterdagochtend zijn besognes te Amersfoort gaan behartigen,³⁷ maar de verstandhouding met de nieuwe chef was vanaf den beginne niet best en verslechterde gedurig. De correspondentie van deze jaren getuigt van onaangename incidenten en van pogingen van onze Inspecteur om uit de fuik te ontkomen. Rond 1940 barstte de kruik. Bij de voorbereiding van een rapport aan het Departement over een successierechtelijk geschil bleek de Directeur het grondig oneens te zijn met Adriani, de erkende, maar bij het Departement niet geliefde, autoriteit op dit terrein.³⁸ Nouwen hield het met Adriani zodat de chef zelf de pen ter hand moest nemen om zijn standpunt uiteen te zetten. En hij kreeg gelijk. Maar toen hij

32 In: Nouwen, *Henri's vader vertelt*, p. 3.

33 Citaten uit: Nouwen, *Henri's vader vertelt*, p. 27.

34 In het *Losbladig fiscaal weekblad FED* van 11 oktober 1973 herdenkt Nouwen deze dan overleden collega. Muller was aan het eind van zijn loopbaan waarnemend Hoofd van de Afdeling Directe Belastingen op het Departement van Financiën geworden.

35 Zie: Nouwen, *Achteraf bekeken*, p. III, 2-3.

36 Ministeriële resolutie van 30 december 1937.

37 In 1939 werd de Belastingacademie opgericht, in de woorden van Schuttevâar een 'in wezen (nu ambtelijke) gecentraliseerde opleiding voor het surnumerairsexamen'. De school in Amersfoort verschrompelde tot een notariële opleiding. Jaren later betreunde Nouwen het isoleren van de belastingopleiding in de Rijksbelastingacademie in Rotterdam. De fiscalisten dienen met de andere juridische studenten gemengd te worden! Zie: *Surinaams Juristenblad* 1 (1963), p. 15-17.

38 Adriani werd in 1938 tot (de eerste) hoogleraar in het belastingrecht benoemd aan de Universiteit van Amsterdam.

deze triomf ter Directie bekend ging maken, bleek dat zijn uitgebreide betoog door zijn secretaresse bij vergissing niet aan het Departement was opgestuurd, zodat men daar slechts het laatste velletje met een handtekening en enige strijkages onder ogen had gekregen. De Directeur riep Nouwen ter verantwoording die niets met de typekamer te maken had. Hij slikte de aantijgingen niet en besloot de belastingdienst te verlaten. Per 1 december 1941 nam hij zijn ontslag.

Aan het eind van zijn inspecteurschap heeft Nouwen kortstondig over een uitlaatklep voor zijn geprangd gemoed beschikt; de 'schrijverij' kon losbarsten.³⁹ De katholieke krant *De Maasbode* had door het bombardement van Rotterdam in mei 1940 zijn gebouwen en persen, maar ook zijn reguliere hoofdredacteur verloren. Nouwens vriend, de beursredacteur Bert Peeperkorn, die als nood-hoofdredacteur optrad, stelde hem toen een wekelijkse column ter beschikking 'waarin ik mijn hart kon luchten'. Het eerste stukje in de rubriek 'Van recht en wet' verscheen op 18 augustus 1940. De pret duurde niet lang: op 4 februari 1941 legde de bezetter de krant een verschijningsverbod op. 'Weg was mijn rubriek waarvan ik tot dan toe mijn schrijversdorst had kunnen lessen'.⁴⁰

Na 1 december 1941 werd onze fiscalist wat hij altijd had willen zijn: advocaat, en wel bij de Hoge Raad (1942). Hij gaat een maatschap aan met zijn vriend, de Haagse advocaat mr. Albert F. de Jong. Zij houden kantoor aan de Zeestraat 90 in Den Haag. Tot september 1965 zal Nouwen de advocatuur uitoefenen.

Over zijn eerste jaren in het *nobile officium*, de jaren van 1942 tot 1945 dus, ben ik slecht ingelicht. Nouwen bericht ons vooral over het privé-leven, dat de bezetter de strop steeds strakker aantrok, dat grote aantallen mannen geronseld werden en de Nouwens voor hun levensonderhoud hongertochten moesten maken naar de omgeving van de oude standplaats Nijkerk.⁴¹ Het gezin kreeg uitbreiding door de geboorte op 24 februari 1944 van Willem Laurent Marie en de overkomst van de grootouders Nouwen die de frontstad Venlo ontvlucht waren. Op het beroepsmatige vlak noteerde ik een overwinning, behaald op 'Financiën' voor de Hoge Raad op 2 februari 1944 en ook, dat de cursussen voor het notarieel examen in ieder geval zijn doorgelopen tot 1 juni 1944.⁴²

In 1945 klaart de toestand op. In het gezin wordt na drie jongens een meisje geboren, Laurien Johanna Maria Rosa (9 augustus 1945); vader Laurent verkrijgt de positie van fiscaal adviseur van de Stichting van de Landbouw (later 'Landbouwschap') te Den Haag en van de Nationale Coöperatieve Raad te Den Haag. Vele andere instellingen, bedrijven en

39 'Le plaisir de se voir imprimé' smaakte hij voor het eerst in 1939. Zie het *Vakblad der Vereniging van Ambtenaren der Registratie en Domeinen*, no. 55-56 (sept./nov. 1939), p. 155-161, waarin zijn artikel 'Montesquieu' voorkomt, gesigneerd 'D'Ouwe'.

40 Zie: L.J.M. Nouwen, *Mijn laatste biecht – kritische reflecties van een oud man aan het einde van zijn carrière als schrijver en fiscalist* (Baarn 1995), p. 15. Zie ook p. 4: 'Niet onvermeld moge blijven dat deze uitgave tot stand kon komen mede dank zij Moret Ernst & Young Belastingadviseurs'.

41 Zie: Nouwen, *Mijn laatste biecht*, p. 15-16; Henri's vader vertelt, p. 32-33.

42 In het zgn. Bennink Bolt-arrest over art. 27 van de Registratiewet 1917 (gewezen in Nijmegen, in de Aula van de KUN) werd beslist dat door een koper betaalde makelaarsprovisie geen deel uit maakt van de heffingsgrondslag voor de overdrachtsbelasting (NJ 1944, nr. 177). Nouwen huldigde als advocaat van eiser in cassatie (de Amsterdamse notaris E. Bennink Bolt) het standpunt van Adriani, de tegenpartij dat van Dubois.

organisaties zullen er volgen die deze ervaren fiscalist aan zich willen binden. Voor hem zelf zal de verhuizing van het gezin uit het Gooi naar een huis aan de Nieuwe Duinweg 20 te Scheveningen een opsteker geweest zijn (1947).

Het lijkt mij een goed teken dat Laurent toen weer begon te schrijven. Ik zag in zijn plakboek artikelen uit de jaren 1947-1950 uit het blad *Boer en Tuinder* en diverse andere tijdschriften, en achterin (opnieuw) columns uit *De Maasbode* van 18 oktober 1952 tot 24 december 1952, gesigineerd 'Indubio'. Ook zijn er stukken uit *De Katholieke Werkgever*, jaren 1954-1957, en het *Losbladig Fiscaal Weekblad FED*, jaren 1955-1956.⁴³ Wie de houding van Nouwen ten opzichte van het fenomeen 'belastingheffing' wil leren kennen, kan zich laven aan de zojuist vermelde publicaties. Fundamenteler lijkt mij de volgende passage uit het in 1955 verschenen rapport van een door hem voorgezeten Commissie van het Centrum voor Staatkundige Vorming.⁴⁴ Het rapport is vooral gecentreerd rond de gezinsverzorging en poneert in dit verband de natuurrechtelijke oorsprong van het eigendomsrecht. Ook wordt aangevoerd dat het gezin een eigen maatschappij is, geheel los van de staat, zulks onder verwijzing naar de pauselijke encycliek *Rerum novarum*. 'Te vergaande successiebelasting in de rechte lijn is als onjuist en zelfs al immoreel te qualificeren'. Het zijn geluiden die ook uit de mond van de toenmalige Nijmeegse hoogleraar-fiscalist Russel hadden kunnen komen.⁴⁵ Nouwen had dus de goede instelling om het Van Loon-arrest uit te lokken, het zogenaamde premieschenkingsarrest (H.R. 17 februari 1954, NJ 1954, nr. 1954, 290) en het arrest van 25 april 1956 (BNB 1956/187) waarin de Hoge Raad Nouwens visie volgde met betrekking tot het marktprijs criterium bij de vaststelling van de coöperatiewinst. In beide geschillen wordt de positie van de burger of de door hem in het leven geroepen rechtspersoon beschermd tegen in hun ogen niet op de wet gegronde aanspraken van de fiscus. Nader onderzoek in de jurisprudentieverzamelingen zou ons meer over Nouwen als advocaat kunnen leren.⁴⁶ Wat hij in en buiten de rechtszaal presteerde, moet in ieder geval de aandacht getrokken hebben van de invloedrijke Nijmeegse hoogleraar burgerlijk recht W.C.L. van der Grinten. Mede op diens advies werd onze fiscalist met ingang van 15 mei 1959 aan de K.U.N. benoemd als buitengewoon (wij zouden nu zeggen: part-time) hoogleraar notariaat. Hij zou leiding moeten geven aan de in september 1959 aan de universiteit te openen notariële opleiding.⁴⁷ De nieuwbakken hoogleraar schopte in zijn oratie meteen tegen enkele heilige notariële huisjes.⁴⁸ Hij verklaarde zich een voorstander van het vrije notariaat, uit te oefenen in com-

⁴³ In het *Losbladig Fiscaal Weekblad FED* zullen tot in augustus 1976 met regelmaat jurisprudentie-annotaties van Nouwens hand te vinden zijn.

⁴⁴ *Rapport van de Commissie-Nouwen betreffende het gewijzigd ontwerp van Wet inzake de heffing van de rechten van successie, van schenking en van overgang*, 's-Gravenhage 1955 (Centrum voor staatkundige vorming).

⁴⁵ Vgl. mijn: 'Toetsing van het belastingrecht aan een/het rechtvaardigheids criterium. Enkele kanttekeningen'.

⁴⁶ Nouwen geeft in zijn boekje *Achteraf bekeken aardige karakteristieken van twee presidenten van de Belastingkamer van de Hoge Raad (vice-presidenten van de Raad) waarvoor hij gepleit heeft, N.C.M.A. van den Dries (1946-1950) 'als een standbeeld', en L.A. Nypels (1950-1958) een man met een 'zuidelijk temperament en het advocatenbloed nog in z'n aderen'*; zie p. XI, 2-6.

⁴⁷ In zijn kielzog kwam E.A.A. Luijten als lector de faculteit versterken, belast met het onderwijs aan de notariaatstudenten in het huwelijksgoederen- en erfrecht.

⁴⁸ L.J.M. Nouwen, *Aan de wieg van de notariële meester in de rechten. Een beschouwing naar aanleiding van de incorporatie van de notariële studie in de juridische faculteit bij de Wet van 30 oktober 1958*, Stbl. 494. Nijmegen-Utrecht 1959. De oratie werd op 20 november 1959 uitgesproken.

binatie met, en als specialisatie van, de advocatuur, hetgeen hem op prompte kritiek van de Amsterdamse notaris mr. A.G. Lubbers te staan kwam.⁴⁹

Aan het slot van zijn oratie herdacht de spreker in het bijzonder drie personen aan wie hij veel te danken had. Het waren zijn vader, zijn schoonmoeder, mevrouw Ramselaar-de Munk, en zijn op 14 augustus van het lopende jaar op 57-jarige leeftijd overleden compagnon en vriend mr. Albert de Jong.

Terzijde merk ik op dat Nouwen niet lang alleen op zijn kantoor gezeten heeft. Daarvan getuigt een in zijn nagelaten papieren berustende gedrukte kaart, gedateerd 12 oktober 1959, waarop meegedeeld werd dat het kantoor van mrs De Jong en Nouwen, advocaten, in verband met het overlijden van mr. A.F. de Jong per 15 oktober 1959 zou worden voortgezet door prof. Nouwen en mr. M.V.M. van Leeuwe. Het kantoor bleef gevestigd aan de Zeestraat 90 te Den Haag, maar niet voor goed. Op 18 september 1963 zijn Nouwen en Van Leeuwe verhuisd naar het uit 1756 daterende huis Noordeinde 66 in den Haag, direct naast het Koninklijk Paleis. Zij meldden de adreswisseling toen zij aankondigden dat mr. G.C.M.W. Robbers per die dag tot hun kantoor was toegetreden. Laurent Nouwen zou slechts twee jaren de buurman van het Paleis zijn.⁵⁰ In verband met zijn benoeming per 1 september 1965 tot gewoon hoogleraar belastingrecht aan de Katholieke Universiteit Nijmegen legde hij toen de advocatuur neer. Twee jaar later volgde Medard van Leeuwe het voorbeeld van zijn confrère: in 1967 werd ook hij gewoon hoogleraar belastingrecht aan de K.U.N. In 1965 was hij reeds (naast Nouwen) als tweede buitengewoon hoogleraar in het belastingrecht benoemd. De locaties veranderden, de vriendschap bleef. Een leeftijdsverschil van meer dan twintig jaar speelde geen rol. Dit was een van Nouwens opmerkelijke gaven: tot op zijn laatste dag kon hij moeiteloos de generatiekloof overschrijden. De schrijver van deze regels, dertig jaren na Nouwen geboren, is eerst in 1975 met hem bekend geworden, en toch op een vanzelfsprekende wijze met hem bevriend geraakt.

Keren wij terug naar Nijmegen. Twee jaar na zijn oratie, na het emeritaat van de fiscalist prof. Russel, verwisselde Nouwen het 'Notariaat' in zijn leeropdracht voor het 'Belastingrecht'.⁵¹ We kunnen deze verschuiving in verband brengen met het feit dat in 1959 het voor het vennootschapsrecht relevante belastingrecht onderdeel was geworden van het voor alle studenten Nederlands recht verplichte doctoraal vak handelsrecht. Dit laatste was steeds door Nouwens voorganger bepleit, maar werd buiten hem om geëffectueerd. Dit onderwijs kwam in 1961 (ook) op de rug van Nouwen terecht, en zou daar pas in 1965 vanaf glijden, op de schouders van de nieuwe buitengewoon hoogleraar van Leeuwe. Toen kon Nouwen zich, ditmaal als gewoon hoogleraar, tot de notariële studenten beperken.⁵²

49 In een bespreking van de oratie in: *W.P.N.R.* nr. 4613 van 16 januari 1960.

50 Nouwen vond het een bijzondere eer dat hij, toen het pand als woning voor prins Willem-Alexander was ingericht, als voormalige gebruiker ervan in 1995 door een hofauto werd opgehaald en vervolgens door de kunsthistorica mevr. Teixeira de Mattos rondgeleid. Het interieur vond hij in zijn geheel een tikje gewaagd, maar het kon zijn goedkeuring wegdragen. Het feit dat een der kamers wanden rood geschilderd was om de schilderijen te ondersteunen verheugde hem zeer.

51 De omschrijving van Luijtens lectoraat 'huwelijksgoederen- en erfrecht' werd toen uitgebreid tot 'notarieel recht met uitzondering van het belastingrecht'. In 1963 werd dit lectoraat omgezet in een buitengewoon hoogleraarschap.

52 In 1965 verhuisde hij ook naar de Heilig Landstichting, Sophiaweg 45. Daar woonde het echtpaar Nouwen tot 1972, toen zij in

Gedurende de jaren 1959 tot 1965 combineerde hij bovendien het (part-time) hoogleraarschap met de advocatuur, en bleef daarbij in Scheveningen wonen. Omdat hij 's vrijdags en 's zaterdagsmorgens college gaf, logeerde hij de vrijdagnacht in de hoekkamer aan de voorkant van het Klooster van de Zusters van Sint-Dominicus van Bethanië, op de Mookerheide. Het adres was niet toevallig: zijn oudste zuster Jeanne (zuster Magdalena) was moeder-overste van deze Congregatie. In de huisjes op het terrein van het klooster bracht de familie ook vaak de vakantie door.

Een hoogleraar wordt door zijn collega's, maar vooral door zijn studenten scherp geobserveerd. De jaren voor de komst van Van Leeuwe had Nouwen veel toehoorders. In februari 1961 bijvoorbeeld telde de Nijmeegse rechtenfaculteit 82 studenten aan de notariële opleiding en 257 studenten Nederlands recht. Men vond in het algemeen dat hij goed college gaf, duidelijk en vol humor. Met name zijn uiteenzettingen over het 'aanmerkelijk belang' in de inkomstenbelasting zijn velen bijgebleven.⁵³ Hij had echter zijn vaste slachtoffers in de zaal, die het mikpunt van zijn, soms snijdende, grappen waren. Op examen kon hij onbarmhartig zijn, iets wat correspondeert met zijn gewoonte bij promoties te opponeren met spitse, onverwachte vragen die de promovendus in grote verwarring en wanhoop brachten, de aandacht van de zaal tevens wisten te richten op Nouwen. Net zoals zijn moeder hield hij van acteren. En hij die graag opgemerkt werd, reed ook bij voorkeur (en tegen de zin van zijn vrouw) in opzichtige, met vinnen getooide, grote Amerikaanse auto's, in opvallende lichte kleuren. De koosnaam van een van zijn wagens: 'de zalm van Nouwen' spreekt voor zichzelf. En wie noemde zichzelf 'de best geklede hoogleraar van de faculteit'? Een neiging, zichzelf op de voorgrond te stellen, en een zekere ijdelheid waren hem niet vreemd. En de keus van zijn favoriete ontspanning, het paardrijden, verwijst toch wel naar Nouwens zin voor discipline, zichzelf én anderen opgelegd.⁵⁴ Toen de artsen hem rond zijn tachtigste zijn geliefde ruitersport verboden en naar de mountain bike verwezen, maakte dit hem diep ongelukkig.

Zijn opvattingen over de functie van de belastingheffing leden niet onder invloed van de geest des tijds. Een door hem voorgezeten commissie die over 'gehuwd en ongehuwd in de inkomstenbelasting' rapporteerde (1961), nam als uitgangspunt dat belastingen 'neutraal' moeten zijn, in deze zin dat van de fiscale wetgeving geen stimulans dient uit te gaan tot het al dan niet verrichten van bepaalde handelingen omwille van de fiscale consequenties, bijvoorbeeld al dan niet trouwen, of al dan niet verrichten van beroepsarbeid door de gehuwde vrouw. Als de wetgever de beroepsarbeid van de gehuwde vrouw werkelijk wilde stimuleren, diende hij het stelsel van de inkomstenbelasting grondig te veranderen.⁵⁵

Geysteren de woning aan de Heikampweg 10 betrokken.

53 Vgl. zijn: *Over het aanmerkelijk belang*. 2 dln. Amsterdam 1965 (Reeks: Fed's fiscale brochures; IB: 6.1).

54 Zie een interview in de *Tijd/Maasbode* van 1 juni 1959: Paarden spelen een grote rol in zijn leven, hij is lid van het hoofdbestuur van de stichting 'Nederlandse Draf- en Rensport', en voorzitter van de 'Nederlandse Jockey Amateur Vereniging'.

55 [Rapport van de Commissie Nouwen betreffende] *Gehuwd en ongehuwd in de Inkomstenbelasting*. 's-Gravenhage 1961 (Centrum voor staatkundige vorming). Afkeer van instrumentalisering blijkt ook uit zijn preadvies van 1962. Zie: J.R.H. Buining en L.J.M. Nou-

Aan het eind van de jaren zestig kwam Nouwen tot een kritische visie op de relatie tussen fiscus en contribuabelen. In een interventie op de Belastingconsulentendag 1968 noemt hij het belastinggebouw ingewikkeld, de bewoners van het gebouw 'acrobaten en knoeters'. Hij constateert dat een hoog tarief en een steile progressie het ontgaan van belasting oproepen.⁵⁶ In hetzelfde jaar betoogt hij dat niet, zoals algemeen aangenomen wordt, het 'draagkrachtbeginsel' aan de belastingheffing ten grondslag ligt, maar de maatschappelijke machtspositie. Nouwen bepleit voor de toekomst eerherstel van de omzetbelasting en het verlichten van de noden van de armen zonder belastingmaatregelen. 'De nooddriftigen helpe men direct'. Men kan geen gerechtigheid nastreven in een geïsoleerd deel van het recht, namelijk het belastingrecht.⁵⁷

In dezelfde tijd ongeveer veranderen de inhoud en de doelgroep van zijn publicaties. Te beginnen met het derde plakboek (1968-1971) gaat onze auteur veelvuldig in de meeste uiteenlopende niet-fiscale periodieken publiceren (zoals *Het Financieel Dagblad*, het blad *Coöperatie* en de *Haagse Post*) en laat zich ook her en der interviewen. Ik noem hier het *Weekblad Accent*, *FEM*, *Financieel Economisch Magazine* en de *NRC*, doch ook *De Pijler*, de personeelskrant van de Ballast-Nedam Groep N.V. Dit laatste interview ging over zijn in 1971 verschenen geschrift over Willem Treub.⁵⁸ De in plakboek III ingezette tendens tot 'uitwaaieren' zet zich in de volgende band (1971 tot 1974) voort. Het aantal interviews neemt toe, onder andere in *De Pijler* en in *Welwezen* (Orgaan van de Nederlandse Vereniging ter Bevordering van het Levensverzekeringwezen, N.V.B.L.).⁵⁹ Wij lezen er tevens persberichten over Nouwens temperamentvolle optreden als 'een woedende President-Commissaris' die een aandeelhoudersvergadering van Erdal voorzat en de laaiende ruzies trachtte te beheersen die opbleiden tussen de grootaandeelhouders van de familie Wolbers en de andere aandeelhouders.⁶⁰ Voor de fiscalist van belang is zijn bijdrage aan de Belastingconsulentendag 1974 waar D. Brüll sprak over 'Fiscale mythologie' en Nouwen een discussiebijdrage leverde.⁶¹ Men bemerkt dat deze laatste de band tussen de ethiek of moraal en het belastingrecht be-

wen, *Fiscale problemen rondom schenkingen. Prae-adviezen uitgebracht door ... voor de jaarlijkse Algemene Vergadering van Broederschap der notarissen in Nederland te houden te Breda op donderdag 20 september 1962.* 's-Gravenhage 1962.

56 C.P.A. Geppaart, *Onewenwichtigheden in de belastingwetgeving: [voordracht gehouden op de belastingconsulentendag 1968 georganiseerd door de Nederlandse Federatie van Belastingconsulenten] / debaters: K.V. Antal [en] L.J. Nouwen.* Amsterdam 1968 (Serie Belastingconsulentendagen; Nr 13).

57 L.J.M. Nouwen, *De belastingen in het jaar 2000. Rede uitgesproken bij gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de N.V. Levensverzekeringmaatschappij BTL op 4 oktober 1968 in het Kurhaus te Scheveningen.* Deventer 1968. Op verzoek van dejarige verzekeraar is de rede in druk uitgegeven! Ook een rede, gehouden ten afscheid van de belastingcommissie van de Nationale Coöperatieve Raad (waarvan hij bijna vijftientwintig jaar fiscaal adviseur was geweest) bracht het tot zelfstandige publicatie: L.J.M. Nouwen, *Heeft de coöperatiewinst een dubbel gezicht? Een tot een beschouwing uitdijende annotatie op het arrest van de hoge Raad van 14 mei 1969 rolnummer 16113.* Deventer 1969. (=overdruk uit *Losbladig Fiscaal Weekblad FED* met een aanvullend 'Ten afscheid', 'Kanttekeningen' en 'Tekstvergelijking').

58 Dit is het hierboven reeds vermelde: *Portret van een onbekend man. Willem Treub. Een remarkabel man.* Nouwen was president-commissaris van de Ballast-Nedam Groep. Hij droeg het boekje ter gelegenheid van hun veertigjarig huwelijk op aan zijn echtgenote Maria Huberta Helena 'die mij door haar liefdevolle zorgen de gelegenheid gaf tot werken'.

59 Nouwen was geruime tijd adviseur van de Vaste Commissie van de N.V.B.L. en de 'Unie van Schadeverzekeraars'.

60 Knipsels uit *De Volkskrant* van 24 juni en het *Het Financieel Dagblad* van 27 juni 1972. Het is een geruststelling dat wij weten dat Nouwen eerst in 1975, door de wet gedwongen, zal aftreden als president-commissaris van Intradal (oud: Erdal), waar hij vanaf 1961 commissaris, sinds 1972 President-Commissaris was.

61 'Discussiebijdrage I', in de brochure: D. Brüll, *Fiscale mythologie. Belastingconsulentendag '74.* Deventer 1974. (=Serie Belastingconsulentendagen, 19), p. 43-48. In zijn plakboek IV bewaarde Nouwen enige knipsels over de toen ontstane 'affaire Brüll'.

gint te slaken. Hij achtte het een mythe dat ons belastingregime strookt met het rechtsgevoel van de leden van de Nederlandse samenleving, voorzover zij belasting van betekenis betalen. Een mythe noemde hij het ook dat er vanuit de belastingmoraal gezien een essentieel verschil bestaat tussen het ontduiken en het ontgaan van belastingen, en ‘een wensdroom’ dat men beide verschijnselen onder de knie zou kunnen krijgen. De Nijmeegse hoogleraar concludeerde – in het voetspoor van Heinrich Böll – dat in de moderne belastingpolitiek het begrip belastingmoraal in wezen belachelijk en zelfs ontoelaatbaar is.

Het is de spreker van de Belastingconsulentendag, de Amsterdamse hoogleraar D. Brüll, overigens slecht vergaan. Hij had in zijn lezing onder andere het mythisch beeld dat het fiscale ambtenarencorps van zichzelf had, ter discussie gesteld en verklaard dat zo iets in Nederland als een sacrale beschouwd werd. En inderdaad, Brüll kreeg het aan de stok met de staatssecretarissen Van Rooijen die hem desavoueerde en Kombrink die hem verkeerd citeerde (1982). De redactie van het *Weekblad voor Fiscaal Recht* weigerde toen het verweer van Brüll tegen Kombrinks aantijgingen te plaatsen: ‘een treffend staaltje van de niet alleen bekrompen maar zelfs verstikkende sfeer die er in die jaren [ca. 1970-ca.1985] in de fiscale wereld heerste’.⁶² Brüll neemt dan ‘voortijdig afscheid van het fiscale podium’. In een ingezonden stuk in voornoemd *Weekblad* noemt Nouwen hem onbaatzuchtig, onafhankelijk en een man met moed en durf. ‘Jammer, doodjammer, dat hij weg is’.⁶³

Nouwen die steeds goed voor zichzelf zorgde, had ook geregeld dat zijn eigen pennenvruchten niet geweigerd zouden worden. Desgevraagd gaf Louis Frequin, de hoofdredacteur van *De Gelderlander* hem toestemming regelmatig columns in deze krant te schrijven. Nouwen opende de reeks van zijn artikeltjes – ondertekend met ‘D’Ouwe’ en geplaatst in de rubriek ‘Recht en Krom’ – in november 1971 en sloot haar op 15 december 1978 af, vlak voor zijn zesenzeventigste verjaardag.⁶⁴ Eind 1972 en eind 1973 werd de oogst een tweede maal binnengehaald: toen zagen twee bundeltjes het licht met een bloemlezing uit de columns van dat jaar.⁶⁵

Op 3 januari 1973 werd Laurent Nouwen zeventig. Volgens de toen vigerende wetgeving moest hij aan het eind van het lopende collegejaar met emeritaat gaan. Veel te vroeg, naar zijn eigen oordeel. Hij voelde zich ‘overboord gezet’. Op 15 juni gaf hij zijn laatste college, maar niet in de vorm van een officieel afscheidscollege. Nog lang bleef hij wrokken over het hem toen aangedane onrecht.⁶⁶ Om te bewijzen dat hij nog volop meetelde vatte hij zijn oude beroep weer op en liet zich in januari 1974 inschrijven als advocaat bij de Rechtbank Roermond. Tegelijkertijd voerde hij het aantal van zijn publicaties, spreekbeurten en inter-

62 Aldus N. Nobel in: [J.R. Glasz. e.a.], *Vijftig jaar rechtspraak in Nederland. 3 persoonlijke impressies* (z. pl. 1995), p. 71-72. Nobel noemt dit: ‘een beschamend dieptepunt in de fiscale geschiedenis van de afgelopen 50 jaar’.

63 WFR, 10 november 1983.

64 Ook naderhand hanteerde de auteur de schuilnaam ‘D’Ouwe’, zoals onder ingezonden stukken, geplaatst in 1979 en 1980 in het *Weekblad voor Fiscaalrecht*. Het Nouwen-archief bevat acht plakboeken met het opschrift ‘Recht & Krom’, en daarnaast een losse map ‘De Gelderlander. Recht en Krom’ met correspondentie, vooral met lezers van de rubriek.

65 *Recht en krom, twintig speelse opstellen waarin het fiscaalrecht een rol speelt*, z.pl. 1972 (selectie uit opstellen, onder pseudoniem in *De Gelderlander* gepubliceerd in de loop van 1972); en: *In de loop van ... '73. Het jaar 1973 gezien door een fiscale jurist*, Amsterdam 1973 (selectie uit opstellen, onder pseudoniem in *De Gelderlander* gepubliceerd in de loop van 1973). Nouwen noemde dit de ‘AGO-brochure’.

66 Nouwen werd opgevolgd door mr. D. Smit, eerst als lector, daarna als buitengewoon hoogleraar belastingrecht.

views aanzienlijk op. In 1973 en 1974 verleende het bij zijn collega's minder bekende periodiek *Grens en Maas. Weekblad voor Noord-Limburg* onderdak aan zijn – met 'enpassant' onderstekende pennenvruchten.⁶⁷ Een jaar na zijn afscheid zag zijn boekje *Van weduwenverbranding tot weduwentpensioenen* het daglicht, aan het slot waarvan (wel heel optimistische) vizioenen over het pensioensysteem in het 'magische jaar 2000' waren opgenomen.⁶⁸ Weer een jaar later kwam *Enpassant – zes simpele verhalen van de pers*,⁶⁹ in 1977 volgde het reeds eerder aangehaalde, uit elf hoofdstukjes bestaande, deels autobiografische, deels fiscaalrechtelijke *Achteraf bekeken*.⁷⁰ Interessant is de wijze waarop de auteur zich keert tegen de opvattingen, geuit door de oud-staatssecretaris van Financiën F.H.M. Grapperhaus in zijn Leidse oratie (1976). De nieuwbenoemde hoogleraar had gezegd dat de juridische vrijheid van de ondernemer in het belastingrecht haar uiteindelijke bekroning vindt in zijn ethische vrijheid om door zijn persoonlijke overtuiging uit te maken, waar voor hemzelf de grens van moraal en fatsoen ligt bij zijn streven naar belastingbesparing, en dat daarbij de een tot de rekkelijken, de ander wellicht tot de preciezen behoort, maar ieder het voor zichzelf uitmaakt. Niet geheel terecht merkt Nouwen op: 'Een moraal zonder afbakening is ... naar mijn smaak hetzelfde als géén moraal!'⁷¹

Vijf jaar na zijn pensionering, in 1978, werd Nouwen door een ramp getroffen. Na een langdurig ziekbed overleed op 9 oktober 1978 zijn echtgenote Maria (Miep) Ramselaar.⁷² Zij was toen slechts tweeënzeventig jaar oud. Laurent was drie jaar ouder, en kende bovendien het statistisch gegeven dat vrouwen in het algemeen ouder worden dan mannen. Hij had dan ook nooit rekening gehouden met het feit dat hij alleen zou achterblijven. Negen jaar later vertelde hij, na de dood van zijn vrouw het gevoel gehad te hebben, niet meer compleet te zijn. Zij had een stuk van zijn leven meegenomen. Alles deden zij samen. 'Zij verzorgde mijn correspondentie, nam de telefoontjes aan. We reisden erg veel. We vulden elkaar aan'.⁷³ Na haar dood was hij desolaat. 'De dood is absoluut. Als er een verrijzenis en een hiernamaals is, dan toch in termen die ons op aarde niet aanspreken'. 'Je staat voor een muur. Het is definitief uit. Af'. Na twee jaar is de pijn gaan helen en heeft Nouwen zich uit de impasse kunnen bevrijden. Op het moment dat hij deze uitspraken doet is hij een 'dappere individualist geworden'. 'Ik zou er de pest aan hebben als ik helemaal afhankelijk zou zijn'. Typerend voor de taaie veerkracht van onze hoofdpersoon en voor zijn hartstocht voor

67 Het Nouwen-archief bevat een plakboek 'enpassant' met de uitgeknipte artikeltjes.

68 L.J.M. Nouwen, *Van weduwenverbranding tot weduwentpensioenen. Flitsen uit antropologie en recht*. Rotterdam 1974. De uitgave van dit boekje was gesponsord door de Nationale Nederlanden Levensverzekering.

69 *Enpassant. Zes simpele verhalen met voor- en nawoord – rijk verlicht door Reinald en Laura*. Den Haag 1975.

70 Nouwen, *Achteraf bekeken. Herinneringen en overpeinzingen van een fiscalist*. Deventer 1977. Het boekje is uitgegeven door de Coöperatieve Centrale Raiffeisen-Boerenleenbank B.A.

71 Zie inzake Grapperhaus' ideeën: *ibid.*, p. IX, 7. De spotvogel Nouwen plakte hierbij in zijn plakboek een stukje van Harry van Seumeren uit de *Volkskrant* van 9 maart 1978 over de Grapperhaus-constructie. De deelnemers daaraan gebruikten hierbij het (in economische zin nutteloze) herbeleggen van risicoloos vermogen als een pure belastingbesparing. Deze deelnemers waren Grapperhaus zelf, M.V.M. van Leeuwe en staatssecretaris Hoefnagels.

72 Zie Henri J.M. Nouwen, *In Memoriam. Notre Dame, Indiana* 1980.

73 Uit de cursus-ordners met briefwisseling uit de dertiger jaren blijkt inderdaad hoe nauw de echtelieden samenwerkten bij het voeren van hun correspondentie, en ook hoezeer zij, geheel in de geest van de tijd, samen op de kleintjes letten, zoals op het terugvorderen van de kosten van een telefoongesprek dat een vloerenlegger van Bruynzeel op hun telefoon gevoerd had met zijn firma (oktober 1937). Citaten uit een interview met Nouwen in het *Dagblad voor Noord-Limburg* van 18 april 1987.

‘schrijverij’, is dat er in december 1979 toch weer een bundeltje verschijnt, getiteld *Ook de fiscus heeft een hart, en andere verhalen waarin het belastingrecht een bescheiden plaats inneemt*. Het draagt de inscriptie ‘voor MARIA T’.⁷⁴ Het laatste verhaal, ‘Een reis om nimmer te vergeten’ gaat over een in de herfst van 1978 door het echtpaar Nouwen ondernomen vliegreis naar de V.S. om hun zoon Henri in New Haven te ontmoeten. Voor één maal gunt onze fiscalist ons een blik achter de schermen van zijn gebruikelijke glimlach:

Ik kijk naar mijn vrouw, ze is in slaap gesukkeld boven haar dikke boek; ze ziet er moe uit, de anders zo energieke en bezige vrouw. Ik stoot haar zachtjes aan, ze ontwaakt en vraagt met verwonderde ogen ‘waar zijn we?’ ‘Voel je je goed?’ vraag ik. ‘Ik ben zo moe en weet niet waarvan, ik heb de hele dag nog niets gedaan.’ ‘Reizen is vermoeiend, vooral voor wat oudere mensen als wij,’ is mijn repliek. Verlegen lacht ze als ontmoette ze me voor het eerst in haar leven: ‘Oud, jij?’ en ik schep altijd zo over je op dat je ondanks je leeftijd nog zo jong bent.’

Maar Laurent’s vraag ‘Voel je je goed’ was terecht gesteld. Een Amerikaanse arts constateerde een lever-tumor, en na vier dagen waren de Nouwens weer op weg naar Nederland. De daar ingezette behandeling van het reeds uitgezaaide kankergezwell heeft niet mogen baten.

In december 1980 wordt het laatste plakboek ‘Publicaties’ aangelegd. Wij zien dat onze auteur rond 1986 zijn juridische *Tätigkeit*, zoals hij het zelf noemde, heeft beëindigd en zich tot de ‘Geschiedenis’ heeft bekend. Op 15 september 1986 liet hij zich te Roermond van het tableau schrappen en legde hij zijn praktijk als advocaat neer. Maar daarvóór had hij zich nog eens terdege over het verschijnsel ‘belastingfraude’ gebogen. Aanleiding hiertoe was het verschijnen in 1980 van het zogenaamde Rapport-Van Bijsterveld over dit onderwerp.⁷⁵ De uitkomst van het door Van Bijsterveld ingestelde onderzoek, dat twee van de drie zelfstandigen frauderen met de belastingbetaling als ze de kans hebben, verwonderde Nouwen niet. In de hele maatschappij neemt het normbesef af, is zijn ervaring, en leidt hyperindividualisme tot ontkenning van het bestaan van gezag. Bovendien is het uiterst kwestieus of ons fiscale recht met zijn hoge tarieven nog wel ‘rechtvaardig’ is, en fraude dus een verstoring van de rechtvaardigheid vormt, zoals Van Bijsterveld stelt. Nouwen kenschetst het Nederlandse belastingrecht als ‘een van boven opgelegd recht dat erg veel opportunisme bevat’, en evenmin ‘fraude-proof is’. Daarom pleit hij voor de vervanging van de inkomstenbelasting door een belasting van het deel van de inkomsten dat geconsumeerd wordt. Minder de weg van de ethiek bewandelen, meer die van de doelmatigheid, klinkt het uit Geysteren.⁷⁶

74 *Ook de fiscus heeft een hart, en andere verhalen waarin het belastingrecht een bescheiden plaats inneemt*. Z. pl. 1979. Het bundeltje is uitgegeven door de Coöperatieve Centrale Raiffeisen-Boerenleenbank B.A. Het laatste verhaal staat op p. 47-52.

75 Aangepaste versie van het verslag van een onderzoek naar de aard en de omvang van de belastingfraude: uitgebracht in april 1979 aan de Minister en aan de Staatssecretaris van Financiën/ door W.J. van Bijsterveld. 's-Gravenhage 1980. De aangepaste versie omvat zes/zevende van het oorspronkelijke rapport.

76 L.J.M. Nouwen, ‘Belastingfraude’, in: *Maatschappijbelangen* 1981/1, p. 23-27.

Nouwen wendde zich daarna tot de 'geschiedenis'. In 1988 verschijnt zijn *Zicht op Thorn*,⁷⁷ in 1990 zijn boekje over de geboorte van Limburg,⁷⁸ en in 1992 de eerste druk van zijn werk over de Heilige Willibrordus.⁷⁹ Onze steeds contramineuse grijsaard kan het niet laten om zich in dit laatste werkje voor de openstelling van het priesterschap voor vrouwen en de afschaffing van het verplichte celibaat te verklaren. Als een belangrijke oorzaak van de 'lautlose Auszug' uit de Kerk ziet hij het verminderd aantal bedienaren.

Het bloed kroop echter waar het niet gaan kon. In 1995 lanceerde onze hoofdpersoon zijn laatste boek, door hemzelf een 'verjaard afscheidscollege' genoemd.⁸⁰ Ongeveer een/derde van de inhoud gaat in op de fiscaliteit, zoals de auteur dit noemt. Het ons reeds bekende thema van het draagkrachtbeginsel dat 'verloedert' door afwenteling, 'constructivisme' en belastingfraude, passeert weer de revue. Schrijver toont zich weer sceptisch over het bestaan van een morele norm die eenieder gebiedt naar rato van zijn mogelijkheden door middel van belastingbetaling bij te dragen aan de gemeenschap waarvan hij deel uitmaakt. Zo'n norm zou belastingfraude tot een inbreuk op de morele orde maken. Nouwen vreest evenwel dat een dergelijk verband tussen wet en moraal niet door velen gevoeld wordt, al is het maar vanwege de wijze van totstandkoming van de wetten (ambtenarenrecht) en het oneigenlijke, instrumentele, gebruik van de wetgeving. Een (minder fraudegevoelige) bevrijdende loonsomheffing zou de inkomstenbelasting moeten vervangen, en voor ondernemingen zou de omzet of het product, niet de winst, de grondslag van de belasting moeten vormen. Aan het slot van zijn 'laatste' boekje mijmert Nouwen over het 'syndroom van vereenzaming en vervreemding' dat hij tegemoet ging en dat 'behoort bij de ontredering die vooraf gaat aan een naderend afscheid voorgoed-en-altijd'.⁸¹

Het afscheid dat de 92-jarige aan voelde komen, betrof echter niet hemzelf maar twee veel jongere dierbaren. Nog in 1995 moest hij Ellen (Eleonore Françoise Marie Josephine) Moons ten grave dragen. Zij overleed te Oisterwijk op 14 november 1995, twee weken voor haar 76ste verjaardag. Met haar had de oude weduwnaar heel wat jaren 'een relatie' gehad en veel met haar gereisd en ondernomen. Ellen was met grote regelmaat in Geysteren te vinden geweest, maar van samenwonen wilden beiden niet weten.

De hardste klap die een ouder kan krijgen, kreeg ook onze vriend. Zijn oudste zoon Henri, een begaafd publicist en befaamd priester, overleed op 21 september 1996 in het ziekenhuis te Hilversum aan de gevolgen van een hartaanval. Zijn trotse vader had op dat moment juist de drukproeven ontvangen van de brochure die hij voor een Belgische reeks (Nieuwjaarsbrief van Lannoo in Tiel) over de jeugd van zijn zoon had geschreven.⁸² Onze

77 Zie noot 6 hiervoor. Voor in het boekje is de inscriptie 'Voor Ellen' afgedrukt. 'Ellen' is mevrouw Ellen Moons; zij komt in de tekst nog ter sprake.

78 L.J.M. Nouwen, *De geboorte van Limburg, luchtig en naar waarheid weergegeven*. Beegden 1990. Het is een uitgave van de gezamenlijke Rabobanken in de Provincie Limburg, en draagt de inscriptie: 'Voor Medard en Wies, voor Jan en Riet, voor André en Cor'.

79 L.J.M. Nouwen, *Een heilige diplomaat of een diplomatieke heilige*. Beegden 1992. 'Niet onvermeld moge blijven dat deze uitgave tot stand kon komen mede dank zij SARA LEE / DE nv te Utrecht' (2e verm. dr.; Beegden 1993, p. 151).

80 Nouwen, *Mijn laatste biecht*.

81 *Mijn laatste biecht*, p. 118.

82 Nouwen, *Henri's vader vertelt*.

‘dappere individualist’ kromp ineen onder deze slag, maar richtte zich op en reisde met zijn familie mee naar Canada waar het stoffelijk overschot van zijn zoon nabij Toronto op het kerkhof van het stadje King begraven zou worden. Vooraf had daar een tweede uitvaartdienst plaats, de eerste was op 25 september 1996 door kardinaal Simonis geleid in de Utrechtse kathedraal.

Laurent Nouwen zelf overleed in het ziekenhuis te Venray op 15 december 1997 aan de gevolgen van een valpartij, en werd begraven in zijn geliefde Geysteren. Tot het laatste moment behield hij ‘de pest’ aan het idee dat hij ‘helemaal afhankelijk zou zijn’. Een onafhankelijk en kleurrijk man was heengegaan.⁸³

83 Laurien Nouwen en Laurent Nouwen jr. ben ik zeer erkentelijk voor de vriendelijke wijze waarop zij mij informatie over hun vader verstrekt hebben. Voorts dank ik de heer M.A.A.M. Husman, archiefmedewerker bij de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Radboud Universiteit, voor de mij geboden gelegenheid het persoonsdossier van Nouwen in te zien en de heren drs M.J.J. Bergevoet, medewerker archieven op het Gemeentearchief Venlo, en drs. Jacques van Rensch, gemeentearchivaris van Thorn, voor de uitgebreide informatie en documentatie die zij mij over de persoon en het gezin van H.J. Nouwen hebben verstrekt. De medewerkers van het Belasting- en Douanemuseum te Rotterdam komt alle lof toe voor de mij betoonde bereidwilligheid en gastvrijheid.

G.C.J.J. VAN DEN BERGH (1926-2005)

*Ne te quaesiveris extra
Zoek het niet buiten jezelf¹*

Govaert van den Bergh werd op 18 maart 1926 in Haarlem geboren, bezocht daar het gymnasium en vervulde na de Tweede Wereldoorlog een langdurige militaire dienstplicht, vooral in Indonesië. Na terugkomst ging hij rechten studeren in Amsterdam aan de toenmalige Gemeentelijke Universiteit. Hij behaalde zijn doctoraal in 1956. Hij vond aanvankelijk een werkkring buiten de academie, maar in 1963 keerde hij terug naar Amsterdam als medewerker voor rechtsgeschiedenis, met als speciale opdracht het opzetten en leiden van het Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie. Het jaar daarop promoveerde hij aan zijn alma mater bij Adriaan Pitlo op een proefschrift getiteld *Themis en de Muzen: de functie van de gebonden vormen in het recht*. Geen titel kon beter tot uitdrukking brengen wat zijn belangstelling trok: Themis en de Muzen. Ieder voor zich boeide hem: hij was jurist uit overtuiging, maar tegelijkertijd schreef hij poëzie² en poëziekronieken in vooral *De Maasbode* van 1954 tot 1957 en toneelrecensies in het *Vrije Volk* van 1956 tot 1959. Die belangstelling was er echter vooral, wanneer recht en literatuur of jurist en literator elkaar in enig opzicht raakten. In 1965 werd Van den Bergh in Nijmegen benoemd aan de (toen nog) Katholieke Universiteit als opvolger van B.H.D. Hermesdorf op de leerstoel Romeins recht.³ Van den Bergh verliet zijn woonplaats Haarlem met spijt in het hart. Het was bijvoorbeeld de vraag of hij in Nijmegen ooit van Harry Mulisch te horen zou hebben gekregen dat er een jurisprudentie voor de maan moest komen.⁴ Van den Bergh gold in Nijmegen als ‘progressief’,⁵ maar hij had een uitgesproken hekel aan het toen gangbare culturele iconoclasme, een combinatie die slecht in het maatgevende links-rechts schema viel te passen. Hij stond op universitair gebied van nature argwanend tegenover welke politieke agenda dan ook, al had hij een duidelijke voorkeur. Van den Bergh heeft zich in Nijmegen altijd in zekere mate een buitenstaander gevoeld. Het kwam dus niet als een donderslag bij heldere hemel toen hij in 1975 overstapte naar de (toen nog Rijks-)Universiteit Utrecht, waar hij tot zijn afscheid in 1988 de ruimer geformuleerde leeropdracht Historische ont-

1 Persius, Sat. 1.7.

2 Zie bijv. zijn ‘Franciscus biddende’ (*Roeping* 31 (1955), p. 217-218) en onder pseudoniem Govaert van Haarlem, ‘Sic et nondum’, Op de Brandon Pers MCMLXXV.

3 J.B.A.M. Brabers, *De Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Nijmegen 1923-1982* (Nijmegen 1994), p. 253-254, met portret op p. 255.

4 Zie over zijn Haarlemse literaire activiteiten: L. Ferron, *De keldergang der heren. Geschiedenis van de Haarlemse sociëteit Teisterbant* (Haarlem 1981), p. 87, 111 en 124-125.

5 Zie het evenwichtige oordeel van Brabers, in wiens boeiende relaas van de manier waarop de Nijmeegse Juridische Faculteit met de wassende democratisering en secularisering omging ook regelmatig Van den Bergh ten tonele wordt gevoerd (bijv. p. 335-338, 354-357). Van den Bergh was overigens van 1959 tot 1965 lid van de gemeenteraad van Haarlem voor de PvdA.

wikkeling van het recht vervulde. Bij zijn vervroegde uittreding kreeg hij een bundel aangeboden.⁶

In Govaert van den Bergh verliest de rechtshistorische wereld een markante persoon, hoewel de kwalificatie rechtshistoricus zijn belangstelling allerminst dekt. In het voorwoord bij de kort voor zijn dood door hemzelf verzorgde, 315 nummers tellende bibliografie van zijn geschriften⁷ schrijft hij dat hij altijd bezig is geweest met wat de ware beroepsjurist de marge pleegt te noemen: poëzie, literatuur, geschiedenis, sociologie, antropologie, taal, filosofie, theorie en methode. ‘Allemaal dingen waar geen wetten mee worden gemaakt, geen processen mee gewonnen, geen cent mee verdiend.’ Hij legt uit hoe hij zich zelf zag: een jurist, die zich steeds weer met taal, recht en geschiedenis heeft beziggehouden. Alle drie droegen zij de spanning in zich tussen dwang, macht en gezag enerzijds en vrijheid en rationaliteit anderzijds. Deze onderling niet herleidbare tweepoligheid heeft hem zijn hele leven gefascineerd. Van den Bergh koos de rechtswetenschap als zijn arbeidsveld om de sleutel tot haar verklaring te vinden, niet om haar op te lossen, want zij is naar haar aard onoplosbaar. Men leze wat hij daarover zelf aan het slot van zijn Utrechtse afscheidsrede *Wet, gezag en rede* (1988, p. 13) heeft gezegd. Hij heeft zich daarom in zijn wetenschappelijke werk toegelegd op vragen als: welke macht heeft het *Corpus Iuris* van Justinianus twee eeuwen na zijn afschaffing als geldend recht nog over het juridische denken, wat is het gezag van een tekst, en wat is de macht van de taal, spreuken en adagia over het juridische denken? Het onderwijs en het onderzoek van Van den Bergh zouden zich als gevolg van zijn fascinatie meer en meer richten op de geschiedenis van de rechtswetenschap, de universiteits- en de ideeëngeschiedenis.

Zo ver was Van den Bergh nog niet, toen hij in 1965 zijn Nijmeegse leerstoel in het Romeinse recht aanvaardde, zoals hij zelf zei, als iemand ‘die zich nog geen Romanist durft te noemen, doch bereid is, het te worden’. Was hij destijds ook werkelijk bereid? Stellig. Wat hij echter niet wilde worden, was iemand die hoofdzakelijk de dogmatisch-juridische rechtsgeschiedenis beoefende en zich beperkte tot de historisch-dogmatische wortels van het hedendaagse, vooral burgerlijke recht. In dat opzicht was hij meer historicus dan jurist. Wie Romeinsrechtelijke begrippen slechts beschouwde vanuit het gezichtspunt dat ze bouwstenen van moderne rechtssystemen en wetboeken zijn, zette volgens Van den Bergh de zaken op zijn kop. ‘Alsofje alleen naar een boom kijkt om te zien welke meubels er uit te zagen zijn. Ik volg liever Ranke: ook in de rechtsgeschiedenis is “jede Epoche unmittelbar

6 J.E. Spruit en M. van de Vrugt (red.), *Brocardica in honorem G.C.J.J. van den Bergh. 22 studies over oude rechtsspreuken*, Deventer 1987, met een kort biografisch ten geleide en een bibliografie.

7 Bibliografie van Prof. mr. Govaert C.J.J. van den Bergh, editio ad familiares, Nijmegen 2005, p. v-viii. Posthuum zijn verschenen: ‘Herman Huguenin (1808-1873) en Gerard Noodt (1647-1725)’, in: *Pro Memorie* 7-1 (2005), p. 166-170; ‘Rechtsbewustzijn’, in: *Inter alia. Opstellen en andere bijdragen aangeboden aan Dr. Marijke van de Vrugt*, [Utrecht 2005], p. 25-33; ‘Auctoritas poetarum in court. A footnote to the history of Institutes 3.2.3.2 and Digest 1.8.6.5 and 7’, in: R. van den Bergh (ed.), *Ex iusta causa traditum. Essays in honour of Eric H. Pool* [Fundamina. Editio specialis], [Pretoria] 2005, p. 336-346.

zu Gott”.’ Het was voor hem vanzelfsprekend dat een rechtsbegrip of een juridische figuur slechts begrepen kon worden in het licht van de historische, politieke, sociaal-economische, godsdienstige, sociologische en ideologische krachten die hun vorming mede bepaalden. Zijn Nijmeegse oratie, over de *legis actio sacramento*, is duidelijk genoeg. Hij keerde zich daarin tegen al te simplistische opvattingen over het oudste Romeinse recht, simplistisch in zijn ogen, omdat zij geen kennis hadden genomen van wat in kringen van historici en antropologen inmiddels gemeengoed was geworden.⁸ Zijn Utrechtse oratie over publiciteit als belang uit 1978 markeerde Van den Berghs veranderde visie op de beoefening van de rechtsgeschiedenis ten opzichte van zijn Nijmeegse jongelingsjaren. ‘Het soort rechtsgeschiedenis dat ik thans bedrijf mag men mijnentwege etiketteren als ideeëngeschiedenis.’ Aangezien de ontwikkeling van ideeën in zijn opvatting altijd samenhang met maatschappelijke processen en individuele ervaringen, zag hij de beoefening van de rechtsgeschiedenis als het zich rekenschap geven van de historische bepaaldheid van het recht. Dit had hij trachten aan te tonen aan de hand van het publiciteitsbeginsel in het Romeinse-rechtelijke hypotheek- en pandrecht. Een vraag als hoe het toch kwam dat het Romeinse hypotheekrecht zo gebrekkig ontwikkeld was, vond hij een ahistorische vraag. Hij vond dat deze vraag moest worden geanalyseerd vanuit historisch zicht. Publiciteit bleek dan geen absolute waarde te zijn, die los stond van concrete betrekkingen en sociale structuren. Het was een beginsel, dat voorwerp was van sociale strijd. Het is dan ook tekenend voor zijn opvatting dat hij na een uitgebreide behandeling van de voorgeschiedenis van de relevante bepalingen in ons Oud BW verzuchtte: ‘Maar het lijkt me niet erg onderhoudend om op dit moment de lange stamboom van enkele bepalingen uit ons B.W. in detail na te pluizen. Er zijn interessanter kanten aan de zaak’, waarna hij overging tot het maatschappelijk belang van publiciteit.⁹ Dat was wat hem boeide. Een soortgelijk voorbeeld treft men aan in zijn artikel in het Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis over *Custodiam praestare*:¹⁰ het ging hem niet zozeer om de dogmatische kant van de aansprakelijkheid voor *custodia*, als wel om de maatschappelijke beweegredenen waarom sommige schuldenaren wel en andere niet *custodia*-plichtig waren. Een ander voorbeeld betreft de analyse van het eigendomsbegrip in zijn monografie *Eigendom. Grepen uit de geschiedenis van een omstreden begrip* (tweede druk, 1988). Van den Bergh trachtte met name duidelijk te maken hoezeer eigendom een historisch en maatschappelijk bepaald verschijnsel was. Eigendom was een maatschappelijke instelling met tal van sociale, economische, politieke, constitutionele en publiekrechtelijke aspecten. De historische ontwikkeling van deze figuur en dit begrip liet volgens hem meer discontinuïteit dan continuïteit zien, meer de relativiteit van eigendom dan vrijheid en absoluutheid.

⁸ Tien jaar later, aan het slot van zijn Nijmeegse afscheidsrede, zou hij zeggen: ‘Ieder element [van een Digestentekst] kan op redelijke wijze worden verklaard als men zich ontdoet van dogmatische oogkleppen en de teksten laat spreken.’ G.C.J.J. van den Bergh, *Juridische problemen rond een druivenpluk. Exegese van D. 19.1.25*, Afscheidscollege Nijmegen, 18 december 1975, p. 10.

⁹ G.C.J.J. van den Bergh, *Publiciteit als belang*, Deventer 1978, p. 5, 12 en 16.

¹⁰ G.C.J.J. van den Bergh, ‘*Custodiam praestare. Custodia-Liability or Liability for Failing Custodia*’, in: *TvR* 43 (1975), p. 59-72.

Het boek dat bij uitstek het voertuig is geworden van Van den Berghs visie op de universitaire rechtsbeoefening, is: *Geleerd recht. Een geschiedenis van de Europese rechtswetenschap in vogelvlucht* (eerste druk, 1980; vierde druk, 2000). Volgens hem was de meest karakteristieke trek van de Europese rechtscultuur sedert de Middeleeuwen de verwetenschappelijking ervan. De herleving van de studie van het Romeinse recht, overgeleverd in het *Corpus Iuris Civilis*, in het elfde-eeuwse Noord-Italiaanse Bologna markeerde de geboorte van de Europese rechtswetenschap, een tekstwetenschap gericht op kennis en praktische toepassing van een antieke tekst, die als geldend recht werd beschouwd. Het verwetenschappelijgingsproces dat het aan de universiteiten beoefende Romeinse recht in de loop der eeuwen doormaakte, ging samen met een groei van de juridische professie, die door dit proces werd gevormd en daaraan haar machtspositie ontleende in wetgeving, bestuur en rechtspraak. De huidige rechtsgeleerdheid was in Van den Berghs visie met duizend vezels met die geschiedenis verbonden: de rechtswetenschap, met haar grandeur en misère, bleef de horizon van 'ons' werk als jurist. Wie deze woorden leest, behoeft zich niet erover te verbazen dat Van den Berghs grootste en blijvende verdiensten zijn gelegen op het terrein van de geschiedenis van de rechtswetenschap. In zijn bibliografie rekent hij 'slechts' negentien artikelen daartoe (de boeken worden niet naar onderwerp uitgesplitst), maar in de andere rubrieken vindt men moeiteloos bijdragen die op zijn minst evenzeer tot dit terrein kunnen worden gerekend. Daarnaast dient hier gewezen te worden op zijn rol in het project Bibliografie van de Nederlandse Rechtswetenschap vijftiende-achttiende eeuw, dat zou leiden tot de afleveringen van deel VII van de *Geschiedenis der Nederlandsche Rechtswetenschap*.¹¹

De Nederlandse vertegenwoordigers van de Franse of humanistische methode van beoefening van het Romeinse recht, die in onze streken bekend kwam te staan als de Hollandse Elegante School,¹² hebben Van den Berghs bijzondere interesse gehad. Zij waren in het laatste kwart van de zeventiende en in de eerste helft van de achttiende eeuw de meest toonaangevende beoefenaren van de academische privaatrechtswetenschap in Europa. Ondanks het feit dat zij sterk hebben bijgedragen aan de wetenschappelijke ontwikkeling van het burgerlijke recht van die tijd, zijn hun verdiensten in de negentiende eeuw door Duitse juristen en in hun navolging in de twintigste eeuw ook door de Nederlandse wetenschappers verwaarloosd en soms ontkend, met als dieptepunt de opvatting van de Amsterdamse hoogleraar L.J. van Apeldoorn die de 'antiquarisch-romanistische' of humanistische richting tot een volksvreemde en volksvijandige richting bestempelde.¹³ Van den Bergh heeft er veel werk van gemaakt om de Hollandse Elegante School de haar toekomstige plaats te geven in de geschiedenis van de Europese rechtswetenschap. In 1988 verscheen van zijn hand bij de Oxford University Press een indrukwekkende intellectuele biografie van de voorman

11 Inmiddels zijn drie afleveringen verschenen. De eerste verscheen in 1984: M. Ahsmann en R. Feenstra m.m.v. R. Starink, *Bibliografie van de hoogleraren in de rechten aan de Leidse Universiteit tot 1811*, Amsterdam etc. 1984, met voorwoord, p. 5-6.

12 Zowel het adjectief Hollands als de aanduiding school was, zoals Van den Bergh liet zien, misleidend. Hij hanteerde deze naam alleen, omdat ze in de geschiedenis van de rechtswetenschap was ingeburgerd.

13 L.J. van Apeldoorn, *De wedergeboorte van het volksrecht*, Leiden 1941, p. 24-32.

van de Elegante School, de Nijmegenaar Gerard Noodt (1647-1725).¹⁴ Van den Bergh had in de jaren daarvoor al het nodige voorwerk verricht met artikelen over tekstkritiek en palingenesisie en over enkele andere Nederlandse coryfeeën; onder hen genoten C. van Eck (1662-1732: dichter-jurist!), A. Schulting (1659-1734), H. Brenkman (1681-1731) en C. van Bijkershoek (1673-1743) zijn bijzondere aandacht.¹⁵

In 2002 heeft Van den Bergh het beeld van de Nederlandse elegante rechtsbeoefening gecompleteerd door de publicatie van een, veel ouder werk van zijn hand omvattend, boek over deze stroming in de bekende Duitse *Ius Commune*-reeks: *Die Holländische Elegante Schule*.¹⁶ Hij besprak uitvoerig de instrumenten van de humanistische methode: de al genoemde tekstkritiek, het gebruik van Romeinse literatuur, gegevens uit de antieke cultuur en de filosofie van de Oudheid, het benutten van de chronologie en de archeologie, etc. Met betrekking tot de overgeleverde tekst van de Romeinsrechtelijke rechtsbronnen bestonden vele onzekerheden. De humanisten hadden zich erop toegelegd om de bewoordingen en de betekenis van de Romeinse bepalingen te achterhalen zoals die in het oude Rome hadden gegolden. De geëigendste wijze, waarop volgens Van den Bergh humanistische juristen de resultaten van dergelijk onderzoek publiceerden, was in een *observatio* (overweging). Hij schrijft dan ook: ‘Die humanistische *observatio* ist das wichtigste, entscheidende Merkmal, das humanistische Akkreditiv *par excellence*.’ En verderop: ‘Eine Sammlung von Observationen ist wie ein Glaubensbekenntnis zur eleganten Schule.’¹⁷

Met zijn boeken over Gerard Noodt en de Hollandse Elegante School leek Van den Bergh definitief afscheid te hebben genomen van de ‘dogmatische’ rechtsgeschiedenis. Toch is dat maar gedeeltelijk waar. In het voorwoord bij de *Holländische Elegante Schule* pareerde hij de mogelijke kritiek van hen die daarin, net als in zijn boek over Noodt, meer *Dogmengeschichte* hadden willen zien. Hij was ervan overtuigd dat ‘die übliche Dogmengeschichte, die, von der durch die Pandektisten des neunzehnten Jahrhunderts zur Vollendung gebrachten Dogmatik ausgehend, deren “Wurzeln” in der früheren Rechtswissenschaft nachgeht, oft wesentlich anachronistisch, wenn nicht gar unhistorisch vorgeht. Die Rechtswissenschaft war bis zur Schwelle des neunzehnten Jahrhunderts eine Textwissenschaft des Corpus Juris als verbindliche[n] Text[es]. Diese Wissenschaft hat für ihre eigenen Aufgaben Begriffssysteme ausgebildet, die tatsächlich später als Grundlage für die Dogmatik des Privatrechts sowie des öffentlichen Rechts dienten. Wer sie aber nur aus dieser Sicht studiert, stellt die Dinge auf den Kopf. Humanistische Jurisprudenz ist, kurz gefaßt, Methode, nicht Lehre.’¹⁸ Zijn stellingname tegenover de *Dogmengeschichte* brengt

¹⁴ G.C.J.J. van den Bergh, *The Life and Work of Gerard Noodt (1647-1725); Dutch Legal Scholarship between Humanism and Enlightenment*.

¹⁵ Zie voor de ontwikkeling van de rechtswetenschap tevens Van den Berghs Inleiding, in: G.C.J.J. van den Bergh, J.E. Spruit en M. van de Vrugt (red.), *Rechtsgeleerd Utrecht, Zutphen-Linschoten 1986*, p. 9 e.v.

¹⁶ Ondertitel: *Ein Beitrag zur Geschichte von Humanismus und Rechtswissenschaft in den Niederlanden 1500-1800*.

¹⁷ *Die Holländische Elegante Schule*, p. 95 resp. p. 157.

¹⁸ *Die Holländische Elegante Schule*, Vorwort, p. VII-VIII.

mede duidelijk tot uitdrukking dat Van den Berghs interesse in eerste aanleg de geschiedenis van de methode, de wijze van rechtsbeoefening is gaan betreffen.¹⁹

Deze interesse heeft ook doorgewerkt in zijn visie op de rechtenstudie. Al in zijn Nijmeegse oratie ging hij in op de toen nog theoretische, maar inmiddels werkelijk bestaande HBO-opleiding in het recht. Als de maatschappij behoefte had aan zo'n opleiding, moest die er komen, zolang maar niet de universitaire juridische opleiding bij wijze van compromis aan wetenschappelijk gehalte inboette.²⁰ Van den Bergh heeft altijd gestreden tegen alles wat hij een bedreiging achtte van de academische kwaliteit van de rechtenstudie. In het debat over de hervorming van de juridische studie dat rond 1970 aan de Nederlandse faculteiten werd gevoerd, had hij een prominente rol. In Nijmegen was W.C.L. van der Grinten (1913-1994) van mening 'dat in een toekomstige regeling van het universitair onderwijs rekening gehouden moest worden met de "realiteit" dat juridische studenten tijdens hun studie niet [aan] zelfstandige beoefening van de wetenschap toekwamen en dat de meesten dat bovendien niet wilden.' Van den Bergh was een andere mening toegedaan, en ook al stond hij zeker niet alleen, hij was toch Van der Grintens 'voornaamste en meest volhardende tegenstrever'.²¹ Over de huidige verhouding tussen 'hogere beroeps-' en 'wetenschappelijke' opleiding was Van den Bergh niet optimistisch. In zijn Utrechtse afscheidsrede maakte hij de balans op. De machtsgreep der bureaucraten was geslaagd en de universiteit was verworden van 'vrijplaats voor de rede tot bureaucratisch geleid productie-apparaat van bruikbare kennis'. Over de waarde van onderzoek en onderwijs van het Romeinse recht geen woord meer. Het lijkt alsof de teleurstelling overheerst, en hij wás teleurgesteld over zijn universiteit en opgelucht, te kunnen vertrekken.²² Et in Arcadia ego: er zouden nog veel productieve jaren volgen. Tot het laatste moment is hij blijven schrijven.

De discussies over de toekomst van de rechtswetenschap en het juridische onderwijs zijn overigens voor het oeuvre van Van den Bergh zeer vruchtbaar geweest. Zij inspireerden hem tot het opzetten van multidisciplinair onderzoek. Hij had altijd al een ruime opvatting van het begrip rechtsbron, in de zin van kenbron van recht, gehanteerd. Tekenend zijn zijn eerste twee bijdragen aan het Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis: 'Een Bibliografie van de Nederlandse Rechtsgeschiedenis' en 'Rechtsvolkskunde, rechtsoudheidkunde, rechtsgeschiedenis, een poging tot plaatsbepaling'.²³ Naar zijn eigen zeggen is hij in zijn Indonesische jaren blijvend geïnteresseerd geraakt in het functioneren van niet-wettelijk recht, zoals het volks-, gewoonte- en adatrecht, het rechtspluralisme, de (rechts)antropologie en de volkenkunde. Hij was lid van de Volksrechtskring, die later is opgegaan in de Commission of Folk Law and Legal Pluralism. Hij was vanaf 1986 redacteur van het tijdschrift voor

¹⁹ Van den Bergh was overigens een trouw bezoeker van de Duitse Rechtshistorikertag. Hij had over de Hollandse Elegante School veel contact met K. Luig. Hij heeft ook veelvuldig contact gehad met P. Stein en D. Osler.

²⁰ G.C.J.J. van den Bergh, *Enkele vragen betreffende de legis actio sacramento*, Haarlem [1965], p. 15-16.

²¹ Zie Brabers, p. 354-374, aan wie wij de geciteerde woorden ontleenen.

²² Hij had overigens warme herinneringen aan de discussiebijeenkomsten van het Utrechtse VF-project Rationaliteit.

²³ TvR 32 (1964), p. 491-495 resp. TvR 34 (1966), p. 74-97.

de sociaal-wetenschappelijke bestudering van het recht, *Recht der Werkelijkheid*. Hij heeft voor dit blad (samen met anderen) een aantal themanummers verzorgd, zoals *Recht, bondgenoot of barrière bij emancipatie* (1990) en *Het recht van de geschiedenis. Historische dimensies in sociaal-wetenschappelijk onderzoek van recht* (1993). In Nijmegen had hij veel contact met G. van den Steenhoven, van 1966 tot 1981 hoogleraar Volksrecht en rechtsontwikkeling in niet-westerse samenlevingen aan de juridische faculteit.

Het voorbeeld bij uitstek van een grootschalig, interdisciplinair onderzoek is de door Van den Bergh samen met andere juristen, sociologen en cultureel antropologen verrichte studie, verschenen onder de titel *Staphorst en zijn gerichten; verslag van een juridisch-antropologisch onderzoek* (1980). Een van zijn belangrijkste conclusies was dat men het recht niet als een monolithisch geheel moest denken, maar dat er velerlei stelsels, niveaus, lagen van recht in onze samenleving bestonden. Scheidingen tussen recht, religie, ethiek en volksvermaak waren bovendien naar zijn oordeel niet zo scherp te trekken. Zo was een volksgericht geen uiting van een primitief, naast het officiële recht bestaand rechtsstelsel of erger nog een rudimentaire vorm van eigenrichting. Het had een ander doel dan het 'berechten': het was een poging om zich te verzetten tegen invloeden van buitenaf.²⁴

Begin jaren zeventig diende zich een project aan, waarbij Van den Bergh zijn belangstelling voor Indonesië kon combineren met zijn wetenschappelijke aandachtsgebieden: het multinationale, interdisciplinair onderzoek naar het adatrecht op Bali en Lombok. Nederlanders (Van den Bergh en de Nijmeegse hoogleraar antropologie A. Trouwborst) en Indonesiërs (onder wie M. Koesnoe) sloegen de handen ineen, juristen en sociaal-wetenschappers vonden elkaar. Het project zou uiteindelijk op een mislukking uitdraaien.²⁵

Naast recht en geschiedenis heeft de taal altijd Van den Berghs belangstelling gehad. Ook taal vertegenwoordigde voor hem de paradox van dwang en vrijheid, die hij tot de kern van het mens-zijn vond behoren. 'De taal bepaalt wat wij kunnen zeggen, maar maakt ook mogelijk dat wij onze persoonlijkste gevoelens en gedachten kunnen uitspreken – of verbergen.' Dit nam niet weg dat naar zijn opvatting – vrij naar Jacob Israël de Haan (1881-1924) – 'onze' enige zekerheid was dat we elkaar niet konden verstaan.²⁶ Ondanks dit uitgangspunt was hij erop tegen dat taalbarrières het functioneren van het recht zouden beïnvloeden. Jargon mag niet verhinderen dat de mens tot zijn recht komt. Uit de moderne inzichten over de invloed van taal op het denken en de rol van symbolen in de menselijke interactie vloeide voor hem voort dat de rechtswetenschap een nieuwe deeldiscipline tot ontwikkeling moest brengen: de studie van de rechtstaal. In het juridische onderwijs zou meer aandacht besteed die-

²⁴ Zie G.C.J.J. van den Bergh, 'Tussen eigenrichting en sociale beheersing; het volksgericht als produkt der juridische verbeelding', in: G. Rooijackers en T. Romme, *Charivari in de Nederlanden; rituele sancties op deviant gedrag* (= *Volkskundig Bulletin* 1989), p. 365-375.

²⁵ G.C.J.J. van den Bergh, 'Bij de dood van Mohamad Koesnoe (1927-1998): over multinationaal en interdisciplinair onderzoek van recht', in: *Recht der Werkelijkheid* 1998/2, p. 71-79.

²⁶ Hij zei ook: Woorden zijn nooit duidelijk. Maar om ze te verduidelijken is het belangrijker goed te luisteren, dan meer te spreken.

nen te worden aan het karakter van rechtstaal en het leren hanteren daarvan. Pas dan werd de jurist zich bewust van de rol van taal in allerlei praktische en theoretische vraagstukken. Eén daarvan was de verbetering van de redactie van de wetten. Om werkelijk meer verstaanbare wetten te krijgen achtte Van den Bergh specialisatie noodzakelijk. Hij vond daarom een centraal bureau voor de redactie van alle wetten in de geest van de Engelse Parliamentary council een zinnige zaak. De Haan had ook al voor iets dergelijks gepleit.²⁷ Voor De Haan – eveneens een dichter-jurist – en zijn werk over de rechtskundige significa, voor De Haans theorie omtrent taalanalyse die verwant was met de opvattingen van de wiskundige L.E.J. Brouwer over de intuïtieve wiskunde, had Van den Bergh een bijzondere belangstelling.²⁸

Overziet men Van den Berghs oeuvre, dan overheerst het beeld van een breed geïnteresseerd rechtshistoricus. Hij trok graag grote lijnen door de geschiedenis en hij schuwde daarbij de *sweeping statement* niet. Deze instelling belette hem geenszins, een scherp oog voor het detail te hebben. Aan zijn grote eruditie paarde hij liefde voor filologische *Einzelarbeit*; daarin sprak eenzelfde streven naar perfectie als in de meubels die hij met groot genoegen zelf vervaardigde, de kleren die hij naaide of de boeken die hij bond. Hij had ook meubelmaker, couturier of boekbinder kunnen worden. Wat zijn oog zag, maakte hij met zijn handen. Hij heeft als promotor vijf leerlingen (J.J. Brinkhof, B.H. Stolte, J. Hallebeek, C.J.H. Jansen en C.G. Roelofsen), die allemaal hoogleraar zijn geworden, iets waarop hij trots was. Zij allen gedenken een tolerante, inspirerende leermeester, die niet voorschreef maar wel kritisch las en wiens opmerkingen altijd tot heroverwegen leidden.

Van den Bergh was uit overtuiging jurist. Rechtsbeoefening was volgens hem niets anders dan één groot debat over de legitimering van machtsuitoefening. In dat debat voelde hij zich thuis. Hij was diep overtuigd van de waarde van de drie door Ulpianus geformuleerde beginselen van het recht: ‘De grondregels van het recht zijn deze: eerlijk leven, een ander niet schaden, ieder het zijne geven.’²⁹ Onvermoeibaar keerde hij zich tegen machtsituaties die de verwezenlijking van deze waarden versluisden of tegenwerkten. Hij stelde met een vlijmscherpe pen juridisch onrecht en ideologie aan de kaak. Discussiëren op het scherp van de snede zat hem in het bloed. Achter de felheid en scherpte ging echter een kwetsbare man schuil, een zijde van hem die de buitenwereld niet of nauwelijks te zien kreeg. Van den Bergh was meer dan jurist. Hij was dichter, idealist én handwerkman; hij was tegendraads, creatief en onverzadigbaar nieuwsgierig. In hem verliezen de Nederlandse rechtswetenschap en de Europese rechtsgeschiedenis een gedreven onderzoeker, een groot stilist en een geestrijke persoonlijkheid. *Memoria bene redditae vitae sempiterna*.³⁰

27 G.C.J.J. van den Bergh, *Recht en taal* (preadvies), Deventer 1979, p. 61-63.

28 Zie G.C.J.J. van den Bergh, *De taal zegt meer dan zij verantwoord kan*. Een keuze uit de verspreide rechtskundig-signifische geschriften van Mr. Jacob Israël de Haan, Nijmegen 1994, met uitvoerige inleiding van Van den Berghs hand.

29 Ulpianus, D. 1,1,10,1. *Iuris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere*.

30 Voor deze beschrijving is soms geput uit B.H. Stolte, ‘G.C.J.J. van den Bergh (1926-2005)’, in: *TvR* 74 (2006), p. 230-234 en C.J.H. Jansen, ‘In memoriam G.C.J.J. van den Bergh (1926-2005)’, in: *NJB* 2005, p. 1697-1698. Zie ook A. Schreiner, ‘Bij het verscheiden van Govaert van den Bergh (1926-2005)’, te verschijnen in *Recht der Werkelijkheid* 2006.

RECENSIES

E.C. Coppens (red.), *Secundum Ius. Opstellen aangeboden aan prof. mr. P.L. Nève*. Nijmegen 2005. (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut nr. 49). viii + 279 p. ISBN 90 71478 75 0.

Ter gelegenheid van het vijf en twintigjarig bestaan van de (her)instelling van de leerstoel in de geschiedenis van het canonieke recht is een bundel opstellen verschenen onder de titel *Secundum Ius*. De titel is voor meerdere uitleg vatbaar en duidt onder andere op de positie van het canonieke recht als het tweede recht. De bundel is aangeboden aan prof. mr. Paul Nève die in 1978 de wedergeboorte van de leerstoel bewerkstelligde, zeven jaar na de opheffing ervan. Aan het einde van het boek is dan ook een uitvoerige lijst van publicaties van Nève opgenomen. Daardoor krijgt de bundel iets van een *Liber amicorum* en wellicht was dat ook de uiteindelijke bedoeling.

De opstellen, negen in getal en voorafgegaan door een korte beschrijving van de lotgevallen van de Nijmeegse leerstoel door C.J.H. Jansen, zijn wisselend van inhoud en van stijl. Zo kenmerkt de eerste bijdrage van L. ter Beek zich door een ongewone manier van schrijven die het de lezer niet gemakkelijk maakt. Ter Beek geeft het betoog weer waarin Tertullianus de orthodoxe christenen duidelijk maakt dat zij zich niet in onvruchtbare dialogen met de ketters hoeven te begeven en waarin hij de ketters een beroep op de schrift ontzegt. De inhoudelijke helderheid van dit betoog wordt vertroebeld door de eigenaardigheid achter bijna elk Nederlands woord het Latijnse te plaatsen. Ook de bladzijdenlange behandeling van het woord *praescriptio* (het gaat immers over Tertullianus' *De praescriptione hereticorum*) is voor de lezer geen lichte kost en versluiert nogal eens het waardevolle dat zij bevat. Aan het uitputtende notenapparaat en bibliografie herkent men de schrijver van de tweedelige semantisch-juridische studie over de *Dolus*.

Interessant is het opstel van Van den Berg over de inhoudelijke polemiek tussen de germanisten (in de personen van Ebel en Diestelkamp) romanisten (Marie Theres Fögen, eigenlijk een Byzantiniste) en de canonist Odenheimer over (het ontstaan van) de wetsidee. Het vergeten betoog van de canonist, die niet rechtstreeks aan de felle woordenwisseling tussen Diestelkamp en Fögen deelnam, wordt door Van den Berg op de voorgrond geplaatst. Wil men de in nevelen gehulde oorsprong van de wet ontsluiten dan is de bestudering van het canonieke recht onmisbaar, zo ongeveer luidt de terechte conclusie.

Aan de hand van een nauwkeurige handschriftelijke en inhoudelijke vergelijking van twee verwante *summae* laat E.C. Coppens zien dat na het jaar 1205 Romeins recht doordrong in de canoniekrechtelijke teksten. Daardoor maakte het canonieke recht zich los van de theologie en verzelfstandigde zich tot een eigen juridische discipline die met het Romeinse recht versmolt tot de romano-canonieke wetenschap. De romanist die de aanzet daartoe gaf is 'met zekerheid' Pierre Peverel, aldus Coppens in een subtiel betoog.

Volgen een gedegen uitgave door G. Dolezalek van een handschrift uit de Domstiftsbibliotheek in Bautzen, bevattende een *Repertorium der Leipziger gelehrten Rechtsprechung* en een goedgeschreven opstel van I. Haazen over Rente en risico: de ontwikkeling van zeeleen naar verzekering. Het interessante van die ontwikkeling is gelegen in de verstrengeling van Romeins en canoniek recht en die verstrengeling toont Haazen glashelder aan: een plezier om te lezen.

J. Hallebeek schrijft in een lezenswaardig opstel over een actueel onderwerp, het asielrecht en behandelt de vraag of dat recht van 'wereldlijke' aard dan wel een instelling van goddelijk recht is. Is het met andere woorden een recht dat de 'staat' aan de kerk toestaat of is het een eigen recht van de kerk zelf. Dat is van belang omdat in het laatste geval de wereldlijke overheid zich van inmenging en beperking dient te onthouden. Hoe de theorie ook moge zijn, de praktijk ging dikwijls zijn eigen gang. Mij kwam bij het lezen de tragi-komische gebeurtenis in de geest van het asiel dat paus Vigilius zocht in de kerk van de Heilige Petrus en Paulus toen hij in Constantinopel op bezoek was en met keizer Justinianus in conflict kwam. Hij zocht bescherming door zich aan het altaar vast te klampen maar het hielp hem niets. De stedelijke en keizerlijke agenten trachtten hem aan de benen en aan zijn haar naar buiten te trekken. De paus omklemde echter de altaarzuil zo stevig dat die losliet en het altaar met veel geraas ineenstortte raketings langs het hoofd van Zijne Heiligheid. Toch kwam de paus als overwinnaar te voorschijn. De politie trok zich terug en Justinianus bood zelfs de dag later zijn excuses aan. Wij weten niet of hij dit deed uit respect voor het asielrecht of uit tactische overwegingen.

Uit het artikel van P. van Peteghem over de bul waarin de bevoegdheden van kardinaal-legaat van Karel V, Girolamo Danini waren beschreven, blijft bij de lezer één overheersende indruk achter, namelijk

dat er op het door schrijver bestudeerde terrein nog ontzettend veel te doen is. De opmerking dat het een verwaarloosd onderdeel van de geschiedschrijving naar de verhouding tussen kerk en staat is wordt zo dikwijls en in zulke verschillende toonaarden herhaald dat het opstel een klagelijke dimensie krijgt. Soms lijkt het of de schrijver zelf niet goed weet waar hij moet beginnen.

J. Pikkemaat werkt bij het bureau van de Hoge Raad en beschrijft een kwestie naar aanleiding van een recent arrest over een paulianeuze cessie. De beschrijving van de juridisch interessante kwestie wordt voorafgegaan door een algemene bespiegeling over de *ratio legis* en de *aequitas*, zodat de actuele casus toch nog in een historisch licht komt te staan. De tamelijk ingewikkelde rechtsvraag wordt helder uiteengezet en is een kluitje voor de jurist met dogmatische belangstelling.

Het laatste opstel is van de hand van Regina Sprenger en gaat over de verhouding tussen pastoraat en notariaat in Noord-Brabant tijdens het Ancien Régime, ofwel over de secularisering van het notarisambt. Met canoniek recht heeft deze interessante beschouwing niet zoveel van doen maar wel met een ander rechtsgebied waarop Paul Nève zijn sporen heeft verdiend: het notariaat.

Overziet men de fraai uitgegeven bundel in zijn geheel dan blijkt hij een bonte keur aan onderwerpen te bevatten. Daardoor is hij een waardige afspiegeling van de rijk geschakeerde wetenschappelijke activiteiten van de man die men heeft willen eren: Paul Nève.

Groningen

J.H.A. Lokin

C.J.H. Jansen, J.M. Smits en L.C. Winkel (red.), *16 juristen en hun filosofische inspiratie*. Nijmegen: Ars Aequi Libri 2004. 232 p. ISBN 90 6916 512 0, €35.

16 juristen is niet zozeer een verzameling hoofdstukken uit de recente geschiedenis van de Nederlandse rechtsfilosofie, maar traceert de invloed van (rechts) filosofie op het positiefrechtelijke werk van 16 topjuristen: Krabbe, Suijling, Scholten, Meijers, Eggens, Pompe, Vrij, Levenbach, Kamphuisen, Telders, Langemeijer, Kisch, Wiarda, A.M. Donner, Ter Heide en Van Eikema Hommes. Het is onvermijdelijk dat iedereen wel iemand mist in dit illustere gezelschap, maar de keuze van de redactie vormt een mooie afwisseling van rechtsgebieden en filosofische stro-

mingen, en de nadruk ligt op een boeiende periode in de rechtsfilosofie: het Interbellum. Ik wil enkele hoofdstukken wat nader bespreken en de overige kort karakteriseren.

Het boek begint meteen met een atypisch geval: Hugo Krabbe. Zijn gewoonte om nauwelijks naar anderen te verwijzen als voorloper of bron van zijn eigen theorieën suggereert volstrekte originaliteit. Waarschijnlijk daarom noemt C.M. Zoethout in dit hoofdstuk slechts een *negatieve* externe inspiratie: de leer van de staatssoevereiniteit. Krabbe zet zich namelijk af tegen deze opvatting dat de staat een zelfstandige macht heeft buiten het rechtssysteem. De centrale stelling van Krabbe is dat er geen staatsmacht is buiten het recht: de staat bestaat slechts voor zover door het recht bevoegdheden aan overheidsinstanties zijn toegekend. Het recht is de enige soeverein. De andere belangrijke component van Krabbes leer is die van de bron van dat soevereine recht: het rechtsbewustzijn. Dit is meteen ook het meest problematische deel van zijn filosofie: het rechtsbewustzijn zweeft ergens tussen een Kantiaans geweten dat bij iedereen identiek is en een psychologische eigenschap die per persoon verschilt. Het meerderheidsbeginsel kan niet overboord gezet worden, maar wetgeving moet toch zoveel mogelijk aan specialisten en belanghebbenden overgelaten worden. Voor het positieve recht resulteren deze opvattingen in een tweevoudige kritiek op de positie van de Grondwet: de versterkte meerderheidseis bij wijziging betekent dat de Grondwet verstart en minder uitdrukking is van het actuele rechtsbewustzijn, en het rechterlijk toetsingsverbod heeft hetzelfde effect: het verhindert concretisering van vaagheden in de Grondwet. Beide omstandigheden staan een werkelijke heerschappij van het recht in de weg.

Het is jammer dat er, ondanks de schijn van Krabbes totale oorspronkelijkheid, geen poging wordt gedaan de filosofische invloeden op het denken van Krabbe te analyseren en hem te plaatsen in het filosofische en juridische spectrum van zijn tijd, terwijl dit toch het hoofdstema van het boek is. G. Heymans, grondlegger van de Groningse school, waartoe ook Krabbe en diens leerling Kranenburg behoren, komt niet aan bod. De voor Krabbes opvattingen, en voor de rechtsfilosofie in het algemeen, zeer relevante filosofen Kant en Hegel, en vooral de in Duitsland hevig strijdende neokantiaanse (meestal positivistische) en neohegeliaanse (veelal antidemocratische) stromingen worden buiten beschouwing gelaten.

Ook Duitse juristen als Hugo Preuss (1860-1925), Otto Friedrich von Gierke (1841-1921) en natuurlijk Friedrich Carl von Savigny (1779-1861) die enkele met die van Krabbe vergelijkbare denkbeelden hadden, worden niet genoemd. Toch ligt het voor de hand dat Krabbe die literatuur goed kende, aangezien hij zijn magnum opus, *Die Lehre der Rechtssouveränität* meteen in het Duits publiceerde. Wat betreft de waardering van Krabbes werk noemt Zoethout enkele kritische binnenlandse besprekingen (door Struyken, De Savornin Lohman en Anema) en buitenlandse recensies (onder andere door de destijds in Amerika zeer gezaghebbende filosoof John Dewey), maar gaat niet in op de belangrijke waardering en kritiek van de kant van de beroemde, lijnrecht tegenover elkaar staande Duitse rechtsfilosofen Hans Kelsen (joodse neokantiaanse rechtspositivist, in zijn *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts*, 1920) en Carl Schmitt (door Hegel geïnspireerde latere nationaal-socialist, in zijn beroemde *Politische Theologie*, 1922). Dat brengt mij op de, in het hoofdstuk niet behandelde, invloed van Krabbe op de nationaal-socialistische rechtsfilosofie. Hoewel Schmitt vooral kritiek had op Krabbes (en Kelsens) strijd tegen de staatssoevereiniteit, was er in eigen land in NSB-kringen naast kritiek ook grote waardering. Zo deed de eigenzinnige staatsrechtjurist J.H. Carp pogingen om zijn promotor Krabbe na diens dood (1936) in te lijven als wegbereider van de fascistische staatsidee en hem zo met een Bolland-achtige status op te zadelen. Carp was tijdens de Duitse bezetting president van het zogenaamde Vredegerichtshof, door de bezetter ingesteld om onverwikelijkheden tussen NSB'ers en hun tegenstanders te beoordelen. Ondanks genoemde omissies is dit toch een lezenswaardig hoofdstuk met een goede samenvatting van Krabbes opvattingen.

Telders is in één opzicht het tegendeel van Krabbe: zijn filosofische inspiratie is onmiddellijk duidelijk: Hegel, en niets dan Hegel. B.C. Labuschagne besteedt daarom terecht veel aandacht aan de rechtsfilosofie van Hegel en concentreert zich wat Telders betreft op diens proefschrift over Hegels volkenrechtsleer. Doordat een bespreking van Hegels filosofie onontbeerlijk is voor het begrip van Telders' opvattingen, is dit het meest filosofische hoofdstuk. Hegels buitengewoon moeilijke filosofie uitleggen in enkele alinea's is altijd hachelijk. Ook een kenner als Labuschagne lijkt in zijn weliswaar heldere uiteenzetting ervan uit te gaan dat voor Hegel het ver-

stand door de mens als instrument gehanteerd kan worden waarmee die zich toegang tot en kennis van de gereedliggende dingen en de wereld kan verschaffen, terwijl Hegel deze instrumentele opvatting nadrukkelijk verwerpt. Ook problematisch is het maken van onderscheid tussen de methode en het systeem van Hegels filosofie, waardoor elke tijd met Hegels methode tot een ander systeem zou kunnen komen. Filosofie is weliswaar volgens Hegels beroemde uitspraak 'haar tijd in gedachten vervat', maar vergt elke tijd misschien ook haar eigen methode? En hoe weten we wanneer er een 'andere tijd' is aangebroken, of zitten we filosofisch gesproken nog geheel of gedeeltelijk in dezelfde tijd als Hegel? Dergelijke kwesties zijn niet bevredigend te behandelen binnen het bestek van een twaalf bladzijden tellend hoofdstuk.

Labuschagne geeft vervolgens een duidelijke schets van de gang die Telders in zijn proefschrift door de geschiedenis van het volkenrecht maakt aan de hand van de vraag of het volkenrecht als 'bovenstaats' recht geldt of dat die gelding afhangt van de wil van staten. (Bij Hugo de Groot zijn deze twee mogelijkheden bijvoorbeeld terug te vinden als *ius naturale* respectievelijk *ius gentium*.) In dit stuk wordt duidelijk hoe Telders in navolging van Hegel een synthese tot stand brengt: de volkenrechtelijke normen gelden krachtens zichzelf, maar voor de 'concrete verwerkelijking' ervan is instemming van staten nodig.

Ook ten aanzien van dit hoofdstuk bestaat er een connectie met het nationaal-socialisme, die door de schrijver niet wordt behandeld. Labuschagne noemt wel de grote lof die Telders had voor Bolland als grote inspirator van het hegelianisme in Nederland, en ook het feit dat sommige rechtsfilosofen hun ontkenning van het bestaan van volkenrecht op Hegel baseerden. Dit laatste was een populaire opvatting bij Duitse en Nederlandse nationaal-socialisten, die in Nederland een belangrijke vertegenwoordiging hadden in het hegeliaanse Bolland-genootschap voor de zuivere rede, waarvan Telders zijn lidmaatschap nooit heeft opgezegd. We zullen helaas nooit weten hoe de Tweede Wereldoorlog Telders' volkenrechtstheorie beïnvloed zou hebben, nadat hij aan het begin van de bezetting nog optimistisch was over het Duitse respect voor het internationale bezettingsrecht.

J.M. Smits schreef het hoofdstuk over een andere hegeliaan, J. Eggens, die samen met Scholten en Meijers tot de Grote Drie civilisten van de afgelopen eeuw wordt gerekend. Ook hij was lid van het Bolland-ge-

nootschap. Terwijl andere hegelianen hun filosofie in dienst stelden van de bezetter, gebruikte Eggens in Londen Hegels denken als fundament voor het herstelrecht dat na de oorlog veel juridische handelingen van de bezetter weer ongedaan zou maken. Eggens werkte zijn hegeliaanse inspiratie op een praktischer niveau uit dan Telders. De zedelijke eis van erkenning van en respect voor de persoon legde Eggens in het reguliere recht ten grondslag aan de gelding van overeenkomsten, die voor hem dus niet een louter juridische basis hadden. Smits legt uit dat deze visie samenhangt met de opvatting van de (maatschappelijke) werkelijkheid als organisch geheel: alles heeft een functie binnen een grotere eenheid, en geen van de delen, zoals bijvoorbeeld het privaatrecht, kan op zichzelf staan. Ook is de (rechts) werkelijkheid dynamisch: tegenstellingen worden steeds opgeheven (niet vernietigd maar bewaard) in een hogere eenheid, de beweging van these-antithese-synthese. Dit geldt zowel voor de bestaande context als voor de ontwikkeling in de tijd. Eggens staat niet een (kantiaans) abstract-analytisch, maar een concreet-synthetisch rechtsdenken voor.

Zoals gezegd paste hij dit heel concreet toe, wat in de Nederlandse rechtswetenschap niet minder dan revolutionair was. Twee voorbeelden worden hiervan genoemd: de grote rol die aan de redelijkheid en billijkheid wordt toegekend, in overeenstemming met de inbedding van het recht in de maatschappelijke ethiek, en de opvatting dat het begrip 'stand van zaken' niet geabstraheerd dient te worden uit de ontwikkeling waar hij een fase in is. Eggens, aldus Smits, onderging de invloed van de filosoof Hessing, na de dood van Bolland opperhegelaan van Nederland, en verwees regelmatig naar de hegeliaanse tijdschriften *De Idee en Denken en Leven*. Enkele verbanden met het nationaal-socialisme worden niet vermeld. Zo werd laatstgenoemde periodiek onder leiding van J. Flentge tijdens de bezetting fel nazistisch. Hessing was kortstondig lid van de NSB geweest, maar eigenlijk apolitiek en tijdens de bezetting pro-Engels. Het organische en 'concrete' denken dat Eggens aan Hegel en Bolland ontleende, waren ook belangrijke elementen van de nationaal-socialistische rechtsleer van bijvoorbeeld de eerdergenoemde Carl Schmitt en van Karl Larenz. Ook zij legden de nadruk op het belang van de concrete situatie en de plaats ervan in de maatschappij. Andere voorbeelden van overeenkomst met de opvattingen van nationaal-socialisten zijn de grote rol van redelijkheid en billijkheid met

daarbij een grotere vrijheid voor de rechter, en analoge toepassing van rechtsregels in het privaatrecht, gebaseerd op ethische eerder dan juridische overwegingen. In Eggens' regeling van de Raad voor het Rechtsherstel kreeg deze bijna carte blanche om zelf door een belangenafweging tot billijke oplossingen te komen. Volgens Smits is het concrete denken van Eggens 'grotendeels gemeengoed geworden', onder andere via H.C.F. Schoordijk en A. Pitlo. Het huidige belang in het privaatrecht van 'de omstandigheden van het geval' en de redelijkheid en billijkheid zou dit aantonen.

Een ander die veel heeft betekend voor de relativering van het strikt positivistische denken is Scholten. P.W. Brouwer schrijft over Scholtens bekende opvatting dat een rechterlijke uitspraak niet objectief-logisch uit de wet valt af te leiden, maar een resultaat van interpretatie en uiteindelijk een goddelijk geïnspireerde gewetensbeslissing is. In die concrete beslissing, en niet in een abstracte natuurrechtstheorie, ligt voor Scholten het verband van recht met rechtvaardigheid. Hiermee komt hij volgens Smits via een heel andere, christelijke weg tot een opvatting die vergelijkbaar is met die van Eggens. Ook verwant aan Eggens is Scholtens door Brouwer gememoreerde duiding van de natuurlijke verbintenis. Een dergelijke verbintenis is volgens de Hoge Raad in de door Scholten toegejuichte arresten Goudse bouwmeester (1926) en 17-jarige echtvereniging (1938) ook aanwezig wanneer voldaan wordt aan een verplichting die niet uit de wet, maar slechts uit moraal of fatsoen voortvloeit, afhankelijk van de omstandigheden van het geval. Dat past uitstekend binnen de zienswijze van Eggens, die enthousiast was over Scholtens *Algemeen Deel*. Wat in de hoofdstukken over Eggens en Scholten niet wordt aangehaald, is Scholtens achting voor het hegelianisme. Slechts twee factoren komen volgens hem in aanmerking voor het geven van de doorslag in het rechterlijk oordeel: ofwel het aan God onderworpen geweten, ofwel de zich in de rechtsidee verwerkelijkende wereldgeest. Zelf kiest hij zoals bekend voor het eerste.

De derde Grote Civilist, Meijers, had de filosofie eigenlijk niet nodig voor zijn praktische aanpak. Smits beschrijft Meijers' strikte scheiding tussen (rechtshistorische) interpretatie bij welomschreven normen en belangenafweging bij open normen, en zijn opvattingen over de ordening van het recht. Het is geen verrassing dat Meijers' filosofische inspiratie uit de hoek van het utilisme van Bentham komt. Veel doet hij er

echter niet mee. Dat is ook logisch, want het is niet efficiënt, en zelfs overbodig, om ook nog eens over efficiëntie na te denken. Dat maakt hem niet de interessantste figuur in het kader van dit boek. Ten aanzien van Pompe is door C. Kelk behalve wat algemene christelijke en humanistische inspiratie geen noemenswaardige filosofische context gevonden. Vrij komt er wat dat betreft eveneens vrij bekaaid af (invloed van het neokantianisme, onuitgesproken functionalisme) in het sympathieke portret dat S. Faber van hem schildert. Hoewel de analyticus Levenbach veel fundamenteels heeft geschreven over het arbeidsrecht en zich met rechtsvinding heeft beziggehouden, wordt hij door C.J. Loonstra niet in een filosofisch kader geplaatst. Bij een eclecticus als Kisch is het lastig een bepaald theoretisch uitgangspunt te reconstrueren. In dat opzicht blijft hij in de woorden van L.C. Winkel dan ook een paradox en een enigma. Wiarda, bekend van zijn *Drie typen van rechtsvinding*, heeft dat werk weliswaar opgehangen aan Montesquieu's *De l'esprit des lois*, maar is volgens R.J.Q. Klomp niet zozeer door Montesquieu's opvattingen beïnvloed. Ook Wiarda's waardering voor Blaise Pascal en het Jansenisme (een katholieke stroming met als hoofdstelling de predestinatie) heeft geen traceerbare invloed op zijn juridische denken gehad. Alleen het (katholieke?) 'probabilisme' heeft Wiarda tot de, uiterst vage, opvatting gebracht dat in het geval dat de wet onduidelijk is, afgegaan moet worden op, zoals Klomp het formuleert, 'wat waarschijnlijk het beste is'.

C.J.H. Jansen portretteert de civilist Suijling, die ook grote belangstelling voor bestuurs- en volkenrecht had. Suijling was een positivist in de traditie van August Comte en de juristen Bergbohm en Kelsen. Ook vlak na de Tweede Wereldoorlog hield hij vast aan het positivisme dat in een kwaad daglicht was komen te staan vanwege het gebruik ervan door nazi's als rechtvaardiging voor het gehoorzamen van abjecte nationaal-socialistische wetten. Van historische interpretatie van wetten moest hij niets hebben, maar tegen interpretatie als zodanig was hij niet. Wanneer wetten met het oog op hun doel in het licht van de verkeerseisen werden uitgelegd, hoefde de zo belangrijke rechtszekerheid daar niet onder te lijden. Jansen plaatst Suijling's begripsanalyse en systeemgerichte aanpak in de traditie van de Duitse Pandectenwetenschap. De andere door Jansen behandelde jurist, Kamphuisen, was juist een aanhanger van katholiek natuurrechtelijk denken, welk kader in het betreffende hoofdstuk uitgebreid aan bod komt. C.W. Maris

slaagt er in zijn kleine intellectuele biografie van de net als Kisch eclecticische Langemeijer wel in enige lijn aan te brengen in diens theoretische standpunten, vooral gerelateerd aan Kant. De calvinistische staatsrechtjurist A.M. Donner, zoon van minister van Justitie en later president van de Hoge Raad J. Donner, werd beïnvloed door Dooyeweerd (enigszins vergelijkbaar met Krabbe wat betreft grote originaliteit, of althans het voorwenden ervan) en diens opvatting van soevereiniteit in eigen kring: niet alle regulerende functies moesten exclusief overheidstaak zijn, een idee dat ook Krabbe, en voor hem Hegel, hadden geopperd. J.W. Sap laat zien dat Donner een hobbesiaanse visie op de staat had: het is een maatschappelijk contract dat mensen uit eigenbelang zijn aangegaan. Alleen Donners opvatting van de beperktheid van het gezag van de staat komt niet overeen met de absolute staatsmacht bij Hobbes. H. Franken geeft een duidelijke beschrijving van Ter Heides intrigerende functionele rechtsleer, en noemt ook de filosofische achtergrond daarvan, die voornamelijk bestaat uit de fenomenologie van Merleau-Ponty. Ten slotte geeft L.C. Winkel een kritische beschouwing van de rechtsfilosofie van de gereformeerde Van Eikema Hommes, die hij in haar filosofische context plaatst. Die context bestaat voornamelijk uit de wijsbegeerte der wetsidee van Dooyeweerd (net als Donner) en de fenomenologie (net als Ter Heijde). Het eigen jargon en de immuniteit voor kritiek heeft ervoor gezorgd dat deze stroming van gereformeerd rechtsdenken in Nederland vrijwel uitgestorven is.

Wie voor de prijs van €35 een harde koft of een extra mooie vormgeving verwacht, komt bedrogen uit, en een register, erg prettig bij dit soort bundels, treft men evenmin aan. De foto's (en twee schilderijen en een tekening) van de besprokenen aan het begin van elke bijdrage zijn niet verrassend. Samenvattend moet opgemerkt worden dat niet alle auteurs zich hebben gehouden aan het centrale thema: het achterhalen van de (rechts)filosofische inspiratie en context van de betreffende jurist. Bij wie dat wel hebben gedaan, heeft dat tot interessante beschouwingen geleid, die doen verlangen naar een omvattende studie van de rechtsfilosofische invloeden op de Nederlandse juridische praktijk van de afgelopen eeuw.

Nijmegen

Derk Venema

R. Lesaffer, *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis*. Leuven: Universitaire Pers 2004. xiv + 484 p., gebonden met stofwikkkel, geïll. ISBN 90 5867 416 9, €55.

Het vergt moed om in één handboek de geschiedenis van het recht in Europa sinds de Romeinen tot de recentste uitbreiding van de Unie samen te brengen. Het vergt vooral ook een brede kennis en vakmanschap, als jurist, als historicus en als schrijver. Het geheel moet overzichtelijk en verteerbaar blijven, maar toch de essenties vertellen en logische rode draden spinnen. Met het hier besproken werk benadert de Tilburgs-Leuvense hoogleraar Randall Lesaffer het niveau van illustere voorgangers als Gilissen of Van Caenegem.

In het voorwoord verduidelijkt de auteur dat het werk in de eerste plaats bedoeld is als handboek bij zijn inleidend vak Rechtsgeschiedenis in het eerste bachelorjaar van de rechtenopleiding aan de Universiteit van Tilburg. Aan bod komt quasi uitsluitend de uitwendige rechtsgeschiedenis, wat Lesaffer 'de geschiedenis van de rechtsbronnen en de gerechtelijke instellingen' (p. xiii) noemt. Dit laatste moet in de brede zin van overheidsinstellingen begrepen worden en niet in de enge zin van organen van de rechterlijke macht. Wat de rechtsbronnen betreft, gaat bijzonder veel aandacht naar de doctrine of de evolutie van de rechtswetenschap. Een tweede belangrijke invalshoek van het werk is dat de rechtswetenschap beschouwd wordt vanuit het oogpunt van de cultuurgeschiedenis (ongetwijfeld een invloed van het feit dat de auteur ook het opleidingsonderdeel Cultuurgeschiedenis doceert aan de Leuvense rechtsfaculteit). Ten derde belicht het boek de politieke en staatsrechtelijke context.

Na een tiental bladzijden inleiding (hoofdstuk 1) komt in een eerste deel het Romeinse recht aan bod (hoofdstuk 2) en in een tweede deel de Europese rechtstraditie (hoofdstukken 3 tot 6 tot en met de Eerste Wereldoorlog). Een epiloog behandelt ten slotte enkele topics van de twintigste eeuw. Aangezien er kwantitatief nogal een onevenwicht bestaat tussen de Romeinse periode en de Europese, men het Romeinse tijdvak zonder problemen als Europese geschiedenis kan beschouwen en de hoofdstuknummering nu al doorloopt, zou ik de auteur aanbevelen in een volgende editie (die er zonder twijfel komt) de delen weg te laten en enkel hoofdstukken te hanteren.

De inleiding gaat dieper in op de uitgangspunten en de doelstellingen van dit overzichtswerk. De

auteur valt met de deur in huis met de context van de zoektocht 'naar een nieuw *ius commune*', neemt zelf geen radicaal standpunt in, maar licht toe dat het zijn bedoeling is de historische oorzaken uiteen te zetten van de wensen en mogelijkheden om bijvoorbeeld tot een eengemaakt Europees Burgerlijk Wetboek te komen. Hij weidt even uit over zijn cultuurhistorische invalshoek (met verwijzingen naar illustere voorbeelden als Burckhardt, Huizinga en Hegel) en gaat dan nogal uitvoerig in op de problematiek van de periodisering. 'Elk tijdvak wordt begrepen vanuit de centrale waarheidsopvatting en gods- en mensbeeld die in het intellectuele en culturele leven van die tijd overheersten – met inbegrip van het denken over het recht' (p. 11). Zo onderscheidt hij in de Europese rechtstraditie vanaf de herontdekking van het Romeinse recht tot de Eerste Wereldoorlog de scholastiek (1000-1453), het humanisme (1453-1648) en het rationalisme (1648-1914). Elk van de in het boek behandelde periodes kreeg een naam toebedeeld en in (gewoonlijk) het laatste paragraafje van elk hoofdstuk wordt deze naamgeving nog eens samenvattend geduid. Het betreft *Suum cuique tribuere* voor het Romeinse recht, *Correctio* (ca. 500-1000), *Auctoritas* (ca. 1000-1453), *Emulatio* (1453-1648), *Ratio* (1648-1914) en *Voluntas* (1914-2004). Op elk van de periodes komen we hierna nog terug en elke indeling is *ex definitione* natuurlijk ietwat willekeurig. Lesaffer formuleert sterke argumenten ter verantwoording van zijn aanpak, die minder dan andere werken een nadruk legt op de breuklijn van de Amerikaanse en Franse revoluties. Toch meen ik dat, zeker voor een inleidende cursus, het heilig huisje van de scheiding tussen Ancien Régime en hedendaagse periode beter was blijven staan.

Heilige huisjes afbreken is overigens niet de bedoeling van dit handboek. Wat de inhoud van de beschrijving van de grote juridische evoluties betreft, bewandelt de auteur de klassieke paden. Er zijn geen innoverende invalshoeken. In een eerdere bespreking heeft Laurent Waelkens (*Rechtskundig Weekblad* 2005-06, p. 279-280) betreurd dat het geschetste beeld (zijn voorbeelden betreffen met name het Romeinse recht) oubollig is: 'Daardoor bots je wel bijna op iedere bladzijde op punten die weliswaar door beroemde rechtshistorici werden verdedigd, maar misschien beter niet meer worden herhaald. Soms beland je in de grote verhalen waarmee onze voorgangers het krediet van de rechtsgeschiedenis hebben beschadigd. (...) De invallende Germanen

zijn nog altijd die blonde krijgers van de romantiek die het edele pangermanisme in Europa brachten en de “entartete” Romeinen verdrongen.’ Deze kritiek is niet compleet naast de kwestie, maar de recensent verliest uit het oog wat de eerste bedoeling van het besproken handboek is: een leidraad voor beginnende rechtenstudenten. Topwetenschap of leerstellige vernieuwing is niet de betrachting. Voor een grondige studie rechtsgeschiedenis uit de masterjaren zou het handboek inderdaad slechts een eerste vertrekpunt kunnen zijn, maar vooraleer kritische vragen te stellen aan de traditionele verhalen, moeten deze nu eenmaal op een rijtje gezet worden.

Behalve in de inleiding (doelstelling en periodisering) en de epiloog (na de Eerste Wereldoorlog), maakt Lesaffer van elk kapittel een tweeluik. Eerst worden politiek en staat behandeld, vervolgens cultuur en recht. Het maakt de massa gegevens voor de student ongetwijfeld ietwat overzichtelijker, maar een scherpe afbakening tussen beide luiken is helaas niet steeds mogelijk of zelfs wenselijk. Het recht is nu eenmaal de vrucht van zowel de staatspolitiek als de cultuur. Zo worden eerst de verlichte absolutisten (in politiek en staat) besproken, vooraleer de Verlichting als fenomeen (in cultuur en recht) behandeld wordt. Of zo komen gerechtelijke instellingen en procesregels gewoonlijk in het tweede luik aan bod, terwijl ze in essentie staatsinstellingen (te behandelen in het eerste luik) zijn. Op die manier wordt wel eens de indruk gecreëerd dat het recht autonoom evolueert, los van de staatsontwikkeling, terwijl het precies een hoofddoelstelling van dit soort werk zou moeten zijn de maakbaarheid van het recht en de inzet ervan als machtsmiddel te onderstrepen. Recht is verstolde politiek. Dit aspect verdwijnt dan ook een beetje onder de sterke druk van de cultuurhistorische invalshoek. Hoe moeilijk staats- en cultuurgeschiedenis uit elkaar te houden zijn, blijkt al onmiddellijk uit het eerste behandelde tijdvak, waar onder ‘politiek en staat’ van de periode 1000 v. Chr.-565 n.Chr. het Aeneasverhaal wordt verteld en meteen wordt uitgeweid over de Griekse invloed op de Romeinen (eerder cultuur dan politiek en staat). In de koptekst van elke opengeslagen bladspiegel vinden we op de linkerbladzijde ‘politiek’, ‘staat’, ‘recht’ of ‘cultuur’ (ook vaak ‘cultuur’ in het eerste luik over ‘politiek en staat’) en op de rechterbladzijde een kernwoord van de behandelde materie (zoals in de eerste historische periode ‘Etruskische koningen’, ‘senaatsstand en plebs’, ‘verovering van

het Middellandse-Zeegebied’ ...). Deze aanduidingen hebben zeker hun didactisch nut. Het zijn de sleutelwoorden van het verhaal en voor de student hints voor examenvragen. Een paar duizend jaren feiten en helden op een rijtje zetten, is nu eenmaal geen evidentie. In een (cultuur)geschiedenis kan men ook niet anders dan vele namen citeren, maar de auteur heeft zich heel verdienstelijk gemaakt in het beperken van die ballast en hij maakt heel duidelijk wie (of wat) de te kennen klassiekers zijn. De studenten krijgen een Europese cultuurgeschiedenis in een notendop.

Niet alleen omwille van de behandelde materie en de invalshoek is het boek ‘cultureel’ te noemen. Vooraan, achteraan en tussen de hoofdstukken door lezen we poëtische excerpten en citaten uit de wereldliteratuur (Vergilius, Gregorius van Tours, Yourcenar ...). Ook in de voetnoten wordt er geregeld verwezen naar de literatuur met grote L (een eerste aanzet voor een meer grondige behandeling van *Law and Literature* naar Anglo-Amerikaans voorbeeld?), zoals Gore Vidal’s *Julian* in verband met de politieke strijd rond het Christendom in de vierde eeuw (p. 48), Tom Holt’s *Alexander at the end of the world* (p. 51), Melvyn Bragg’s *Credo* over het vroeg-middeleeuwse conflict tussen de Kerk van Rome en die van de Keltisch-Ierse zendelingen (p. 127), Umberto Eco’s *Naam van de roos* over de middeleeuwse kopiisten, Georges Duby’s *Le temps des cathédrales* over de belabberde toestand van Europa rond het jaar duizend (al is dit laatste uittreksel ons inziens één van de minst gelukkigste keuzes van citaat).

Ook uit de illustraties blijkt de culturele invalshoek. Er zijn twee soorten verlichtingen, met name vijf kleurenfoto’s op de bladzijden 103-107 en zeventien cartoons verspreid over de tekst. Geen van beide geven naar mijn smaak echt een meerwaarde aan het boek en zouden misschien beter enkel gebruikt worden bij de mondelinge uiteenzettingen tijdens de hoorcolleges. Wat de kleurenfoto’s betreft, is de link met de tekst nogal ver te zoeken. Het betreft nooit een juridische of gerechtelijke instelling en de spreiding over de tijd wijst er ook niet op dat het om iconen van telkens één behandeld tijdvak zou gaan. Het gaat zeker niet om rechtsiconografie. De eerste kleurenillustratie is het schilderij ‘Japanse brug’ (*Bassin aux nymphéas*) van Claude Monet, dat moet duidelijk maken dat ‘het verschil tussen de cultuurgeschiedenis en elke andere tak van de historische boom is [als] de verschillende manieren waarop je naar een

impressionistisch schilderij kunt kijken' (p. 8). 'De verf is in dikke, veelkleurige stippen op het doek geduwd. De vormen zijn niet gescheiden door lijnen, de kleuren lopen in elkaar over. Wie met de neus op het schilderij staat, ziet alleen vlekken. Wie een vijver met waterlelies wil zien, moet afstand nemen en het geheel overschouwen.' De andere foto's zijn Rafaëls 'School van Athene' (Plato wijst naar de hemel en Aristoteles naar de aarde), de romaanse kerk van Fontenay, de gotische kathedraal van Reims en de wereldbekende 'David' van Michelangelo. Met de cartoons heb ik het nog iets moeilijker. Vermoedelijk was de bedoeling de jonge rechtenstudent blijder te stemmen, de stof aantrekkelijker te maken. Mijn inziens trekken ze het niveau van het boek evenwel eerder naar beneden dan naar boven. Ze zijn eerder kinderlijk getekend en op een paar na ronduit flauw (bv. p. 228 over 'de herontdekking van het Romeins recht zag er in elke eeuw anders uit' een student die aan zijn vriend vraagt 'en, gisteren de DVD van Gladiator gezien?').

Het eerste deel van het boek bespreekt, zoals reeds vermeld, de Romeinse periode. Voor Lesaffer is dit het tijdvak van ca. 1000 v.Chr. tot 565 n.Chr. Eigenlijk behandelt hij slechts de periode tot de val van het West-Romeinse Rijk, met slechts een korte paragraaf over het verder bestaan tot 1453 van het Oostelijke deel. Eerst worden de opeenvolgende staatsvormen en de belangrijkste politieke gebeurtenissen besproken. Doordat dezelfde instellingen bleven bestaan doorheen verschillende politieke tijdvakken leidt dit wel eens tot herhalingen (zo komt bijvoorbeeld de *Lex Hortensia* zowel op p. 21 als p. 25 ter sprake en wordt verschillende keren over de senaatsbesluiten gesproken) of tot het gebruik van een term vooraleer hij wordt uitgelegd (zo is op p. 21 al van een *quaestor* sprake terwijl dit ambt pas wordt gedeut op p. 26 – het euvel herhaalt zich wel eens in de andere hoofdstukken, zo wordt het heerlijk stelsel al vermeld op p. 120 maar pas besproken vanaf p. 139), maar dit soort zaken is quasi onvermijdelijk en het werkt zeker niet storend. De XII-Tafelenwet bijvoorbeeld komt ter sprake in zowel het eerste (p. 20) als het tweede luik (p. 54-55).

Het luik over cultuur en recht begint met een uitweiding over het rechtsbegrip bij de Grieken vooraleer op het Romeinse *fas* en *ius* in te gaan. De ontwikkeling van privaats- en publiekrecht komt hier ook ter sprake en er wordt uitvoerig uitgeweid over de in-

vloed van de Griekse filosofie en retorica op de ontwikkeling van het Romeinse recht. Voor het eerst laat de auteur hier vallen dat Cicero een belangrijke rol speelde in dit kader. Zonder het belang van deze schrijver en redenaar te negeren, kan de aandachtige lezer niet aan de indruk ontkomen dat Lesaffer 'iets heeft met Cicero'.² In de loop van het historische verhaal komt de Romeinse redenaar niet minder dan achttien keren ter sprake, meer dan Aristoteles, Augustinus, Justinianus of Keizer Karel, om slechts enkele andere veel genoemde figuren te vermelden. Onder het luik 'Cultuur en recht' wordt verder aandacht besteed aan de klassieke thema's zoals de rol van de rechtspraak bij de ontwikkeling van het Romeinse recht, de bloei van de klassieke rechtswetenschap en de keizerlijke wetgeving en codificaties. Het hoofdstuk sluit af, bij wijze van voorbeeld van de Romeinse rechtswetenschap, met enkele overwegingen over de *Lex Aquilia*. Het is één van de uiterst sporadische aanrakingen van het privaatrecht.

Onder de titel *Correctio* (op juridisch vlak is het wettenrecht er slechts om de gewoonte op te tekenen, aan te vullen of te herstellen in zijn oorspronkelijke vorm en op algemeen cultureel vlak richten onderwijs en wetenschap zich vooral op de grammatica en de verbetering van het Latijn) wordt het tijdvak ca. 500-1000 behandeld, met de obligate aandacht voor de Germaanse verovering van het Westen, het Frankische rijk onder de Merovingers en de Karolingers, het Verdrag van Verdun, de rol van de Kerk in de staatsuitbouw (met aandacht voor de Tweezwaardenleer) en het leen- en heerlijk stelsel. In het luik over cultuur en recht komen de opgetekende gewoonterechten, de Frankische rechtspraak en de standenmaatschappij aan bod. Vervolgens wordt uitgebreid ingegaan op Augustinus en zijn bepalende invloed op het wereldbeeld, via zijn ecclesiologie, zijn staatsopvatting, zijn geschiedenisopvatting en zijn instrumentele visie op onderwijs, kennis en wetenschap. Wat dit laatste betreft, worden trivium en quadrivium belicht, alsook de rol van het kloosterwezen en van Alcuinus tijdens de Karolingische Renaissance. Dit alles voert terug naar het recht en met name de invloed die het ondervond van de Karolingische Renaissance, meer bepaald via de *capitularia*. De eigenlijke rechtswetenschap ging teloor, maar het kerkelijke recht kwam opzetten.

De uiteenzetting over politiek en staat in de periode 1000-1453 opent met de beschrijving van de klimaatverbetering, de innovaties in de landbouw,

de ontwikkeling van handel en nijverheid en de kruistochten. Dan volgt de beschrijving van het herstel van het centrale gezag en daarop aansluitend de strijd tussen keizer en paus (met een dieper ingaan op de brief van Gelasius van 494, die al in het vorige hoofdstuk vermeld werd). Vervolgens gaat de aandacht naar de koninkrijken en landsheerlijkheden in het Westen: Frankrijk, Engeland (dat nu uitdrukkelijker aan bod komt dan in de voorgaande hoofdstukken) en de Nederlanden. Ook de uitbouw van enerzijds de kerkelijke macht, met de Gregoriaanse hervorming, de ontwikkeling van corporatisme, conciliarisme en papalisme, en anderzijds de keizerlijke en koninklijke macht krijgt brede aandacht. Lesaffer focust daarbij niet alleen op de feitelijke evoluties (inzet van de feodaliteit en vervolgens de legisten versus tegenkanting van de steden en de standen), maar ook en vooral op de staatkundige theorievorming (Dante, Marsilius, Thomas, ...), waarbij slagzinnen als *princeps legibus solutus* heel mooi teruggekoppeld worden aan hun oorspronkelijke Romeinse vindplaatsen.

Bij cultuur en recht gaat hier natuurlijk alle aandacht naar de hergeboorte van de rechtswetenschap, die meteen in het bredere kader van een algemene intellectuele revival wordt geplaatst, met bijzondere aandacht voor figuren als Anselmus van Canterbury en Thomas van Aquino. Lesaffer gaat in op de scholastiek als wetenschapsleer en methode, met een onderscheid tussen de vroege en de late periode van deze denktrant. Blijkbaar is de auteur hier in zijn sas. Hij betreft er bijvoorbeeld de analogie met de romaanse en gotische bouwkunst bij (de theologie van het licht van abt Suger van Saint-Denis) en deinst niet terug voor uitlatingen als 'De dominantie van de gewijde clerus en kerkelijke hiërarchie brokkelt af ten voordele van het persoonlijke aanvoelen en de persoonlijke overtuiging van de christenmens' (p. 221). Albertus Magnus, Roger Bacon en Willem van Ockham passeren de revue. De opkomst van de universiteiten brengt de lezer na die wetenschapsfilosofische omweg terug bij de herontdekking van het Romeinse recht (Irnerius, de glossatoren, de commentatoren) en de bloei van het kerkelijke recht (Burckhard van Worms, Gratianus, decretisten en decretalisten). Zo komen we bij het *ius commune*, waarmee teruggekoppeld wordt naar de inleiding op het boek. Met twee voorbeelden wijst Lesaffer op de onderscheiden functie van het kerkelijke en het Romeinse recht binnen het

gemene recht: de foutaansprakelijkheid kende geen algemene regel in het Romeinse recht, maar theologische fragmenten vonden hun weg via het *Decretum Gratiani* naar het kerkelijk recht, tot Grotius bij het begin van de zeventiende eeuw het moderne foutaansprakelijkheidsbeginsel hieruit distilleerde. Het tweede voorbeeld betreft het consensualisme, dat ook slechts via theologische en canonieke teksten het recht werd binnengeloofd. Hoe dit *ius commune* in het eigen recht geleidelijk gerecipieerd wordt, in een eerste fase via het kerkelijke recht en vervolgens in het wereldlijke, en dit tot een acculturatie leidt, wordt in een tiental bladzijden beschreven. Die acculturatie laat zich, aldus Lesaffer, in een drietal termen vatten: verschriftelijking, verwetenschappelijking en rationalisering. Ten slotte gaat de auteur, eerder kort, in op de wetgeving tijdens de late middeleeuwen (vermelding van stadsprivileges en landsvredes) en op de rechtspraak (met name de ontwikkeling van de vorstelijke rechtspraak) om af te sluiten met een zeer summiere schets van het ontstaan van het *common law* in Engeland.

De val van Constantinopel, het einde van de Honderdjarige Oorlog, de ontdekking van Amerika en de stellingen van Luther zijn enkele van de vele redenen om in 1453 of ietwat later een nieuw tijdperk te laten aanvangen. Lesaffer gaat deze keer ook in op de demografische en economische geschiedenis. Hij legt klemtonen op de stimulans die de uitbouw van het vorstelijk gezag uitoefende op de adellijke cultuur. Hij weidt nogal breedvoerig uit over het einde van de geloofseenheid en de reactie van de Contrareformatie, een gelegenheid om over het vorstelijke placetrecht te spreken. Aansluitend vindt hij de gelegenheid één van zijn andere stokpaardjes van stal te halen: de ineenstorting van de *res publica christiana* en de strijd om de hegemonie in Europa.³ De focus van het verhaal komt vooral te liggen op de evoluties in het politieke denken: Machiavelli, Bodin, Hotman, Suarez, de Mariana, de Vitoria, Gentili. Een en ander vloeit samen in de opkomst van een autonome doctrine van het volkenrecht bij Grotius. Gelukkig besteedt de auteur daarna ook nog wat aandacht aan de historische feiten en met name de opkomst van de dynastieke vorstenstaat, met de geleidelijke realisering van het machtsmonopolie (zowel op lokaal als landelijk niveau), de hofcultuur en de bureaucratisering (naar mijn persoonlijke smaak heel summier behandeld). Na de term 'absolutisme' getemperd te

hebben, wordt in telkens ongeveer één bladzijde, de staatsontwikkeling in Italië, Frankrijk, Spanje, Engeland, het Heilig Roomse Rijk, de Nederlanden, de Republiek en de Zuidelijke Nederlanden, belicht.

Een citaat van Lorenzo Valla leidt het juridische en culturele luik in. Renaissance en humanisme staan centraal, eerst algemeen, vervolgens wat de rechtsgeleerdheid betreft. De grote namen passeren de revue. Vooral in de behandeling van dit tijdvak stellen we vast dat het handboek van Lesaffer in de eerste plaats een geschiedenis van de rechtswetenschap is.⁴ Wetgeving en rechtspraak krijgen vervolgens slechts heel even de aandacht, zelfs in de beknopte literatuurlijst zijn de verdere verwijzingen dienaangaande quasi nihil – naar mijn persoonlijke appreciatie één van de grootste manco's van het boek –, net als de evolutie van *common law* en *equity*, die het met één bladzijde moeten stellen.

Zoals reeds opgemerkt, beschouwt Lesaffer de tijd van de revoluties niet als een scharniermoment. Onder 'ratio' behandelt hij de periode 1648-1914. 'Het kan enige verwondering wekken dat de Franse Revolutie hier niet als een cesuur tussen twee tijdvakken wordt gebruikt, maar midden in de Moderne Tijd valt. We kozen daarvoor omdat de Franse Revolutie het politieke en juridische programma van de moderniteit, zoals zich dat in de late zeventiende en achttiende eeuw aftekende, in grote mate realiseerde' (p. 337). Daar is natuurlijk wel iets van aan, maar de auteur had zich voorgenomen de externe rechtsgeschiedenis te beschrijven, de instellingen en de rechtsbronnen: van koningschap naar Republiek, van standen- naar burgermaatschappij, van versnipperd recht naar nationale codificaties, de invoering van de fundamentele rechten, enzovoort. De breuk lijkt mij toch opvallender dan de continuïteit. Lesaffers ruime hoofdstuk behandelt de industriële revolutie en het kolonialisme vooraleer tot het publiekrecht te komen. De klemtoon ligt hier op de 'absolute' monarchie en de rol van het militaire: 'als voorheen bleef de oorlog de motor van de staatsvorming' (p. 347). Toch wordt het absolutisme getemperd: 'De externe soevereiniteit mocht absoluut zijn, intern bleef ze relatief ten aanzien van de vele rechtsstanden en -kringen met hun eigen rechten en instellingen' (p. 348-349).

Wanneer aansluitend de contestatie van het Ancien Régime aan bod komt, gaat de auteur weer helemaal de politiek-filosofische toer op, met uitvoerige citaten van de verdedigers (Bossuet, Filmer en vooral

Hobbes) en de opponenten van het absolutisme (Locke, Montesquieu, Rousseau), als ook van de economisch-liberale denkers (Smith, Bentham). In deze context van kritiek op het absolutisme komt – heel terecht en deze keer dus veel uitvoeriger dan in de vorige hoofdstukken – de Engelse (r)evolutie aan bod, gevolgd door het verlicht absolutisme, de Amerikaanse en de Franse revoluties. In het daarop volgende burgerlijke tijdperk (1815-1914) krijgt het korte bestaan van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden enkele bladzijden aandacht en verder het statuut van de kerk, het nationalisme, de revolutiegolf van 1848 en de opkomst van de arbeidersklasse. Qua internationale verhoudingen wordt de doctrine van de *balance of power* in haar kader geplaatst, wat aanleiding is voor een bespreking van het moderne volkenrecht, op Grotiaanse leest geschoeid.

In het culturele en juridische tweede luik ligt de nadruk andermaal op de wetenschapsfilosofie, vanaf Copernicus en Galileï over Francis Bacon en Descartes tot Kant en Darwin. Wat het recht betreft, richten de spotlights zich op de moderne school van het Natuurrecht en in de eerste plaats Grotius. Ook de codificatiebeweging krijgt aansluitend veel aandacht, zowel wat Duitsland, Frankrijk als de Nederlanden betreft. De Exegetische School wordt gelinkt aan het positivisme en de Historische School aan de Romantiek.

In het laatste hoofdstuk, *Voluntas*, volgt de auteur een andere aanpak. Het tijdperk na 1914, *the age of extremes* (Hobsbawm), is te kort en te dichtbij om er grote besluiten over te formuleren. Lesaffer beperkt zich tot enkele bedenkingen. 'Zelfs de twee meest extreme politieke ideologieën die het model van de moderne, liberale staat bestreden, het communisme en het fascisme, waren schatplichtig aan de Verlichting. Ratio bleef het fundament onder de Europese beschavingsopvatting gedurende de twintigste eeuw, maar werd steeds meer gekleurd door vier andere grootheden: het utilitarisme, het materialisme, het individualisme en het voluntarisme' (p. 441). Deze *voluntas* plaatst de keuzevrijheid van het individu op het voorplan. Wat de wereldorde betreft, heeft Lesaffer het over het tijdperk van de drie wereldoorlogen, de eerste, de tweede en de koude oorlog, en de overwinning, na de val van de Berlijnse muur, van de liberale staat. Volkenbond en Verenigde Naties worden geplaatst en in een notendop worden de fasen van de Europese integratie overlopen. Hij stelt een opmars

van het internationale recht vast, met steeds meer organisaties, erkenning van supranationaliteit, ontwikkeling van het *ius cogens*, betere afdwingbaarheid en stijgende aandacht voor het individu. Wat de nationale rechtsstelsels betreft, wijst de auteur op de explosieve groei van het overheidsapparaat, het ontwikkelen van steeds nieuwe rechtstakken en een 'relatieve mislukking' van de codificatie: 'Ons wettenrecht is intussen een aanfluiting van de idealen van de Verlichting' (p. 463). Hij heeft het als voorlaatste thema zelfs over 'de gedeeltelijke capitulatie van de rechtswetenschap'. De positivistische en instrumentele benadering van het recht maakt dat het recht als wetenschap de duimen moet leggen voor de puur pragmatische rechtspraktijk. Een laatste bedenking wordt gereserveerd voor de recent oplevende strijd tussen de beschavingen en het waarschuwend vingerende dat 'Europa zich verder [niet mag] wentelen in een cultuur van zelfgenoegzaamheid en een discours van morele suprematie' (p. 470).

Als het inderdaad de bedoeling was een staalkaart te geven van de externe Europese rechtsgeschiedenis, dan is Lesaffer met het beschreven overzicht perfect in zijn opdracht geslaagd. Men kan natuurlijk vitten over – al dan niet belangrijke – hiaten (ik miste bijvoorbeeld de Inquisitie en de Europese vlaag van heksenprocessen, de evolutie van een accusatoir naar een inquisitoir strafrecht, een summiere uitweiding over de evoluties van het fiscaal recht, het ontstaan en de kenmerken van het lokale gewoonterecht en de lagere gerechtelijke instellingen, de invloed van populariserende boeken als die van De Damhouder ...), maar de meeste 'musts' zijn behandeld. 'De' rechtsgeschiedenis bestaat niet, elke historicus kent 'een' rechtsgeschiedenis, 'zijn' rechtsgeschiedenis. Algemene rechtshistoriografische theorieën komen in het besproken boek slechts terloops ter sprake, zoals de *ascending* en *descending theory of power* naar aanleiding van de bespreking van het Romeinse keizerschap (p.47-48) of het begrip (interne en externe) soevereiniteit naar aanleiding van de staatsvorming in de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijd (p. 278). Bij de uiteenzetting over de medezeggenschap van de standenvergaderingen worden de Magna Carta en de Blijde Inkomst vermeld, maar we tasten in het duister waarom dit (slechts) 'quasi-constitutionele' (p. 210) teksten zijn. Ook verbindingslijnen naar het vigerende recht zijn bijzonder schaars. Een gelukkige uitzondering is de link tussen de Aqu-

liaanse aansprakelijkheid van het Romeinse recht en art. 1382 'Belgisch' Burgerlijk Wetboek (een verwijzing naar de Franse Code ware misschien beter geweest) respectievelijk art. 6:162, 1 Nieuw Nederlands Burgerlijk Wetboek (p. 59).

Nu en dan worden originele teksten geciteerd, in het Frans, Engels of Duits of in een Nederlandse vertaling. De tekst springt dan een centimeterdje in om dit ook *de visu* duidelijk te maken. Juridische excerpten komen uit Gaius' *Institutiones* (p. 57, 58, 70 en 73), de *Digesten* (p. 60, 62, 71, 94-95, 97-99), het Salische gewoonterecht (p. 146), de *Admonitio generalis* (p. 161), de *Petition of right* (p. 360), de *Bill of rights* (p. 361-362), de Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring (p. 364), de federale Grondwet van de Verenigde Staten (p. 365), *Marbury v. Madison* (p. 366-367), de *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* (p. 369-370), Grotius' *De jure belli ac pacis* (p. 408-409), von Savigny's *System des heutigen Romischen Rechts* (p. 425) en *Vom Beruf ...* (p. 426-427). Rechts- en politiek-filosofische en literaire uittreksels komen uit Plato's *Krito* (p. 65) en *De staat* (p. 80-81), Sofokles' *Antigonè* (p.66) en natuurlijk Cicero (p. 67-68), Anselmus' *Prologion* (p. 215), Machiavelli's *De vorst* (p. 281), Hobbes' *Leviathan* (p.350-351), Lockes *Treatises on government* (p. 354), Rousseaus *Du contrat social* (p. 356), Montesquieus *De l'esprit des lois* (p. 382) en Descartes' *Discours de la méthode* (p. 401).

Een bijzonder grote kwaliteit van het handboek is de aangename taal. Vlotte zinnen, logische verhaalopbouw, geen nodeloos moeilijke terminologie. Een heel kleine opmerking betreft het herhaalde gebruik van het woord 'epigoon' in de betekenis van een absolute topper in een bepaald genre (bv. p.88: 'De absolute epigonen van de Romeinse rechtswetenschap leefden en werkten rond 200.', zie ook p. 313 en p. 331), terwijl de correcte betekenis daarentegen net betrekking heeft op een persoon die op het gebied van wetenschap of kunsten geen eigen nieuwe ideeën meer heeft, maar de grote voorgangers eerder klakkeloos volgt. Het boek is ook heel verzorgd uitgegeven en het is dan ook zoeken naar een naald in een hooiberg om foutjes te ontdekken. Dergelijke naaldjes zijn bijvoorbeeld *concilium plebus* i.p.v. *plebis* op p. 25; waar voor de Instituten van Gaius (meer correct) sprake is van personenrecht, vermogensrecht en procesrecht (p. 86), wordt dit bij de Justiniaanse tegenhanger personenrecht, zakenrecht en procesrecht (p. 96); het rechtsboek van Philippe de Beaumanoir wordt bij vergissing *Coutumes de Beaumanoir* genoemd

in plaats van *Coutumes de Beauvaisis* (p. 247). Een suggestie voor een volgende uitgave is om de luttele gebruikte afkortingen ook te verklaren, zeker waar het verwijzingen naar Romeinse en canonieke bronnen betreft. Voor de niet-ingewijde zijn bronaanduidingen als 'd. 96 c. 9' en 'X. 1.6.34' (p. 194-195, zie ook p. 240-242) niet te verstaan.

De index van persoonsnamen maakt het handboek bovendien vlot consulteerbaar. En ten slotte vinden we aan het einde van elk hoofdstuk een interessante literatuurlijst, gegroepeerd rond enkele thema's die in het hoofdstuk aan bod komen. Deze lijsten verhinderen dat er voortdurend zou moeten verwezen worden naar andere werken in voetnoot. Nu beperken de noten zich, op enkele uitzonderingen na (bv. p. 154) tot verwijzingen naar vindplaatsen van geciteerde teksten of naar literair proza met betrekking tot het behandelde thema. De handige literatuurlijstjes kunnen de leergierige student aanzetten tot verdere lectuur. We vinden er de klassiekers, zeker niet de allerlaatste vernieuwende werken, en we stellen een opvallende voorkeur voor Engelstalige werken vast. Bij het hoofdstuk over de vroege Middeleeuwen vinden we in verband met het leenheerlijk stelsel bijvoorbeeld een verwijzing naar een Engelse vertaling van Marc Blochs *La société féodale* (*Feudal Society*, Londen 1962, met de uitdrukkelijke vermelding dat dit een tweede editie is, wat ons inziens irrelevant is en overigens bij vele andere tweede en verdere drukken niet vermeld wordt), alsook naar Ganshofs *Feudalism* i.p.v. *Qu'est-ce que la féodalité?* en zelfs een Engelstalige editie van de Salische wet.

Ik eindig met de vaststelling waarmee ik begonnen ben. Van de rechtshistoricus, die een propedeutisch vak in de eerste opleidingsjaren doceert, wordt verwacht dat hij een goede didacticus is, zich wel bewust van de gebrekkige voorkennis van zijn studenten. Tegelijk verwachten zijn collega's dat hij zoveel mogelijk linken legt met het vigerende recht en juridische begrippen bijbrengt, eerder dan historische weetjes. De rechtshistoricus moet dus een *homo universalis* zijn, op de hoogte van de verschillende takken van het recht, thuis in verschillende tijdvakken, vertrouwd met verschillende rechtssystemen, wetenschappelijk correct en didactisch sterk. Lesaffer heeft met zijn boek dit ideaalbeeld bijzonder goed benaderd.

Gent

Georges Martyn

Noten

- 1 In zijn cursus *Cultuurgeschiedenis. De ontwikkeling van de Westerse cultuur van het jaar 1000 tot het begin van de twintigste eeuw* (Leuven 2000) had hij al zijn interpretatie van de algemene cultuurgeschiedenis volgens de nu gehanteerde indeling, cf. i., uit de doeken gedaan.
- 2 Zie R. Lesaffer, *Cicero. Politicus en pleiter in turbulent Rome*. Leuven 2003.
- 3 R. Lesaffer, *Europa: een zoektocht naar vrede? (1453-1763/1945-1997)*. Leuven 1999; Id., 'Charles V, *Monarchia Universalis* and the Law of Nations', in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* (2003), p. 79-123; Id., 'Het moderne volkenrecht (1450-1750)', in: *Onze Alma Mater* (1998), p. 426-451.
- 4 Vermoedelijk spelen eerdere publicaties hierin een rol, zoals R. Lesaffer, 'An Early Treatise on Peace Treaties: Petrus Gudelinus between Roman Law and Modern Practice', in: *Journal of Legal History* (2002), p. 223-252; Id., 'Amicitia in Renaissance Peace and Alliance Treaties', in: *Journal of the History of International Law* (2002), p. 77-99; Id., 'Petrus Gudelinus' *De jure pacis commentarius*: een vroege bijdrage tot de volkenrechtsleer?', in: *Pro Memoria* (2001), p. 67-96.

A.Fl. Gehlen en P.L. Nève (red.), *Het notariaat in de Lage Landen (ca. 1250-1842). Opstellen over de geschiedenis van het notariaat in de Lage Landen vanaf de oorsprong tot in de negentiende eeuw*. Amsterdam: Stichting tot bevordering der notariële wetenschap en Deventer: Kluwer 2005. (*Ars Notariatus*, nr. 117). x + 261 p. gebonden, ISBN 90 130 2851 9.

Notarissen kunnen de rechtshistorici niet verwijten dat ze te weinig aandacht zouden besteden aan ontstaan en ontwikkeling van het notariële ambt. Over de verspreiding van het notariaat vanuit Noord-Italië over heel Europa, Nederlanden inluis, zijn al heel wat boeken en artikelen gepubliceerd. Nog eentje bovenop de stapel? Een beetje wel, ja, maar toch ook weer niet zomaar eentje. Het gerecenseerde boek breekt geen potten wat nieuwe ontdekkingen of inzichten betreft, maar brengt op een overzichtelijke manier de essentie samen. Het is een handige eerste leidraad voor wie zich een vraag stelt over notariële geschiedenis in de Lage Landen.

Het besproken werk verscheen als het honderdverntiende deel in de reeks *Ars Notariatus*. Aanleiding is het vijftigjarig bestaan van de Stichting tot Bevordering der Notariële Wetenschap. 'Sinds het jaar 1972, waarin de oprichter der Stichting en haar eerste bestuursvoorzitter, prof. Mr. A. Pitlo, aan de vierde druk van Melis' *Notariswet* een eerste hoofdstuk over 'De geschiedenis van het notariaat' bijdroeg, had de beoefening van de notariaatsgeschiedenis in Nederland en België grote vorderingen gemaakt, zodat het

moment aangebroken was met gebruik van de aldus verworven kennis en inzichten een nieuwe en meer uitgebreide geschiedenis van het notariaat in België en Nederland tot stand te brengen' (p. ix). Het boek vormt – in volgorde van verschijnen – het derde deel (in chronologie van behandelde tijdvakken het eerste deel) van een drieluik, naast de studie van R. de Jong over het Nederlandse notariaat in de periode tussen de totstandkoming van de Wet op het Notarisambt 1842 en die van 1999 (*Ars Notariatus* 116) en de ietwat eigenzinnige verhandeling *Het notariaat: inderdaad een elastisch ambt* van de hand van A. van Velten over het notariaat in de tweede helft van de twintigste eeuw.

De redacteurs zijn in elk geval niet de eerste de beste. Beide emeriti hoogleraren, de ene met ook een jarenlange ervaring in de notariële praktijk, hebben in de loop van hun rijk gevulde carrière heel wat onderzoek over het notarisambt verricht of minstens begeleid. Beiden waren eerder ook al verantwoordelijk voor historische bijdragen in dezelfde reeks.¹ Dit keer brachten ze acht auteurs samen, telkens met de opdracht de historische essentialia over het notariaat in een bepaalde regio van de Lage Landen en in een bepaald tijdperk op een rijtje te zetten, samen met een summier overzicht van de bronnen en de literatuur. In het 'Ten geleide' verontschuldigen de auteurs er zich voor dat het evenwel niet mogelijk bleek de bibliografieën te harmoniseren. Er is inderdaad wel behoorlijk wat herhaling op dit punt en de gehanteerde verwijzingsregels variëren, maar omdat elk hoofdstuk als apart eiland kan beschouwd worden, stoort dit eigenlijk niet.

Het boek bestaat uit drie delen, die elk een tijdvak behandelen: de late Middeleeuwen (van ongeveer 1250 tot ongeveer 1540), de Nieuwe Tijd en ten slotte vanaf de Franse tijd tot 1842. Deze indeling is niet alleen historiografisch klassiek, maar ze is ook zeer concreet vast te pinnen voor het bestudeerde onderwerp. Scharniermomenten zijn de ordonnanties van Keizer Karel tussen de eerste twee tijdvakken en de Franse revolutionaire wetgeving tussen de laatste twee. Omwille van de inhoud is het eerste deel in vergelijking met de rest van het boek een buitenbeentje. In de delen twee en drie wordt immers een vast stramien aangehouden, waardoor vergelijkingen en snelle opzoekingen mogelijk worden. Het is dan ook een tikkeltje jammer dat in twee bijdragen (Maarschalkerweerd en Duinkerken) die vaste indeling ietwat verlaten wordt.

Er zijn, behalve in de twee vermelde uitzonderin-

gen, acht telkens weerkerende rubrieken. Eerst wordt een korte beschrijving gegeven van het territorium en zijn bestuurlijke en gerechtelijke organisatie. Onder meer de gewestelijke justitieraden krijgen hier de noodzakelijke aandacht. Ten tweede vermelden de auteurs de op het notariaat toepasselijke wetgeving. De ene beschrijft er kort de krachtlijnen van, terwijl een andere zich beperkt tot een opsomming met concrete verwijzingen naar vindplaatsen. In de derde en vierde paragraaf wordt ingegaan op opleiding, benoeming/admissie en beëdiging respectievelijk het aantal notarissen en hun spreiding over het gebied. Voor vele regio's is het onderzoek op dit punt nog niet ver gevorderd. Er kan dan ook niet steeds met zekerheid gezegd worden of de weerkerende klaagzang over een teveel aan notarissen juist is. Onder punt vijf vernemen we meer over de vorm, de aard en de kracht van de notariële akten. De waarde van een authentieke akte, opgemaakt op basis van de *fides publica*, is vooral haar volle bewijskracht. Uitvoerbare kracht had ze in het Ancien Régime niet. Daarna worden protocol en toezicht belicht, vooral een taak van de justitieraden en de daar werkzame fiscalen. In het zevende punt wordt een opsomming gegeven van de nog bewaarde registers, protocollen en akten en hun archiefbewaarplaatsen. In een laatste rubriek vindt de geïnteresseerde lezer een literatuurlijstje voor verder onderzoek (nu eens 'bibliografie' genoemd en dan weer 'beredeneerde bibliografie', terwijl de uitleg bij de referenties soms heel summier tot zelfs nihil is).

Het eerste deel betreft het notariaat in de late middeleeuwen. Onder hoofdstuk '1. Inleiding' – evenwel het enige hoofdstuk van dit deel – bespreekt C.M. Cappon de continuïteit van het notariaat. 'Ons recht kent weinig instellingen wier identiteit, sinds het moment waarop zij in de Nederlanden hun intrede doen, zo weinig veranderingen heeft ondergaan als het notariaat' (p. 3). Cappon onderstreept het belang van de volle bewijskracht van de authentieke akte en koppelt de ontwikkeling van het notariaat aan de ontwikkeling van het overheidsgezag. Zijn verhaal vangt aan bij de Romeinse en Longobardische wortels van de middeleeuwse *notarius publicus* om via de Europese verspreiding van keizerlijke en pauselijke notarissen in de Nederlanden te belanden. Hij benadrukt de rol van de kerkelijke instellingen en wijst op belemmeringen op de ontwikkeling vanwege de traditionele bevoegdheden van de schepenenbanken. Voor elk van de Nederlandse gewesten vermeldt hij de oudste attestaties en hij wijst op het bijzondere succes van de instelling in

Brabant en Luik. Cappon bespreekt vervolgens de benoeming, het overheidstoezicht, het aantal en de sociale herkomst (lange tijd was het notariatschap een belangrijkste functie van vooral geestelijken) en de opleiding van de notarissen. Daarna heeft hij het over de formele en materiële aspecten van de notarisakten. Na een kort besluit geeft hij een basisliteratuurlijst, waarin ik vooral de bijdrage mis van Oosterbosch, in samenwerking met de andere Belgische autoriteiten ter zake Vleschouwers-Van Melkebeek, Pieyns-Rigo en Godding, over het notariaat in de Belgische territoria tijdens de Middeleeuwen, opgenomen in *Het notariaat in België van de Middeleeuwen tot heden*.² Zoals ook al uit Cappons voetnoten blijkt, maakt de bibliografie duidelijk dat editor P. Nève één van de te raadplegen specialisten is. Als lokale studies bevatten de proefschriften van Oosterbosch voor Antwerpen en Van den Bichelaer voor Den Bosch schatten aan informatie, waarvan Cappon dan ook gretig gebruik maakte.

In het tweede deel, over het notariaat in de nieuwe tijd, heeft P. Nève het in een eerste luik over het notariaat in de Habsburgse Nederlanden (eerst als geheel en daarna voor wat de Zuidelijke Nederlanden betreft), in het prinsbisdom Luik en in Stavelot-Malmédy. Daarop sluiten zes andere bijdragen aan over de Limburgse territoria (A.Fl. Gehlen), Staats-Brabant (R.M. Sprenger), Staats-Vlaanderen (P.L. Nève), Holland en Zeeland (R. Huijbrecht) en Friesland, Groningen en Utrecht (P. Maarschalkerweerd). Op het risico af in herhaling te vallen en omdat daarenboven een samenvatting van een tekst die op zichzelf al een samenvatting is quasi onmogelijk is, beperk ik mij verder tot enkele losse bedenkingen.

Waar Cappon geëindigd was, begint Nève zijn verhaal, namelijk met de ordonnanties van Maximiliaan van 1512 en van Karel V van 1525, 1531 en 1540. Hij volgt daarbij de reeds vermelde vaste indeling en baseert zich op zijn eigen ouder werk³ en het hiervoor al vermelde boek over het notariaat in België van Brueneel en anderen. In de bibliografie vinden we niet enkel literatuurverwijzingen, maar er worden ook uitgaven van wetten en costumen vermeld. Deze zijn natuurlijk niet volledig of zelfs slechts heel sporadisch aan het notariaat gewijd. Meer interessant is de bijlage die chronologisch een overzicht geeft van de algemene, gewestelijke en stedelijke wetgeving in verband met het notariële ambt. Helaas baat de ietwat onvaste typografie (nu eens een regel wit en dan weer niet, sommige titels in cursief schrift maar andere titels van hetzelfde niveau niet) de overzichte-

lijkheid ervan niet. Hetzelfde dient gezegd van de tweede bijlage, die per gewest een overzicht geeft van de archiefbewaarp plaatsen en de inventarissen van admissies en protocollen.⁴

Wat hiervoor beschreven is met betrekking tot Nèves uiteenzetting over de Habsburgse Nederlanden, moet mutatis mutandis herhaald worden voor zijn stukken over het prinsbisdom Luik en het vorstendom Stavelot-Malmédy. In een notendop krijgen we een kort historisch overzicht en een schat aan verwijzingen voor verder onderzoek in literatuur en originele bronnen.

Gehlen behandelt in een vlot leesbare tekst het notariaat in de 'Limburgse' territoria in de zeventiende en achttiende eeuw. Hij legt daarbij geregeld enkele linken met de voorafgaande periodes en is echt in zijn sas bij de beschrijving van het notariaat in 'zijn' tweeherig Maastricht.⁵ Net als in de andere gewesten was ook in Limburg het notariaat vooral een stedelijke aangelegenheid. Een leuk Maastrichts detail is dat de benoeming van notarissen in de tweeherige stad 'bij beurten van religie' gebeurde, afwisselend een rooms-katholieke van Luikse zijde en een gereformeerde van Staats-Brabantse zijde. Gehlen besteedt evenwel ook aandacht aan het notariaat in de Habsburgse en Staatse delen van de Landen van Overmaze, in het Overkwartier van Gelder, in Gulik-Berg en in Thorn. Verder komen op een zeer analoge wijze als in de andere bijdragen de verschillende topics aan bod. De bibliografie is dit keer ook effectief 'beredeneerd'. In bijlage vinden we een lijst met alle door het Hof van Roermond geadmitteerde notarissen voor het Gelders Overkwartier (1668-1794), ontleend aan de desbetreffende archiefinventaris. Voor gelijkaardige lijsten met betrekking tot ander Limburgse territoria wordt verwezen naar andere publicaties.

De uitweidingen over Staats-Brabant en Staats-Vlaanderen⁶ zijn zeer gelijklopend. Er worden respectievelijk een Staats-Brabantse Raad en een Raad van Staats-Vlaanderen opgericht, die zich inlaten met examinering en benoeming. In beide territoria blijven de ordonnanties van Keizer Karel verder doorwerken, maar komen er regels bij. Zo is het in Staats-Brabant een extra benoemingsvoorwaarde dat de notaris de gereformeerde religie belijdt. Wat Staats-Vlaanderen betreft, wordt dit niet uitdrukkelijk gesteld, maar Sprenger merkt op dat uitputtend onderzoek in de resoluties van de raad nog niet gebeurd is. Om tot conclusies te komen over de vorm en de inhoud van de no-

tariële akten, deden Gehlen, Nève en Sprenger enkele steekproeven in het Zeeuws Archief te Middelburg. Niets wijst erop dat de praktijk in Staats-Vlaanderen wezenlijk zou afwijken van die van elders.

De bijdrage van R. Huijbrecht over het notariaat in de gewesten Holland en Zeeland is de meest uitgebreide van het boek. Hij neemt ook enkele bijzondere standpunten in. Zo stelt hij vast dat de meeste regelgeving meer het dienen van de financiële belangen van de overheid door middel van zegeltaksen dan het houden van toezicht op het reilen en zeilen van het notariaat als zodanig beogen. Net als in Staats-Brabant zijn, minstens in de achttiende eeuw, Katholieken uitgesloten van het notarisambt. De auteur gaat uitvoerig(er) in op vooropleiding en andere voorwaarden, recommandatie door de lokale overheid aan de gewestelijke staten, examinatie door het Hof, creatie door de Statencolleges of de Prins van Oranje, admisie en beëdiging. Dit laatste hield vanaf 1581 het afzweren in van de Spaanse Koning, maar vervolgens het debiteren van een steeds wassende lijst van positieve verplichtingen. De akten van admisie moesten geregistreerd bij Hof van Holland of Hoge Raad. Na betaling van de kosten kon de notaris dan consent vragen aan het stadsbestuur om effectief de werkzaamheden te starten. In voetnoot 77 op p. 164 kondigt de auteur het mooie initiatief aan dat een database 'Notarissen van Holland en Zeeland 1525-1811' via het wereldwijde web ter beschikking zal gesteld worden.⁷ Voor de beschrijving van vorm en inhoud van de akten, baseert Huijbrecht zich op verschillende in Holland gehanteerde notarisboeken. Eigenaardig is de vaststelling dat in Holland en Zeeland algemeen aanvaard lijkt te zijn dat tegen het door partijen in de akte gestelde tegenbewijs was toegelaten (p. 169). Om aan het gebrek aan executoriale kracht te ontsnappen, lieten partijen zich 'willig condemnieren' door een onherroepelijke procesvolmacht te verlenen aan een procureur. In de bibliografie komen zowel oude notarisboeken, hedendaagse rechtshistorische studies over de ontwikkeling van het notariaat als algemene werken over rechtsgeschiedenis en bewijsrecht voor. Lang is ook, niettegenstaande de beperking tot bestanden van minstens tien meter, de lijst van archiefbewaarplassen met notariële protocollen in de bijlage.

Friesland, Groningen en Utrecht zijn buitenbeentjes, al golden ook daar al formeel de Maximiliaanse ordonnantie van 1512 en vervolgens de plakaten

van Karel V. Utrecht en Groningen namen bij het begin van de zeventiende eeuw eigen regels aan, maar in Groningen was het Habsburgse model minst voelbaar. De totale aantallen notarissen liggen ook fors onder de cijfers van de andere gewesten. In Friesland is het notariaat zelfs maar een marginaal verschijnsel.

In het derde deel, over de jaren 1795-1842, bespreken F. Stevens en B. Duinkerken het notariaat in de Zuidelijke Nederlanden in de Franse tijd respectievelijk het Nederlandse notariaat vanaf de Bataafse Republiek tot de invoering van de Notariswet van 1842. F. Stevens biedt een overzichtelijke blik op de revolutionaire wetgeving tot en met de basiswet van 25 ventôse jaar XI.⁸ Wat de praktijk betreft, vat hij de bevindingen samen van zijn studies over het Antwerpse notariaat, een Leuvens en een Turnhouts kantoor. Duinkerken ten slotte bespreekt kort de wettelijke initiatieven in de revolutionaire periode, zoals het Friese initiatief om de bevoegdheden van de notarissen over te dragen aan de advocaten en de procureurs of de maatregel om gemeentesecretarissen te laten fungeren als notaris. Ook hij komt vervolgens aan de Franse ventôsewet en de transitoire maatregelen na de herwonnen onafhankelijkheid. De Franse wetten zouden uiteindelijk gelden tot de Wet op het Notarisambt van 1842. Wat betreft vorm en inhoud van de akten, speelden de handboeken van Van der Linden, Loret, Massé en de Haarlemse notaris Mabé een invloedrijke rol. Vooral over laatstgenoemde weidt de auteur nogal uitvoerig uit.

Samengevat mag gesteld worden dat met deze bundel een mooie status quaestionis van de notariële geschiedschrijving in de Lage Landen is gerealiseerd. De overzichtelijke structuur maakt het boek vlot hanteerbaar. Ik miste alleen één samenvattende bibliografie, liefst ook met enkele internationaal getinte studies over de geschiedenis van het notariaat.

Gent

Georges Martyn

Noten

¹ Deel 58 is *De beoefening van de notariaatsgeschiedenis der Lage Landen* van A. Gehlen, deel 61 is *Instrumentum Quantum Pactum. Zes opstellen over de kracht van de notariële akte vanaf de tijd van keizer Justinianus tot aan het huidige recht* (P. Nève red.), deel 63 is *Quod Notemus. Zes opstellen over de regelgeving betreffende het notariaat van de middeleeuwen tot vandaag* (P. Nève e.a. red.), deel 85 is *Forma Servata. Vijf opstellen over formulieren en formulierboeken in het notariaat van de middeleeuwen tot vandaag* (P. Nève e.a. red.) en deel 123

is *De zeventiende- en achttiende-eeuwse notarisboeken* van A. Pitlo, bewerkt door A. Gehlen. A. Gehlen bezorgde ook 'Het notariaat der Lage Landen in historisch perspectief', in: *Atlas van het notariaat. Het notariaat in de wereld. Acht eeuwen Latijns notariaat – vier decennia Internationale Unie (Ars Notariatus 42)*.

2 Een editie van C. Bruneel, P. Godding en F. Stevens, Brussel: Gemeentekrediet 1908.

3 Vooral zijn Schets van een geschiedenis van het notariaat in het huidige België tot aan de Franse Wetgeving (Rechtshistorische Reeks van het Gerard Noodt Instituut XXXIV). Nijmegen 1995.

4 Op de bladzijde 71 wijst Nève op de toestand in januari 2003, toen de verkaveling van het in het Algemeen Rijksarchief bewaarde fonds notariaat over de nog te openen rijksarchieven te Leuven (Vlaams-Brabant), Louvain-la-Neuve (Waals-Brabant) en Anderlecht (Brussels hoofdstedelijk gewest) nog niet voltooid was. In het kader van de Belgische staatshervormingen gebeuren inderdaad wel eens verschuivingen. Zo is er vandaag geen 'provincie Brabant' (p. 72) meer.

5 A.Fl. Gehlen, *Het notariaat in het tweeherig Maastricht. Een rechtshistorische schets van de inrichting en practijk van het Maastrichtse notariaat vanaf zijn opkomst tot aan het einde van de tweeherigheid over de stad (1292-1794)*. Assen 1981.

6 Het op p. 137 vermelde opperste leenhof is de Wetachtige (niet de Witachtige) Kamer.

7 Zie W. Heersink, R. Huijbrecht, S. Scheffers, H.J. Tukker, *Register Notariorum. De notarissen van het Hof van Holland 1525-1811* (Algemeen Rijksarchief Publicatiereeks 8). Den Haag 1999.

8 Meer uitgebreid, met de teksten van de parlementaire handelingen, behandelt de auteur deze problematiek in *De ventôse-wet op het notarisambt en haar genese*. Brussel: Bruylant 2004.

Tilly Hesselink-van der Riet en Wilhelm Kohl (red.), *De heerlijkheid Bevervorde/Beverförde in Twente. Oorkonden en Regesten in het Nederlands en het Duits 1329-1575. Kort overzicht van beleningen, verkopen en registers 1251-1561*. Albergen 2005. 228 p., geïll. ISBN 90 8098 281 4, €25.

Wie deze publicatie ter hand neemt, weet dat er met veel enthousiasme en trots aan gewerkt is. En terecht, want als amateur beleef je veel genoeg bij het uitoefenen van een hobby, vooral wanneer er duidelijke, grensoverschrijdende resultaten voorhanden zijn. Vele financiële bijdragen werden verzameld in de Euregio en vele autoriteiten en specialisten uit de streek konden ingeschakeld worden in het project. Dat schept een band.

'Internationale samenwerking tussen historici aan beide kanten van een grens' maakte het werk mogelijk en in Westfalen-Lippe is men van plan 'die gemeinsame Geschichte weiter zu erforschen und einer breiten Öffentlichkeit zugänglich zu machen'. Terecht wordt hier de nadruk gelegd op het feit dat deze publicatie van wezenlijk belang zal worden voor grondiger onderzoek.

De tot dusver onbekende heerlijkheid Bevervorde

staat weer op de kaart en verdient het te worden opgenomen in een grote dissertatie over de ministerialiteit/ridderschap van Overijssel. Deze leemte in de Overijsselse geschiedenis springt nu meer in het oog en het is de verdienste van dit werk om het grotere doel wat aan te jagen. Ministerialen uit deze familie zijn er al in de dertiende eeuw en ridders en knapen sinds het begin van de veertiende eeuw. Toch moet men zich hoeden voor overdreven enthousiasme. Betekent 'herschap' echt dat Bevervorde vanaf 1399 een heerlijkheid is? Dit moet nog bewezen worden. Vergelijk met p. 39 en p. 119 (Almelo) en p. 71 (Diepenheim).

Het is de blijvende verdienste van de werkgroep om aandacht te vragen voor een grote reeks onbekende oorkonden, die in het Staatsarchiv Münster bewaard worden in de collectie van Johannes Nikolaus Kindlinger (1749-1819). Met alle beschikbare middelen hebben de bewerkers zich van een moeilijke taak gekwet en de Nederlandse en Duitse lezer tekst, commentaar, toelichting en illustratie verschaft, zodat Bevervorde weer tot leven komt. Dit geheel is bovendien zeer goed verzorgd voorgesteld. Toch valt het op dat alle oorkonden, tussen 1329 en 1345, ook bekend waren aan G. ter Kuile en dat de bewerkers nalieten afschriften van Kindlinger met nog bestaande originelen te vergelijken. Ook andere eisen van de historische kritiek zijn niet steeds in acht genomen.

Vanuit rechtshistorisch standpunt vormt deze publicatie een goudmijn, maar deze rijkdom moet de lezer zelf natrekken en ontdekken. Voor de bewerkers van het *Lexicon Latinitatis Nederlandicae Medii Aevi*, die nog vrij recent verheugd de eindmeet haalden met hun project, verschijnt hier een hapax legomenon: *lintoniloquium*, dat niet in hun woordenboek is opgenomen (p. 19). Daar wordt de Nederlandse vertaling 'heyensprake' aan toegevoegd. Welnu, ook dit woord komt noch in het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*, noch in het *Middelnederlandsch Woordenboek* van Verwijs en Verdam, noch in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* voor. Eveneens onbekend voor het *Lexicon Latinitatis* is de uitdrukking 'placitum speciale'. Rechtshistorici weten wat een 'placitum generale' is; hier wordt uiteengezet dat een speciaal heemaal een gerecht is, waarbij alleen de richter en de keurgenoeten aanwezig moesten zijn (p. 20). Onbekend is eveneens de uitdrukking 'vry doerslachtych eygen goet' (p. 30 en p. 71), wat overeenkomt met een alodium zonder voorbehoud, volkomen (*ad plenam proprietatem*).

Over een 'ghehegheden heymael' wordt in deze teksten herhaaldelijk gesproken. Het is al meer dan een halve eeuw geleden dat de rechtshistoricus B.H.D. Hermesdorf een boek schreef over het heimaal. Daarop werd toen nog grondig gereageerd in binnen- en buitenland. H.F.W.D. Fischer en E.M. Meyers bespraken het werk; deze laatste deed het zelfs tweemaal in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 19 (1951) 470-482 en 22 (1954) 89-90. Daarmee zijn we duidelijk in een Saksische context, want in Frankische gebieden spreekt men over vierschaar. Wie de moeite neemt om enkele juridische termen na te trekken, staat herhaaldelijk in het woordenboek voor de uitdrukking: Oostmiddelnederlands.

Onder de zeer interessante termen, die ook uit deze Oostmiddelnederlandse documenten te halen zijn, willen we nog enkele voorbeelden citeren, die niet zijn opgenomen in de 'Verklarende woordenlijst', p. 129-133: 'besate, leystinge, wthmanen ende ynwynnen gelyck rechte herenpacht, tovinge, thoversicht, verholden in rechter lenscher were, dedingeslude, machscheydinghe, wederuthleydinge, vertichnissen en uplatingen, brutluede en ten slotte moetsoen of averlude'.

Toen ik bij het Gerard Noodt-Instituut ging werken, werd ik meteen geconfronteerd met de aangrenzende en met de grensoverschrijdende zones van het Gelderse recht. Genoemde terminologie komt ook in Gelderland-Zutphen zeer sterk naar voren. Snel werd ik door E.D. Eijken et alii (red.), *Lijst van leemten in de kennis van de geschiedenis van Overijssel*, Kampen 1984², op de hoogte gesteld van lacunes van soortgelijke grootte als in Gelderland. Het grootste verschil bestond erin dat in de Katholieke Universiteit Nijmegen, nu de Radboud Universiteit, systematisch aandacht werd besteed aan regionale rechtsgeschiedenis.

De Nederlandse vertalers voelden zich weinig op hun gemak en speelden leentjebuurtje bij de grote Duitse partner. Zo wordt het Duitse 'Gograf' een gouwgraaf (p. 130), maar er is wel een verschil tussen een Gau (pagus) en een Go. De Oudnederlandse tekst biedt trouwens verduidelijking, wanneer ook nog sprake is over een 'gagerichte' (p. 54). Ook het 'ontving geen tonsuur, trok noch geestelijke kleding aan' (p. 66) leunt te sterk aan bij de Duitse vertaling. Soms gaan beiden samen in de fout (p. 4-5 in *crastino* ...). Verder: een graven i.p.v. een gracht (p. 81 en 130) en bijna overal amt i.p.v. ambt, behalve op p. 129. Voor het neologisme vorstbisschop (p. 56 en p.

133) verkiezen we de uitdrukking 'prinsbisschop'.

Een leemte in het hier voorgestelde Overijsselse onderzoek wordt ook gevormd door de minder goede kennis van de katholieke godsdienst. Eenmaal wordt in deze bundel gesproken over de Heilige Maagd Maria, in andere gevallen over de jonkvrouw Maria. Er is sprake over vesper en niet over vespers. De vertaling 'drie zielemissen met vigilien tot vijf lessen' verwijst naar 'lectien' uit het oud-Nederlands of 'Lektionen' uit het Duits en moet vertaald worden met 'schrifflezingen' of 'liturgische teksten'. Verder kan men niet meer verwachten dat iedereen de uitdrukking 'spiritus septiformis' begrijpt (p. 17): het betreft een verwijzing naar de zeven gaven van de H. Geest, zoals dat ook het geval is in de hymne van Pinksteren: *Veni Sancte Spiritus*, waarin het 'Tu septiformis munere' voorkomt.

Ook bij de historische kennis moeten fouten of lacunes worden aangestipt. Indien de Romeinse cijfers op p. 13 juist zijn, dan moet document 12 een andere plaats krijgen. Joachim van Wijhe is de burggraaf van Nijmegen, die in de periode van hertog Karel van Egmond ook in Overijssel actief is. Waarom deze laatste 'vorst van Geldern' wordt genoemd, is onduidelijk. De ruiters van 'hertog Erich' verwijzen naar 'Erich II., Herzog von Braunschweig-Lüneburg (Calenberg)' 1528-1584, die in 1573 onder de Vliesridders is opgenomen. Toen Alva op het Valkhof in Nijmegen verbleef, benoemde hij Virgilius Gheys tot 'herault et roy d'armes de Gueldres par provision' om de graaf van Meghen, Lancelot de Berlaymont, te helpen bij de plechtige overhandiging van de ketting van het Gulden Vlies. Soortgelijke identificaties verhogen de documentaire waarde van de voorgestelde bronnenteksten en geven het ganse dossier meer diepgang. Johannes Kridt is niet de wijbisschop van Münster, maar de pastoor van Weerselo (1530 en 1554), terwijl Folkert niet titulair bisschop 'Vibelechensis' is, maar 'Gibelethensis', d.w.z. van Beiroet (Libanon). Het werk van J. Weijling over de wijbisschoppen van Utrecht had hier de oplossing kunnen brengen. Stadhouder-generaal Gillis van Berlaymont is niet zelfstandig in de index opgenomen. Wel vindt men hem onder Roen, Baldewijn van, maar daar wordt niet gezegd dat deze Boudewijn kanselier van Overijssel was, dus niet zoals het wordt uitgelegd p. 130, maar als kanselier van het Hof van Overijssel. Deze Boudewijn is trouwens een jurist met een uitzonderlijk curriculum: raadsheer in het Hof van Luxemburg, assessor bij het Rijkskamergerecht in Spiers, kanselier in

het Hof van Overijssel en in laatste instantie kanselier van het Hof van Gelre. Het woord 'herschop' van diezelfde p. 130 en p. 103 verwijst eerder naar 'herschap' p. 21 dan naar 'eigenaar'.

Een zeer interessante fout is de mededeling dat Filips II koning is van 'Oron'. In dit geval moet men zich de vraag stellen of dit document op authenticiteit moet getoetst worden (weer historische kritiek). Het is namelijk zeer ongebruikelijk dat Filips II alleen en op de eerste plaats vermeld wordt met zijn Spaanse bezittingen. Ontkent men dat Filips koning, c.q. landsheer is in de Nederlanden? Ook daaraan kan men geen geloof hechten, omdat de kanselier van Overijssel en de stadhouder-generaal van Overijssel en Lingen, die in dat document vermeld worden, nog koningsgezind zijn. In elk geval had men verwacht 'Leon'. Gewone leesfout dan wel fout in het origineel?

Moet Overijssel niet zelf aan de slag om zijn eigen oud-vaderlands recht prominenter naar voren te halen? Heeft Overijssel niet zijn eigen universiteit Twente nodig met een Faculteit der Letteren, waarin de eigen geschiedenis volwaardig aan de orde komt of moet men toch zoeken in de Euregio? Men kan voorlopig alleen maar verwachtingen ventileren.

Nijmegen

Paul van Peteghem

R. Feenstra, *Histoire du droit savant (13e-18e siècle). Doctrines et vulgarisation par incunables*. Aldershot: Ashgate 2005. (Variorum collected studies series). xii + 348 p. (13 overdrukken + addenda + registers), gebonden, ISBN 0 86078 986 1.

Een rechtshistorische galerij der groten, dat is wat we de Variorum Collected Studies Series van uitgeverij Ashgate kunnen noemen. In het hoogstaande gezelschap van geleerden als Brundage, Giordanengo, Gouron, Kuttner, Tierney en anderen, presenteert de Leidse professor emeritus Robert Feenstra hier voor de derde keer een bundeling studies. In 1986 verscheen *Le droit savant au moyen âge et sa vulgarisation* en in 1996 *Legal Scholarship and Doctrines of Private Law, 13th-18th Centuries*. In de publicatie van 2005 worden dertien artikelen samengebracht, verschenen in tijdschriften, libri amicorum, themaboeken en colloquiumakten tussen 1995 en 2002. De eerste acht bijdragen betreffen de geschiedenis van enkele privaatrechtelijke leerstukken en in het bijzonder de

rol van Grotius daarin, terwijl de laatste vijf teksten op enkele juridische werken uit de veertiende en vijftiende eeuw focussen en met name hun rol in het universitaire onderwijs.

Het procédé van de Ashgatereeks heeft zijn deugdelijkheid al vele malen bewezen. Verspreide geschriften worden in hun oorspronkelijke vorm samengebracht. Zelfs de paginering wordt niet aangepast. Voor een niet-ingewijde is het wel eens moeilijk om bijvoorbeeld de verschillende afkortingen voor dezelfde tijdschriften thuis te wijzen. Met een sterretje worden in de oorspronkelijke artikelen passages aangeduid, die in de addenda verwijzen naar aanvullingen en verbeteringen, in dit geval gemiddeld een zevental per bijdrage. De addenda zijn vooral kruisverwijzingen naar andere inmiddels gepubliceerde artikelen van zowel de auteur als van derden. Echte nieuwe standpunten zijn er niet bij, hooguit enkele correcties, zoals het beter dateren van een handschrift of de substitutie van het woord 'chartes' door 'coutumes' (bv. addenda op p. 89 en 101 respectievelijk 100 van bijdrage I). Nieuw onderzoek heeft inmiddels soms een juridisch werk beter geplaatst in tijd en ruimte (zie bv. het addendum p. 313 van bijdrage V gebaseerd op een nieuwe studie van A. Gouron) of een bijkomende editie gereveleerd (bv. 36 i.p.v. 35 incunabele edities vermeld p. 221 van bijdrage X). Vaak schrijft de Leidse emeritus ook uitdrukkelijk dat zijn bevindingen nog extra onderzoek vergen en dus niet definitief zijn, maar 'nous croyons cependant ne devoir plus attendre, à notre âge, pour publier les résultats provisoires de nos recherches' (p. 222 van bijdrage X).

Voertaal van inleiding en addenda, net als van tien van de artikelen, is het Frans, maar er zijn ook twee Engelstalige teksten en een Duitse. Wat dit soort boeken vooral een meerwaarde geeft, is niet alleen een auteursvisie op de allerlaatste tendensen en resultaten, een soort update van de eerder besproken onderwerpen, maar ook en vooral de registers. Achteraan vinden we voor de dertien bijdragen een alfabetische tafel van vermelde auteurs en bronnen en een overzicht van besproken handschriften, gerangschikt volgens hun bewaarplaats.

Feenstra toont zijn ware meesterschap op het vlak van de studie van het gerecipieerde recht, de ontwikkeling van de Europese rechtswetenschap en de propografie en bibliografie van haar beoefenaars. Geen enkel juridisch manuscript, incunabel of zelfs latere druk, ontsnapt aan zijn kritisch oog. Ik beperk

mij hierna tot het overnemen van de titels en enkele korte aanduidingen over de inhoud van elk stuk.

In 'Revendication de meubles et "Lösungsrecht" de tiers acquéreurs (droit romain, droit wisigothique, droit coutumier médiéval en Espagne et dans le Midi de la France)' uit een huldealbum voor Hans Ankum gaat Feenstra op zoek naar de wortels van het recht van de derde-verkrijger om een zaak te kunnen behouden, zolang de oorspronkelijke eigenaar hem de som niet voldoet, die de derde voor deze zaak betaald heeft. Hij bouwt daarbij, naar aanleiding van enkele publicaties dienaangaande door Artur Völkl, verder op een andere bijdrage van zijn hand uit het jaar 1955. Dit geeft meteen een mooie overspanning van een lange en rijke carrière. De auteur overloopt de standpunten van verschillende andere rechtsgeleerden ten aanzien van de theses van Völkl en hemzelf.

'Dominium utile est chimaera: nouvelles réflexions sur le concept de propriété dans le droit savant (à propos d'un ouvrage récent)' is geschreven als reactie op het verschijnen van M. Kriechbaums *Actio, ius und dominium in den Rechtslehren des 13. und 14. Jahrhunderts* (München 1996). Boekbespreking en artikel verschenen beide in jaargang 66 van het Tijdschrift voor *Rechtsgeschiedenis*. Kritieken vanwege Kriechbaum op eerdere publicaties van Feenstra worden, op één stelling na (dat Baldus de eerste zou geweest zijn die *dominium utile* als de enige echte eigendom gekwalificeerd heeft), onderuit gehaald: 'Nous croyons qu'elle nous a mal compris' (p. 395).

Hoewel hij al even aan bod komt in het eerste artikel (p. 94, n. 47), staat Grotius in de derde tot achtste bijdragen in het centrum van de belangstelling. In het huldealbum voor García-Gallo schreef Feenstra over 'Les origines du dominium d'après Grotius et notamment dans son *Mare liberum*'. Hij bespreekt de diplomatieke context waarin dit werk van Grotius ontstond en citeert vervolgens uitgebreid de Latijnse tekst, die hij alinea na alinea kort toelicht, onder andere en vooral wat de *occupatio* betreft.

'Expropriation et dominium eminens chez Grotius' komt uit de reeks van de Société Jean Bodin. Grotius zou de eerste geweest zijn om het begrip *dominium eminens* te gebruiken, al is invloed van Covarrubias en Suarez niet uit te sluiten. Niet alleen in zijn *Mare liberum*, maar ook en vooral in zijn Inleidinge heeft Grotius het eigendomsbegrip ontwikkeld en in dat kader de onteigening ter sprake gebracht ('door hooger hand'). Feenstra overloopt de invloed van

deze ideeën bij latere Nederlandse auteurs, maar ook in Duitsland en Frankrijk.

Voor de reeks Comparative Studies in Continental and Anglo-American Legal History verzorgde Feenstra in *Itinera Fiducia. Trust and Treuhand in Historical Perspective* de bijdrage: 'Trust Foundations in continental law since the 12th century: the legal person concept and trust-like devices'. De auteur maakt eerst enkele bedenkingen over de rol van kerken en kloosters vóór de heropleving van de rechtswetenschap om vervolgens de bijdragen van glossatoren, canonisten (vooral van Sinibaldus Fliscus, bekend als paus Innocentius IV) en ten slotte de Orléansprofessoren de Révigny en de Belleperche te bespreken. Er is even ook aandacht voor het gewoonterecht, maar Feenstra gaat vervolgens vooral dieper in op de bijdragen van Grotius en Huber.

'Réparation du dommage et prix de la douleur chez les auteurs du droit savant, du droit naturel et du droit romano-hollandais' is de uitgeschreven versie van een lezing tijdens het colloquium 'La douleur et le droit'. Het onderscheid tussen materiële en morele schade kent het middeleeuwse recht niet, noch het geleerde, noch het gewoonterecht. Het zijn theologen die als eersten over 'de prijs van de pijn' schrijven. Via de neoscholastiekers sluipt de idee ook bij Grotius binnen, die vervolgens de auteurs van het Vernunftrecht beïnvloedt.

'Grotius' doctrine of liability for negligence: its origin and its influence in Civil Law countries until modern codifications' komt opnieuw uit de hiervoor reeds vermelde rechtsvergelijkende reeks, met name uit het deel over 'law of torts'. Feenstra citeert diverse passages uit Grotius' werken en gaat op zoek naar de inspiratiebronnen ervan, wat hem brengt bij het middeleeuwse onderscheid *delictum/quasi delictum*. Vervolgens geeft hij een overzicht van de invloed op latere Nederlandse, Duitse en Franse auteurs.

De Duitstalige bijdrage 'Die Quasi-Delikte bei Hugo Grotius: die Lehre in seinen juristischen Hauptwerken und eine Akte aus dem in DJB II, 17, 20 erwähnten Prozess von Stettiner Kaufleuten gegen die Generalstaaten (1609-17)' schreef Feenstra voor een *Festschrift* voor Theo Mayer-Maly. Hij sluit daarin aan bij de visie van Reiner Hochstein dat Grotius als grondlegger kan beschouwd worden van de kwalificatie van de aansprakelijkheid voor quasi-delicten als objectieve gevolgsaansprakelijkheid, juridisch gegrond op de bewijsmoeilijkheden van de benadeelde. Door uitvoerig te citeren uit de werken van Grotius

wil de auteur het precieze begrip van deze kwalificatie nauwgezet omschrijven. Hij maakt daarbij dankbaar gebruik van recent ontsloten handschriftelijke bronnen, die de ontstaansgeschiedenis van de leer in een betere context plaatsen.

De vijf laatste artikelen van het bundel focussen op juridische werken. De titels maken meteen duidelijk waarover het gaat en behoeven dan ook weinig commentaar. 'Geoffroy de Salagny (1316-74) et son commentaire sur l'Infortiat. Un chapitre peu connu de l'histoire de l'Ecole de droit d'Orléans' betreft een weinig gekende professor civiel recht aan de universiteit van Orléans en zijn commentaar op een deel van de Digesten. Op basis van uitgebreid bronnenonderzoek reconstrueert Feenstra het levensverhaal van de veertiende-eeuwse rechtsgeleerde. Van de Digestencommentaar gaat hij op zoek naar de bronnen en de latere invloed. Bij wijze van voorbeeld weidt hij ook even uit over het leerstuk van het *dominium utile*.

De vier andere bijdragen bespreken aspecten van de zogenaamde 'vulgarisering' van het geleerde recht. Ze bevatten belangrijke bijdragen tot de geschiedenis van de vroege boekdrukkunst (incunabelen en post-incunabelen). De befaamde *Modus legendi abbreviaturas in utroque iure* wordt behandeld in twee afleveringen over respectievelijk handschriften en incunabelen enerzijds en uitgaven uit de zestiende en zeventiende eeuw anderzijds. 'La genèse du 'Modus legendi abbreviaturas in utroque iure'. Editions incunables et manuscrits' is opgenomen in een hulde aan García y García. Feenstra geeft een opsomming van de verschillende teksttradities en bespreekt kritisch de hypothesen over het auteurschap van deze leidraad. 'La diffusion du "Modus legendi abbreviaturas in utroque iure": Editions des XVIe et XVIIe siècles' verscheen in deel 84 van de *Kanonistische Abteilung* van het *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*. Het biedt een overzicht van een zeventigtal edities.

Voor het opstellenbundel ter ere van Paul Nève koos Feenstra heel toepasselijk voor notariële geschriften: 'Deux traités notariaux du XVe siècle: l'Ars notariatus anonyme et le Doctrinale florum artis notarie d'Etienne Marcillet. Une orientation bibliographique'. Ook dit is weer een bibliografisch werk met een opsomming van wigen- en latere drukken.

'Le Margarita legum ou Compendium ad omnes materias iuris civilis inveniendas faussement attribué à Oldrade (= Aldracus)' ten slotte was een hulde aan André Gouron. Feenstra onderzoekt de herkomst van het werk en beschrijft de inhoud. Hij bespreekt

de incunabele editie en geeft een overzicht van de bewaarde handschriften. Ten slotte gaat hij in op de vermeende auteur Oldradus en de hypothese of ene Pierre de Lérida de ware auteur zou zijn.

Gent

Georges Martyn

M. Vrolijk, *Recht door gratie. Gratie bij doodslagen en andere delicten in Vlaanderen, Holland en Zeeland (1531-1567)* Hilversum: Verloren 2004. 512 p., gebonden, geïll. ISBN 90 6550 750 7, €43.

Recht door gratie is de handelseditie van het proefschrift waarmee Marjan Vrolijk in 2001 te Nijmegen promoveerde (promotoren waren Hugo De Schepper en Jos Monballyu). En wat voor een editie! Formeel is de uitgave een pareltje van kwaliteitsdrukwerk op verfijnd papier, gebonden en voorzien van een stijlvolle hardcover, met een ingekleurde ets van het Brusselse Coudenbergpaleis op de voorkant, een gratiebrief op de achterkant en op de rug de afbeelding van een grootzegel van de graaf van Vlaanderen in groene was met koord van groene en rode zijde. Het werk is daarenboven doorspekt met 24 tabellen, 8 grafieken en 32 illustraties, waarover verder meer. Vooraan in het boek biedt de uitgebreide inhoudstafel (p. 4-11) een zeer goede leidraad voor wie de studie consulteert. Gecombineerd met de namen- en zakenregisters achteraan zorgt dit alles voor een handig naslagwerk. Het boek is logisch opgebouwd. Na de inhoudstafel volgt een zeer korte inleiding, gevolgd door negen hoofdstukken en de conclusies, die ook in een Franse vertaling worden samengevat. Deze Franse (en bijvoorbeeld geen Engelse) vertaling heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat in Frankrijk al heel wat onderzoek naar gratiëring is gebeurd (Braun, Texier, Gauvard, Paresys e.a.) en Vrolijk van deze resultaten gebruik heeft gemaakt. In de inleiding schetst de auteur dit onderzoekskader.

Als doelstelling poneert Vrolijk 'het juridisch kader, de voorwaarden voor gratie, het hanteren van wetgeving en procedurele regels en, wat speculatiever, de mogelijke maatschappelijke functie en de politieke en juridische betekenis van het gratierecht in de Nederlanden in de zestiende eeuw' te willen beschrijven. De keuze voor de graafschappen Vlaanderen, Holland en Zeeland, vóór de scheuring van de Nederlanden, is verantwoord. Er is enerzijds beïnvloeding van het Franse voorbeeld via Vlaanderen naar Holland

en anderzijds zijn er enkele regionale bijzonderheden, die Vrolijk steeds mooi met elkaar vergelijkt. Bronnen voor het onderzoek waren enerzijds rechtsgeleerde studies en wetgeving, maar anderzijds vooral de praktijk. Hiervoor doorworstelde Vrolijk het archief van de Brusselse Geheime Raad, enkele lokale vonnis- en justitieboeken, Hollandse baljuwsrekeningen, rekeningen en vonnisboeken van de Vlaamse soeverein-baljuw en sententies van de gewestelijke justitieraden. De aan dit bronnenmateriaal ontleende gegevens werden vervolgens in een elektronisch gegevensbestand met een vijfduizend gratieverleningen (waaronder met name 2200 Vlaamse en 1400 Hollandse en Zeeuwse interinemen door de gewestelijke justitieraden) samengebracht. Dit mag gerust een stevige onderzoeksbasis van *law in action* genoemd worden. Slechts van ongeveer 860 gevallen zijn evenwel alle persoonsgegevens en de feitelijke omstandigheden uitvoerig gekend en dus verwerkt.

Op vele van die concrete gevallen gaat Vrolijk uitvoerig in. Enkele casussen staan breed uitgesponnen vooraan een hoofdstuk en vormen een soort leidraad voor de uiteenzetting van het hele kapittel (eigenaardig is evenwel de keuze voor de zaak Daneel de Bosere waarover Vrolijk na zes bladzijden uitvoerige beschrijving stelt dat het een 'atypisch geval' was, p. 310). Andere worden slechts illustratief en zeer kort aangehaald. Enkele keren sluiten de conclusies niet perfect aan bij de gedane vaststellingen. Op pagina 124 bijvoorbeeld worden twee ongevallen besproken, die aanleiding gaven tot landwinning en in beide gevallen werden zowel de lokale officier geraadpleegd als het Hof van Holland en toch besluit Vrolijk in een aansluitende alinea dat deze doodslagen 'behoorden tot de categorie verschoonbare doodslagen, waarbij als regel geen advies werd gevraagd aan de officier. Evenmin werd in al deze gevallen het Hof geraadpleegd'. Bij het bespreken van de praktijk citeert de auteur heel veel letterlijk en dit bemoeilijkt wel eens het lezen. Soms rijst de vraag of de schrijfster een passage heeft geciteerd omwille van de finesse van het oorspronkelijke taalgebruik, dan wel omdat ze het moeilijk had met de vertaling ervan. Het overvloedig overnemen van stukken tekst maakt de lectuur in elk geval niet steeds aangenaam. Het zorgt er vooral voor dat meer dan vijfhonderd bladzijden nodig waren om alles verteld te krijgen en dat er al eens in herhaling gevallen wordt. Bij de beschrijving van de praktijk van vervolging en berechting van doodslag door het Hof van Holland (p. 77-80) bijvoorbeeld

worden wel een vijftal concrete gevallen besproken, maar geen algemene hoofdlijnen gegeven. Gelukkig bieden de conclusies aan het eind van elk hoofdstuk op dit punt soelaas. Deze zijn ontdaan van ballast en geven de rechtshistorische essentie weer. Voor het overige is Vrolijks eigen tekst wel vlot en keurig geschreven (een dt-fout op p. 101 en eentje op p. 209 niet te na gesproken).

In het eerste hoofdstuk wordt het begrip 'gratie-recht' omschreven en voor wat strafzaken betreft in historisch perspectief geplaatst vanaf de Romeinse tijd. Bijzondere aandacht gaat daarbij uit naar de Franse ontwikkeling (met het onderscheid tussen 'lettres de grâce' en 'lettres de justice'), die een rechtstreekse voorloper was van de Bourgondisch-Habsburgse. Hierop volgt een uitweiding over de verschillende gratievormen (in essentie gaat het om 'remissie' bij doodslagen, 'pardon' bij niet-fatale misdrijven, beide al dan niet vergezeld van een herroeping van verbanning en/of handlichting van confiscatie; hier wordt ook ingegaan op de begrippen 'simpel pardon', 'commutatie', 'rehabilitatie' en 'abolitie') en de toepasselijke wetgeving in de zestiende eeuw. De auteur verwittigt (p. 35) uitdrukkelijk dat de terminologie 'in zekere mate inwisselbaar en niet exact omschreven' was. Juridisch en dagelijks taalgebruik liepen ook door elkaar. Vervolgens wordt het juridische en institutionele kader summier geschetst. De bij gratie in strafzaken betrokken instellingen zijn de Geheime Raad, de rekenkamers en de gewestelijke justitieraden. Wat de procedure betreft, wordt ingegaan op de eigenlijke gratieverlening door middel van een op verzoekschrift verleende patentbrief (door/namens de vorst en slechts uitzonderlijk door anderen die daartoe gedelegeerd werden, p. 48-52), op het zegelrecht en op het interinemen van de gratiebrief. Het blijft hier evenwel bij een korte beschrijving, die in de hoofdstukken zes tot negen dieper wordt uitgespit. Ten slotte wordt even stil gestaan bij genadeverleningen naar aanleiding van bijzondere gebeurtenissen, vooral bij blijde inkomsten en op Goede Vrijdag, deze laatste als navolging van de Romeinse Paasabolities.

Het tweede kapittel draagt als titel 'De 'rigueur van justicie' en gaat in op de rechterlijke organisatie en de strafprocedure en de praktijk van vervolging en berechting bij doodslag. Het gaat om een zeer summier overzicht, ontleend aan vooral De Monté ver Loren, De Schepper en Monballyu (de obligate ode aan de promotoren?). Bij de omschrijving van de delicttypes

worden de Vlaamse en Hollandse terminologie met elkaar vergeleken en worden zelfs enkele vergelijkingen getrokken met het hedendaagse Nederlandse recht. De lezer zij echter verwittigd dat termen als 'misdrijf', 'misdaad' of 'overtreding' in België een ietwat afwijkende betekenis hebben.

De beschrijving van het zestiende-eeuwse straf- en strafprocesrecht leidt Vrolijk ertoe te besluiten dat, naast de extraordinaire procesgang die weinig rechten van verdediging garandeerde, drie kenmerken de vorstelijke gratie noodzakelijk maakten: de inquisitoire procedure met het accent op bestraffing, de rechterlijke vrijheid ('arbitraire' rechtsvinding omschrijft de auteur als 'het maken van rechtsregels naar analogie', wat mijn inziens een nogal beperkte uitleg is) en de afwezigheid van enige mogelijkheid tot hoger beroep. De dader nam dan ook vaak liever de benen om vanuit zijn schuil- of asieloord gratie aan te vragen. In principe diende daarvoor een wachttermijn van één jaar sinds de feiten geïnterpreteerd te worden. Achtereenvolgens komen heel kort de doodslagprocedures van het Hof van Holland, de Raad van Vlaanderen, de Vlaamse soeverein-baljuw en de lokale rechtbanken aan bod, met in deze laatste categorie met name aandacht voor Leiden, Amsterdam en Brugge. Vrolijk gaat daarna even in op de problematiek van de confiscatie. Een korte samenvatting van de onderzoeksresultaten van Van Iterson en Van Caenegem wordt hierbij geconfronteerd met vaststellingen in het archief van de Hollandse Rekenkamer.

Hoofdstuk 3 bespreekt de gratieverlening door lagere overheden. In Holland en Zeeland werden bij verschoonbare doodslagen 'brieven van zuivering en landwinning' verleend. De buitengerechtelijke afhandeling van de landwinning werd toegekend na indiening van een rekest bij de Rekenkamer in Den Haag en na beoordeling van het misdrijf en toestemming door het Hof van Holland. Het is een historische erfgenaam van het middeleeuwse compositierecht, waarop de auteur in een eerste paragraaf ingaat. In de tweede paragraaf worden enerzijds rechtsgeleerde visies op de Hollandse landwinning geciteerd en anderzijds de houding van Hof en Rekenkamer besproken, zoals die blijkt uit een gezamenlijk advies van deze instellingen van 1565. De derde paragraaf gaat in op de praktijk. In een aantal tabellen zijn steekproeven samengebracht uit de archieven van de baljuwschappen die landwinning mochten regelen (een waslijst van plaatsnamen ten behoeve van lokale geschiedenisvorsers). Brieven van landwinning werden

gewoonlijk door de lokale officieren uitgereikt, maar het verzoek werd meestal wel rechtstreeks aan de Rekenkamer gericht. Deze vroeg advies aan de officier van justitie van de betrokken jurisdictie. Rekest en advies werden vervolgens in handen gegeven van de procureur-generaal, die alles aan het Hof voorlegde. De beslissing van het Hof kwam via dezelfde ambtenaar weer naar de Rekenkamer, die ten slotte aan de lokale officier schreef voor hoeveel pond een brief van landwinning mocht uitgereikt worden. Voor landwinning vatbare misdrijven waren verschoonbare doodslagen, zoals noodweer en ongevallen, en lichte overschrijdingen hiervan. Verzoening was een noodzakelijke voorwaarde om landwinning te bekommen en er diende ook een boete betaald te worden, waarvan de hoogte afhankelijk was van verschillende factoren, zoals het bedrag van de zoen, de draagkracht van de dader, de ernst van het misdrijf en eventuele lokale privileges. Bij gevangenschap of verbanning was deze gratievorm in principe uitgesloten, al ontdekte Vrolijk wel enkele uitzonderingen.

Na de behandeling van de landwinning wordt even uitgeweid over de vrijgeleide. 'In het kader van deze studie was een diepgaand onderzoek naar vrijgeleiden niet mogelijk. Enkele aanwijzingen en archiefvondsten mogen echter niet onvermeld blijven' (p. 142). Een zeer korte vijfde paragraaf bespreekt daarna het gratierecht van Willem van Oranje en de laatste paragraaf is een vergelijking met het graafschap Vlaanderen en met name met de compositie en gratiebevoegdheid van de soeverein-baljuw (wiens remissies evenwel door de Raad van Vlaanderen geïnterpreteerd moesten worden).

In de hoofdstukken vier tot negen wordt de eigenlijke vorstelijke gratie behandeld. Achtereenvolgens belicht Vrolijk de gronden voor remissie (gratie voor fatale misdrijven), de gratie bij niet-fatale misdrijven, het rekest (met bijzondere aandacht voor het waarheidsgehalte ervan), de toetsing en besluitvorming door de Geheime Raad mits tussenkomst van de justitieraden en de lagere rechtbanken, de tweede toetsing bij het interinement en ten slotte de verzoening en betering. Vrolijk heeft niet gekozen voor een droge juridische behandeling met hoofdstukken over respectievelijk de gratievormen, de gratiegronden, de voorwaarden en de proceduregang en het beperken van de praktische toepassingen tot enkele vermeldingen in voetnoot. In het verhaal komen alle juridische en institutionele elementen wel aan bod, maar ze gaan wat verscholen achter meer algemeen

historiserende beschrijvingen. Dit is onder meer ook het gevolg van het feit dat bij quasi elk nieuw aangesneden thema telkens wordt uitgegaan van een concrete casus (het misdrijf van ene Pieter Gherbrantsz. bij de bespreking van de gronden van remissie, de zaak Daneel de Bosere bij de commentaar over het rekest, de cases Van Muelenbeke en De Goudsmet bij de behandeling van de verzoening en de betering). Leuke verhalen, dat wel, maar zo verdwijnt het bos wel eens achter de bomen. Wie de juridische of rechtshistorische essentie wil weten, kan volstaan met de tien bladzijden algemeen besluit (of de anderhalve pagina achteraan elk hoofdstuk). Wie veel faits-divers wil lezen kan de volle vijfhonderd bladzijden doorwoelen. Wie op zoek is naar pittige voorbeelden van een bepaald misdrijf, zal handig gebruik maken van het zakenregister, maar vooral lokale historici kunnen hun hartje ophalen met de namenregisters, waar achtereenvolgens de plaatsnamen en de namen van daders en slachtoffers zijn opgenomen. Wie bijvoorbeeld interesse heeft voor de Brugse geschiedenis vindt niet minder dan 27 verwijzingen naar gebeurtenissen in of om deze stad, 30 zelfs voor Amsterdam, maar er zijn ook verwijzingen naar feiten uit kleine dorpjes als Otegem, Vichte of Watou. (Tussen deze plaatsnamen vinden we ook de namen van historische figuren als Aristoteles, Margharetha van Parma en Wielant, maar ook van hedendaagse auteurs als Carbasse, Coopmans en Decavele, wat weinig gebruikelijk is, aangezien deze namen hoe dan ook in de literatuurlijst figureren.)

Welke waren nu de gronden voor remissie? Vrolijk waarschuwt bij het begin van hoofdstuk 4 (over gratie voor fatale misdrijven) terecht voor het anachronistisch gebruik van woorden als toerekenbaarheid of schuldopheffingsgrond en legt uit dat ze de indeling van Laingui (*La responsabilité pénale dans l'ancien droit*) als leidraad gebruikte. Heel belangrijk vind ik persoonlijk een tweede basisvooronderstelling waar de auteur van uitgaat, namelijk 'de aanname dat de remissiebrief een zuiver juridisch document was. Schijnbaar terloopse opmerkingen kunnen daardoor een juridische betekenis krijgen.' Dit is natuurlijk een basiskwestie voor het hele rechtshistorische onderzoek. Hoe gewikt en gewogen waren de woorden van een aanvrager van gratie? Schreef hij standaardformules over in de hoop juridische fouten te vermijden? Of was het hem vooral erom te doen medelijden en dus echte genade uit te lokken? Het is voor de rechtshistoricus cruciaal om elk woord te analyseren,

maar tegelijk dient dit alles met het meeste voorbehoud te gebeuren.

Vooraleer de praktijk te analyseren, weidt Vrolijk uit over de historische achtergrond van de noties opzet en schuld, noodgedwongen een summier overzicht waarvoor ze vooral te rade ging bij Van Caenegem, Monballyu en Texier en, als oude auteurs, Wielant en De Damhouder. In de praktijk van de rekesten komt de term 'onnozel' heel vaak voor, maar de Geheime Raad wijzigt vaak dit aangehaalde onschuldsmotief. Zuivere gevallen van schuldopheffingsgronden of rechtvaardigingsgronden komen in de geanalyseerde casussen quasi niet voor. Van de ongeveer duizend Hollandse en Zeeuwse rekesten bijvoorbeeld gingen er slechts een viertal uit van geestelijk gestoorden. Drie van deze verdachten handelden dan nog na hevige pesterijen en één zelfs uit noodweer. Hieruit concluderen dat zwakzinnigheid een grond tot gratiëring was, is moeilijk. Hetzelfde geldt voor doodslagen in dronken toestand. Precies omdat er op dit punt strenge wetgeving van Keizer Karel gold, komt Vrolijk tot de vaststelling 'dat men in gratieverzoeken wijselijk zweeg over doodslagen die waren begaan in dronken toestand'. Ze constateert evenwel dat een zeer groot aantal feiten zich afspeelden in of om een herberg en drankgebruik dus wel heel vaak een factor van betekenis moet zijn geweest. Noodweer is in elk geval een grond voor remissie, aldus ook geattesteerd door Wielant. Ik ga evenwel niet akkoord met Vrolijks lezing van Wielants uitdrukking 'datter niet meer faits en zy dant behouft om zyn deffence'. Zij verklaart dit als de regel uit het Romeinse recht dat 'het verweer moet terecht zijn, want als de aanval door een opdracht van de wet tot stand kwam, dan is het verweer niet wettelijk' (p. 197). Waar het Wielant wel om te doen is, mijns inziens, is dat de verweerder niet meer geweld mag gebruiken dan nodig is om de aanval af te wenden.

Zuivere remissiegevallen kwamen evenwel niet veel voor, 'er was meestal wel sprake van een of andere overschrijding' (p. 198). Een verminderde vorm noemt Vrolijk 'provocatie', maar de term is zeker niet in zijn enge hedendaagse betekenis van uitlokking te begrijpen. In quasi alle gevallen is sprake van een handelen in 'hitte van bloede', 'dus een juridische term' aldus de auteur. Vaak had het slachtoffer zelf eerst slagen of verwondingen toegebracht, soms ging het slechts om verbaal geweld of zelfs gewoon om het krenken van de eer, een aanleiding voor Vrolijk om enkele

bladzijden uit te weiden over het belang van de eer in het oude strafrecht. In tegenstelling tot het Franse recht aanvaardden Wielant en De Damhouder dat de krenking van de eer tot strafvermindering kan aanleiding geven, wat uit Vrolijks bevindingen in de praktijk van de gratieverlening blijkt te zijn aanvaard.

In het vijfde hoofdstuk wordt de gratie voor niet-fatale misdrijven besproken. Na een herhaling van de terminologie komen de motieven (de vlucht voor 'rigueur van justicie') en de voorwaarden aan bod. Meestal werd gratie verleend, maar werd toch een geldboete of een ereboete ('amende honorable', in het besproken boek steeds 'amende honorable' genoemd) opgelegd. De bespreking van een waslijst gratieerde delicten beslaat niet minder dan zestig bladzijden. De auteur heeft de talloze casussen in een aantal rubrieken ondergebracht, zoals delicten tegen de overheid, zedendelicten, geweldsdelicten, vermogensdelicten, telkens verder onderverdeeld. Vele gevallen kunnen natuurlijk tegelijk in verschillende categorieën ondergebracht worden. In deze context wordt ook even ingegaan op het gratiebeleid van Karel V en Filips II in religieuze aangelegenheden. Vrolijk besluit uit het geheel van alle toepassingen: 'anders dan bij remissie was de onderbouwing veel minder een juridisch betoog waarbij men zich beriep op bepaalde strafverminderinggronden dan wel een verzoek om clementie' (p. 300). Ze benadrukt daarbij twee bijzondere aspecten van de gratieverlening. Enerzijds is er een sociale dimensie omdat genade wordt geschonken aan de gewone burger, die sociaal geaccepteerd is en uitzonderlijk eens een misstap heeft begaan. Anderzijds is er een strafpolitiek element, vooral in ketterijzaken, doordat de vorst de clementie strikt verbindt met zijn persoon.

Hoe verloopt nu de procedure? Remissie en pardon werden aangevraagd vooraleer er een vonnis gewezen was. In de meeste gevallen was de dader voortvluchtig, eventueel zat hij gevangen. De delinquent moest het misdrijf in een verzoekschrift bekennen. Voor de redactie ervan nam hij meestal een procureur in de arm. Vaak werd meteen ook vermeld waarom men meende in aanmerking te komen voor gratie. In het zesde hoofdstuk gaat Vrolijk zeer uitvoerig op de redactie van de verzoekschriften in. Vooral de zorgvuldigheid en de controleerbaarheid ervan vallen haar op. Alle beschrijvingen van het rekest moesten perfect overeenstemmen met de gerechtelijke informatie. In enkele gevallen blijkt overduidelijk dat de lokale justitie meewerkte bij het opstellen.

Het rekest werd dan bij de secretarie van de Geheime Raad ingediend. Op de bladzijden 314-315 staan een fotokopie en de transcriptie van een exemplaar uit 1545. Hoofdstuk 7 'Toetsing en besluitvorming' gaat in op de behandeling door deze collaterale raad. Bij een eerste toetsing werd nagegaan of de wachtermijn van een jaar van de ordonnantie van 1541 werd gerespecteerd (in de praktijk waren er afwijkingen). De raad won vervolgens gewoonlijk eerst advies in van de officier van justitie en de schepenen van de plaats van het misdrijf, eventueel via de tussenstap van de provinciale justitieraad. Op basis van deze adviezen (die naast de reeds vermelde criteria om voor gratie in aanmerking te komen, vanaf de jaren 1560 ook steevast de katholiciteit van de gratieverzoeker betroffen) kwam de Geheime Raad tot een besluit, dat voor apostillering aan de vorst of landvoogd werd voorgelegd. Het rekest werd, mits enkele taalkundige en inhoudelijke aanpassingen, als klad gebruikt voor de oorkonde (de verwijzing in voetnoot 134 op p. 44 naar zo'n bewerkt rekest betreft illustraties 26 en 29 en niet illustratie 2).

De bespreking van de adviezen van de lokale justitie brengt Vrolijk tot enkele bedenkingen over 'de denkbeelden van lokale rechters die veelal leken waren. De ideeën over verontschuldigende factoren waren aan de ene kant beperkt en aan de andere kant ruimhartig' (p. 372). De goede eigenschappen van de gratieverzoeker en het welzijn van de burgers en de vrede onder hen waren belangrijker dan strikte juridische overwegingen. Er lijkt ook bij dit alles geen concurrentie te zijn tussen de lokale rechters en de centrale instellingen. Vrolijk besluit dat de lokale justitie zich vermoedelijk niet (meer) bedreigd voelde in haar 'soevereiniteit', omdat ze een belangrijke inbreng had verworven in de gratieverlening.

De aldus verleende gratiebrief diende vervolgens 'geïnterineerd' (volgens voetnoot 149 op p. 46 komt het begrip etymologisch van 'entierneer, accomplir entièrement, rendre définitif un acte juridique') te worden door de provinciale justitieraad. Vrolijk noemt dit (p. 46 en p. 392) een beetje ongelukkig een soort 'kortgeding'. Bij deze procedure, besproken in hoofdstuk 8, werd nagegaan of de in het rekest gestelde feiten juist waren en of aan de eventuele door de vorst gestelde gratievoorwaarden voldaan was. Dit is duidelijk een oordeel over de grond van de zaak, geen kortgedingmaatregel. Gedurende de procedure diende de dader zich gevangen te geven bij de raad of

minstens borg te stellen. Bij dagvaarding werden de lokale officier van justitie, in Vlaanderen ook de soeverein-baljuw, en de geïnteresseerde partij(en) opgeroepen, maar de facto deelden deze aan de deurwaarder meestal mee dat ze instemden met het interinement. Blootshoofds en geknield diende de impetrant vervolgens op de gestelde rechtsdag voor de gewestelijke justitieraad om interinement te vragen. Soms wierp de procureur-generaal op dat in het rekest feiten verzwegen of verdraaid waren (de respectieve begrippen ‘subreptie(f)’ en ‘obreptie(f)’ worden op de bladzijden 38, 46, 311 en 375 geduid en aan de hand van voorbeelden besproken op de pagina’s 381-384). Indien de justitieraad het interinement afwees, volgde vernietiging (‘cassatie’) van de gratiebrief en strafoplegging. Dit gebeurde maar zelden: zeven keer op 2200 Vlaamse interinementen, vijf keer op 1400 Hollandse interinementen.

Het interinement had drie functies: waarborgen van het recht van de gelaedeerde partij(en), controle van de feiten en het vaststellen van de ‘amende civiel’. Over deze laatstgenoemde boete gaat hoofdstuk 9 met als titel ‘verzoening en betering’, waarin het slachtoffer of zijn nabestaanden centraal staan. Vrolijk besteedt daarbij aandacht aan de historische ontwikkeling van vete, strafprocedure en verzoening sinds de Germanen (gebaseerd op Van Caenegem en Petit-Dutaillis). Om tot interinement van de verleende gratie te besluiten moesten partijen vergeven en verzoend hebben, ‘een overblijfsel van de accusatoire procedure’. De auteur bespreekt het tijdstip van de verzoening, de eventuele obstakels en het opmaken van zoenbrieven.

Vooraleer in te stemmen met het interinement eisten gelaedeerde partijen vaak een ‘betering’. Dit kon enerzijds een morele betering zijn. ‘Deze correctieve ereboete had een andere functie dan de amende honorabele als onderdeel van het conglomeraat van materiële en morele genoegdoeningen aan de gelaedeerde partij. De “amende honorabele” bestond in het algemeen uit de voetval, uitvaarddiensten en missen, gedenktekens en pelgrimstochten’ (p. 434). De profitabele betering anderzijds hield een vergoeding in voor het inkomensverlies, een lijfrente voor de kinderen en verder vergoeding voor medische en andere kosten.

Vrolijk heeft werkelijk alle elementen van de reksten en interinementen besproken. Omdat sommige aspecten weinig rechtshistorische waarde hebben, heb ik ze in deze recensie niet vermeld. Zo

worden er opsommingen gegeven van verschillende soorten kwetsuren waaraan een slachtoffer overleden is en van de verschillende wapens die gebruikt werden. Als staaltje van de beschrijving tot in de pittigste details, het volgende voorbeeld: ‘Op 18 juli 1546, dus anderhalf jaar later, toen Jan thuis had gesoupeerd en wilde gaan “spacieren” (G.M.: waarom niet gewoon “wandelen”?) naar de “Pamelniersch” (G.M.: bedoeld wordt wellicht de Pamel(e)meers), niet ver van zijn huis, zag hij bij de herberg de “Merschblomme” deze Octaviaen van Holland staan urineren. Hij ging snel de herberg binnen om moeilijkheden te voorkomen. Maar Octaviaen had hem gezien, liep naar binnen, wierp zijn mantel op de grond, vloekte verschrikkelijk en ....’ (p. 327).

Ook de meeste illustraties hebben iets van dit overvloedige. Op de kaft staat het Brusselse Coudenbergpaleis afgebeeld, inderdaad wel de keizerlijke respectievelijk koninklijke residentie van Karel V en Filips II, maar gelegen in het hertogdom Brabant en dus niet in Vlaanderen, Holland of Zeeland. De vorstelijke gratiebrief afgebeeld op de achterflap is dan weer verstrekt door hertog Filips de Goede in 1422, meer dan een eeuw voor de onderzochte periode. De gravures over doodslag, lijkschouwing, veediefstal en andere thema’s uit De Damhouders Praktijk zijn al honderdvoud herdrukt en ook de opname van portretten van vorsten, landvoogden, kanseliers en Wielant en De Damhouder zijn zeker niet noodzakelijk.

Liever ietwat teveel, dan ietwat te weinig natuurlijk. Vrolijk heeft een lijvig naslagwerk gemaakt, waarmee we een duidelijk beeld krijgen van de gratiepraktijk in de zestiende eeuw.

Gent

Georges Martyn

J.F.A. Wassink, *Van stad en buitenie. Een institutionele studie van rechtspraak en bestuur in Weert 1568-1795*. Hilversum: Uitgeverij Verloren 2005. (Maaslandse Monografieën, 68). 363 p., gebonden, geïll. ISBN 90 6550 850 3, €35.

In 2004 promoveerde de Weerter gemeentearchivaris Jos Wassink op een studie naar de institutionele geschiedenis van bestuur en rechtspraak in Weert gedurende het Ancien Régime. De promotor was H. de Schepper. In 2005 werd een onverkorte, herziene

versie van het onderhavige proefschrift uitgegeven als nummer 68 in de serie Maaslandse Monografieën. Voor zijn onderzoek maakte Wassink vooral gebruik van de oude archieven van Weert. Het oud-rechterlijk archief en het stadsarchief inventariseerde hij zelf; beide archieven kent hij dus als zijn broekzak en dat is duidelijk te merken. Zijn studie is rijkelijk gelardeerd met gegevens over personen, feiten en gebeurtenissen en dat maakt het boek levendig. De schrijver heeft zijn studie een gestructureerde en klassieke indeling gegeven. In de algemene inleiding wordt het onderzoeksterrein afgeperkt. De invalshoek is vooral institutioneel-rechtshistorisch met de nadruk op de formele aspecten van lokaal bestuur en rechtspraak. De onderzochte periode beslaat het tijdperk 1568-1795. Deze chronologische afperking vindt haar verantwoording in twee belangrijke gebeurtenissen in de geschiedenis van Weert en die der Nederlanden: ten gevolge van de ter dood veroordeling en executie van Philips van Montmorency, graaf van Horn, werd de heerlijkheid Weert, een Gelders leen, in juni 1568 geconfisqueerd ten gunste van koning Philips II als hertog van Gelre. Voor Weert begon hiermee een nieuwe era. De heerlijkheid viel sindsdien onder de koning van Spanje en later de keizer van Oostenrijk. Als eindpunt van de studie werd oktober 1795 gehanteerd, de datum waarop de Oostenrijkse Nederlanden bij Frankrijk werden ingelijfd. Geografisch beperkt het onderzoek zich tot de stad Weert en de zogenaamde *buitenie*, dat waren een aantal gehuchten ontstaan uit ontginningen rondom Weert.

Wassink stelt dat het algemene beeld ten aanzien van bestuur en rechtspraak in de vroeg-moderne tijd, in het bijzonder met betrekking tot de instituties, er een is van veel continuïteit. De centrale vraag in zijn studie is of dit ook voor Weert opging. Was er in Weert gedurende de onderzoeksperiode een uitbreiding of verandering van de taken van de lokale overheid en wat was de aard en de mate van het ingrijpen in het plaatselijk bestuur door de (boven)gewestelijke overheid? De auteur toetst zijn bevindingen onder meer aan de door de Duitse historicus Peter Blickle uitgewerkte theorie van het *communalisme*. Deze theorie heeft betrekking op de ontwikkeling van landelijke 'gemeenten' tot corporatief-coöperatieve organisaties. In deel I van het boek wordt de opkomst van de stad en het ontstaan van de schepenbank behandeld. Vervolgens wordt de relatie tussen de heerlijkheid Weert en de gewestelijke en centrale regering

beschreven. Na de behandeling van de verschillende geleidingen van het plaatselijke bestuur volgt een uiteenzetting van een typisch Weerts aspect van het lokale bestuur: de verhouding tussen stad en *buitenie*. Deze problematische relatie keert in de studie geregeld terug. Deel II heeft 'justitie' als thema. De schrijver behandelt achtereenvolgens de rechtsbronnen, de bevoegdheden van de schepenbank en de rechtspraak in civiele, criminele, volontaire en leen- en laatzaken. Het laatste en meest omvangrijke deel van het boek is gewijd aan 'politie', zijnde de overheids-taken die niet onder justitie vallen. Ook dit deel vangt aan met de regelgeving en verordeningen en vervolgens komen de overheidstaken op de gebieden financiën, openbare orde en veiligheid, openbare werken, nijverheid en handel, sociale zorg en het onderwijs aan bod. Als laatste volgt een samenvatting.

Aangezien Wassinks studie deels buiten de grenzen valt van het terrein dat dit tijdschrift wil bestrijken beperk ik mij hier voor wat betreft zijn conclusies tot die welke betrekking hebben op institutioneel-rechtshistorisch gebied. In een degelijk betoog toont de schrijver aan dat in de onderzochte periode de structuren van de lokale overheid slechts weinig verandering ondergingen. Na de confiscatie van de heerlijkheid in 1568 namen de invloed van de stadhouder, het Hof van Gelre en de centrale regering in Brussel op het gebied van bestuur weliswaar toe maar van een continu proces van uitbreiding van het gezag van de centrale en vorstelijke instellingen was geen sprake. Feodale en communale elementen bleven met wisselende intensiteit hun stempel drukken op het lokale bestuur. De pogingen van de centrale overheid ná 1568 de greep op de rechtspraak te verstevigen hadden meer resultaat: in 1586 werd het Hof van Gelre te Roermond als beroepsinstantie voor vonnissen van de schepenbank van Weert aangewezen. Wel hebben de heren van Weert en in hun kielzog de schouten en schepenen zich tot het begin van de achttiende eeuw verzet tegen de afschaffing van de oude rechtsgang op Wessum, Aken en het Rijkskamergericht. De centrale overheid wist haar invloed op de rechtspraak verder uit te breiden door regels uit te vaardigen ten aanzien van het materieel recht en nog meer ten aanzien van het formeel recht. Hoewel er geen aanwijzingen zijn dat de costumen van Weert gehomologeerd werden, waren ze wel in 1624 en 1670 op schrift gesteld terwijl feitelijk het Gelderse Land- en Stadsrecht van het Overkwartier van Roermond vanaf het eind van de zeventiende eeuw in

Weert in praktijk werd gebracht. Samenvattend kan gesteld worden dat de Weerter overheid zich gedurende het ancien régime meer moest schikken naar de centrale en gewestelijke overheden maar die onderwerping, zeker in vergelijking met andere plaatsen, was bepaald niet compleet. Vooral de sterke positie van het communalisme en feodalisme waren hier debet aan.

Enkele opmerkingen wil ik nog maken: het boek had mijns inziens nog meer aan waarde kunnen winnen indien de rechtspraak een wat prominentere plaats in dit boek had gekregen, immers in de vroeg-moderne tijd was rechtspraak de primaire taak van de stedelijke overheid, de andere bestuurstaken zijn hiervan een afgeleide, zoals de auteur ook zelf op p. 94 schrijft. Op p. 134 schaaft de auteur diefstal onder de lichtere misdrijven; naar mijn mening werd dit delict in de vroeg-moderne tijd eerder als zwaar gekwalificeerd. Het werd veelal, ook conform het Gelderse Land- en Stadsrecht, aan den lijve gestraft. Waar op p. 192 een vergelijking gemaakt wordt tussen de Weerter accijnzen en de accijnshemming te Den Bosch en Holland, dient een scherper onderscheid gemaakt te worden tussen lokale en gewestelijke accijnzen. Verder mis ik een register van zaaknamen. Ik weet dat het samenstellen van een dergelijke index een tijdrovend en hels karwei is, voor het doorzoeken van een lijvig boek is het een onontbeerlijk hulpmiddel. Overigens zijn de bijlagen compleet en netjes verzorgd.

Waar de auteur stelt dat zijn studie een uitgebreide inleiding op de inventarissen van de stads- en oud-rechterlijke archieven van Weert is, doet hij zichzelf danig tekort. Zijn studie verbreedt en verdiept onze kennis op het gebied van de institutionele geschiedenis van bestuur en rechtspraak in het Land van Weert aanzienlijk.

Roermond

Hans van de Mortel

A. Pitlo, *De zeventiende en achttiende eeuwse notarisboeken. Een verhandeling over Notarisboeken, Notarisambt en Notariële recht onder de Republiek der Verenigde Nederlanden*. 2^e, algeheel bew. dr. door A.Fl. Gehlen. Amsterdam: Stichting tot Bevordering der Notariële Wetenschap en Deventer: Kluwer 2004. (Ars Notariatus 123). xxvi + 219 p., geïll. ISBN 90 13 01225 6, €45.*

Niet lang na de Tweede Wereldoorlog, in 1948, verscheen bij uitgever Tjeenk Willink van de hand van Amsterdamse hoogleraar A. Pitlo het werk *De zeventiende en achttiende eeuwse notarisboeken en wat zij ons over ons oude notariaat leeren*. Het was de eerste qua notariële geschiedenis breed opgezette verhandeling sinds Van der Schellings *Histori van het Notarisschap*, die twee eeuwen eerder was uitgegeven, in 1745. Er zijn gelukkig niet opnieuw tweehonderd jaar voorbijgegaan voordat de historie van het Nederlandse notariaat de aandacht kreeg die zij verdient. Allereerst was het Pitlo zelf die op de door hem ingeslagen weg voortging met de uitwerking van de kennis die zijn studie van het oude notariaat hem had opgeleverd en die uiteindelijk, samengevat, zijn weerslag heeft gevonden in het eerste hoofdstuk – met ingang van de vierde druk – van Melis' *De Notariswet* (en welk overzicht in de laatste, zevende, door B.C.M. Waaijer bewerkte druk is vervangen door een schets van de historische ontwikkelingen vanaf 1842). Na J.A. Schiltkamps gedetailleerde proefschrift uit 1964 over het notariaat in het territoire der W.I.C. volgde op het gebied der notariaatsgeschiedenis, maar dan gesitueerd in patria, in 1981 de belangrijke dissertatie van de Heerlense notaris en, tevens, latere hoogleraar A.Fl. Gehlen, *Het notariaat in het tweeherig Maastricht. Een rechtshistorische schets van de inrichting en praktijk van het Maastrichtse notariaat vanaf zijn opkomst tot aan het einde van de tweeherigheid over de stad (1292-1794)*. Het kan dan ook geen verwondering wekken dat het Gehlen was aan wie Pitlo, kort voor zijn overlijden, heeft gevraagd de bewerking op zich te nemen van zijn *Notarisboeken*. Het resultaat ligt thans ter bespreking voor; het is het 123^e deel geworden in de serie *Ars Notariatus*, uitgegeven vanwege de stichting waarvan Pitlo als de geestelijke vader kan worden gezien, de Stichting tot Bevordering der Notariële Wetenschap te Amsterdam.

Het werk heeft, vergeleken met de eerste druk, in Gehlens eigen woorden een metamorfose ondergaan, en dat is niet teveel gezegd. De nu gedateerd aandoende bijzin waarmee Pitlo de titel afsloot is

door Gehlen vervangen door een subtitel die aangeeft welke onderwerpen de revue zullen passeren. Dat zijn, uiteraard, de notarisboeken en het notarisambt maar ook het notariële recht, kortom vorm én inhoud van ons oude notariaat. Qua indeling volgt Gehlen grosso modo die van Pitlo, dan wil zeggen dat het eerste stuk dat over de notarisboeken handelt en het tweede dat ingaat op een aantal aspecten van het notarisambt zelf, zijn gehandhaafd. Na een korte inleiding over de formulier- en notarisboeken die verschenen in de periode die voorafging aan de te bespreken zestiende en zeventiende eeuw – waarbij verwezen wordt naar de invloed die het werk *Trois notaires* van de Fransman Jean Papon (1505-1590) mogelijkwerwijs in de Lage Landen heeft gehad – komen de auteurs aan bod die boeken hebben gepubliceerd die zich richtten tot de beoefenaars van de ars notariatus. In afwijking van de uitgave van Pitlo is er aan de onder de loep genomen schrijvers een tweetal toegevoegd, te weten Joan Baptist Joseph Huygens (1657-1708) en Pieter van der Schelling (1691-1750). De auteur die schuilgaat achter de *nom de plume* 'Practizijn in Westfriesland en 't Noorderkwartier' en wiens *Procureurs Woordenboekje* (1777) nog een plaatsje bij Pitlo had gevonden, heeft evenwel in deze nieuwe uitgave zonder toelichting het veld moeten ruimen. Pitlo's onverbloemde typering van de man en zijn werk: 'Deze practizijn ... was een psychopaat. Daverende nonsens dan hier ligt opgestapeld kan men zich niet denken', maakt elke uitleg voor zijn eclips ook overbodig.

De bijlagen heeft Gehlen gerangschikt onder een apart 'derde stuk'. Het betreft (uittreksels van) plakaten en eedsformulieren die gedeeltelijk ook door Pitlo zijn afgedrukt; de plakaten dateren van 21 maart 1525, van 7 oktober 1531, van 4 oktober 1540, terwijl de eedsformulieren, alle uit de zeventiende eeuw, afkomstig zijn van de Gedeputeerde Staten van Friesland, van de Raad van Brabant te Brussel, van het Hof te Utrecht en tenslotte van het Hof van Holland. Daarnaast vinden we hier voorbeelden van de rekest en brieven die de procedure markeren die men moest doorlopen om tot de uitoefening van het notarisambt te geraken. Het gaat hier om, in chronologische volgorde, het rekest om de verlangde aanbeveling te verkrijgen (een bewijs van goed gedrag), de brief van creatie tot notaris, die van admisie tot het ambt en tenslotte het in sommige steden vereiste verzoekschrift aan de plaatselijke magistratuur om de verkregen notariële bevoegdheid in haar territoir te

mogen uitoefenen, alle zaken die hierna nog worden belicht. Maar eerst komen de notarisboeken zelf aan de orde.

Naast de nieuwkomers Huygens en Van der Schelling maken we dus opnieuw kennis met Jacques Thuys (eind zestiende-begin zeventiende eeuw), Johan Gael (1575-1621), Jacob Jansz. Verwey (circa 1575-1663), Dirck Heymansz. Van der Mast (circa 1600-1671), Simon van Leeuwen (1626-1682), Gerard van Wassenauer (circa 1589-1664), Jacob Boerbergh (circa 1630-1669), Adriaen van Aller (1627-1670), Cornelis Jansz. Kos (circa 1625-1704), Jacob Pietersz. Schoolhouder (1657-circa 1728), Arent Lybreghts (1693-1758), Jacob de Coeur (1688-1766). P.F. Rechtsgeleerde (eerste helft achttiende eeuw), N.N. (tweede helft achttiende eeuw) en Franciscus Lievens Kersteman (1728-circa 1793). Een grote verbetering die deze tweede druk ons brengt zijn de uitgebreide biografische gegevens waarmee Gehlen zijn auteurs inleidt. Zij geven de schrijvers die anders niet meer dan namen zouden blijven reliëf en soms ook kleur. Al onderhoudt Gehlen zich daarbij van karakterisering en zoals we die vinden bij Pitlo die, we zagen het al, zelfs het woord psychopaat niet schuwde.

Het verschil tussen beide schrijvers op dit punt is het treffends te constateren als het gaat om het leven van Kersteman, rechtsgeleerde én romanschrijver maar ook een avonturier en een oplichter. Volgens Pitlo was hij een verburgerlijkte uitgave van Cagliostro (een beroemde achttiende eeuwse gentleman-oplichter) maar 'niet een oplichter uit overtuiging maar eer uit kwajongensachtigheid'. Maar naar wat de man heeft gedaan of misdaan moeten wij raden. Gehlen daarentegen, die bepaald ingetogen Kerstemans levensloop als 'opmerkelijk' betitelt, geeft ons de details. Ik geef hier die schets van dit zeker voor een rechtsgeleerde opvallend leven: Kersteman begint zijn carrière als klerk op een Haags procureurskantoor maar wordt als het gevolg van gepleegde malversaties ontslagen. Daarna volgt hij korte tijd een militaire loopbaan maar die eindigt met een veroordeling door de Hoge Krijgsraad wegens oplichting. Na in Harderwijk tot doctor in de beide rechten te zijn gepromoveerd – op een dissertatie van acht pagina's – vestigt hij zich als praktizijn in Zaltbommel waar hij ook in het huwelijk treedt. Hij scheidt van zijn echtgenote nadat hij haar vermogen er doorheen heeft gejaagd. Enige jaren later, in 1775, wordt Kersteman, beschuldigd van het vervalsen van wissels, veroordeeld tot 30 jaar tuchthuis, gevolgd door een

levenslange verbanning uit Holland (hij wordt overigens elf jaar later gegratieerd). Al met al blijft er na het lezen van Gehlens droge opsomming van de feiten van de kwajongen die Pitlo in Kersteman zag weinig over.

Het merendeel van de schrijvers van de notarisboeken (10) heeft zelf kortere of langere tijd het notarisambt uitgeoefend. Van de twee auteurs die slechts onder initialen publiceerden (P.F. Rechtsgeleerde en N.N.; achter deze laatste twee letters zou de Leeuwardense notaris Petrus Wierdsma schuilgaan) is dit niet met zekerheid bekend, terwijl de overige vijf in de advocatuur of, zoals Kersteman, als praktijks werkzaam waren. De rij wordt geopend met de Antwerpse notaris Jacques Thuys met zijn *Ars Notariatus ofte Conste ende stijl van Notarisschap*, een boek dat vele herdrukken heeft gekend waarbij de titel overigens later is aangevuld met een verwijzing naar de bruikbaarheid ervan 'in Theorijcke ende Practijcke'. De eerste druk verscheen in het jaar 1583, het jaar overigens dat de scheiding tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden inluidde. Die verdere staatkundige ontwikkelingen en de als gevolg daarvan ontstane religieuze tegenstellingen tijdens en na de Opstand hebben de populariteit van het werk van de Zuid-Nederlander Thuys ook in het noorden niet in de weg gestaan. De laatste herdrukken die door Gehlen zijn gevonden dateren uit de jaren 1668, 1676 en 1692, in één band uitgegeven met de overigens even succesvolle *Notarius Publicus* van Van Leeuwen.

Met mr. Simon van Leeuwen (1626-1682), die overigens geen notaris was maar achtereenvolgens advocaat voor het Hof van Holland en de Hoge Raad in Den Haag, secretaris van Zoeterwoude en tenslotte substituut-griffier bij de Hoge Raad, komen wij bij één van de bekendste rechtsgeleerde auteurs uit de zeventiende eeuw. Hij behoorde tot de humanistenpractici, die ook wel als de Hollandse school worden aangeduid. Van Leeuwen heeft zijn grootste bekendheid te danken aan het in 1664 verschenen *Rooms-Hollands Regt*. Maar ons gaat het hier om zijn beide voor de notariële praktijk bedoelde boeken, het hiervoor genoemde *Notarius Publicus*, voor het eerst verschenen in 1656, en de *Nederlandsche Praktijk en Oefening der notarissen en andere gemeene schrijf- en regtvorderaars*, stammend uit 1666. Het notariaat was voor Van Leeuwen in zoverre geen terra incognita omdat zijn vader, naast het bekleden van bestuurlijke functies in zijn woonplaats Leiden, er ook het notarisambt praktiseerde, zoals bij Gehlen valt te lezen.

De eerste druk van *Notarius Publicus* verscheen niet als zelfstandig werk maar, zij het met een aparte nummering der pagina's, toegevoegd aan de tweede druk van Van Leeuwens *Paratitla iuris novissimi*. Een jaar later verscheen een aparte uitgave, gevolgd door vele herdrukken, waarvan die uit Antwerpen (uit de jaren 1668, 1676 en 1692) samen verschenen met de *Ars Notariatus* van Thuys. Of dit Van Leeuwen zal hebben bekoord is nog maar de vraag. Gehlen memoreert dat Van Leeuwen in zijn voorwoord zich over de Antwerpse notaris bijzonder kritisch uitlaat. Vooral diens modelakten of formulieren moeten het ontgelden 'als t'eenmael ondienstigh ende onnut bevonden, ende waer door vele misleyt werden'. Over het algemeen is het werk van Van Leeuwen zelf vrij beknopt opgezet en moet de lezer het doen met de nodige verwijzingen naar zijn eigen *Rooms-Hollands Regt*, maar ook naar De Groot's Inleiding en naar het *Corpus iuris civilis*. Veel uitgebreider gaat hij te werk in het deel dat aan het contractrecht is gewijd, dat wel zeggen aan die overeenkomsten waarmee de notaris in zijn praktijk het meest kreeg te maken, aangevuld met hoofdstukken die betrekking hebben op het redigeren van testamenten en codicillen. Formulieren geeft Van Leeuwen niet maar wel clausules die in een op te maken akte vrij eenvoudig konden worden geïnserreerd.

Van zijn tweede boek ten dienste van het notariaat, de *Nederlandsche Praktijk*, verschenen, na de eerste uitgave in 1666, maar liefst elf herdrukken waarvan de laatste vijf waren bewerkt door Van der Schelling. Zoals de titel al aangeeft was dit werk voor een breder publiek bedoeld dan alleen voor notarissen. De eerste drie hoofdstukken of boeken zijn gewijd aan het notarisambt en komen grotendeels overeen met de *Notarius Publicus*, het vierde handelt over de praktijk van de secretarissen of gerechtschrijvers, terwijl het vijfde en laatste hoofdstuk is bedoeld voor deurwaarders en gerechtsboden. Het is opvallend te moeten lezen dat Van Leeuwen in de latere drukken wel en dan ook nog een groot aantal modelakten aan zijn tekst heeft toegevoegd. Dat was, zoals hijzelf schrijft, het gevolg van verzoeken die hem vanuit de praktijk hadden bereikt, zo valt er in de in mijn bezit zijnde druk uit 1706 te lezen.

'Hetgeen door de Haagse notaris Arent Lybregts voor het notariaat werd geschreven' zo begint Gehlen hoofdstuk XIII, 'behoort tot het beste dat de zeventiende- en achttiende eeuwse notarisboeken te bieden hebben'. Een reden dus om stil te staan bij het

werk van de schrijver die in 1734 zijn *Redenerend Vertoog over 't Notaris Ampt* het licht deed zien, en dat in 1742 deed volgen door de *Redenerende Practyq over 't oeffenen van 't Notaris Ampt*. Het onderscheid in de opzet en het doel van beide boeken ligt al in hun naamgeving besloten, het eerste, het 'Vertoog', is theoretisch van aard, het tweede, de 'Practyq', kan worden gedefinieerd als een verzameling van op de praktijk gerichte modelakten. Zowel het ene als het andere notarisboek heeft verschillende herdrukken gekend, ook na het overlijden van de schrijver. De laatste druk van het 'Vertoog' verscheen in 1780, die van de 'Practyq' in 1783.

Over het inleidende hoofdstuk van Lybreghts' 'Vertoog' dat handelt over het notarisambt en over de geschiedenis ervan oordeelt Gehlen echter weinig positief. Het toont te weinig samenhang, en geeft eigenlijk niet veel meer dan een opsomming van wat jaartallen uit de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw. Opmerkelijk is, aldus Gehlen, dat Lybreghts bij zijn geschiedschrijving vanaf de vierde druk uit 1758 geen gebruik heeft gemaakt van het inmiddels (in 1745) verschenen werk van Pieter van der Schelling, diens *Histori van het Notarisschap*, dat hij nota bene wel degelijk heeft gekend. Zelfs elke verwijzing naar de 'Histori' ontbreekt. De kracht van het boek van Lybreghts, zo constateert Gehlen, ligt echter in de behandeling van het materiële recht. Daarbij wordt, verdeeld over 31 hoofdstukken, een zeer diepgaande verhandeling gegeven over alle onderwerpen die voor de notariële praxis van belang waren. In hedendaagse termen zijn dat het personen- en familierecht alsmede het testamentaire erfrecht in het eerste deel, gevolgd in het tweede deel door het erfrecht bij versterf en het contractenrecht. Bij dit alles wordt door Lybreghts uitvoerig verwezen naar de diverse plakkaten, ordonnanties, resoluties, adviezen, jurisprudentie en literatuur. Opvallend is wel, aldus Gehlen, dat verwijzingen naar andere notarisboeken, Van Wassenaers *Practyk Notariael* (zie hoofdstuk VII) dargelaten en dan nog een enkele maal, ontbreken. Mij bekruipt het gevoel dat een zekere *jalousie de métier* daar misschien niet vreemd aan is geweest. Terecht of niet, Lybreghts moest in elk geval niets hebben van zijn uit die hoek afkomstige criticasters.

Want niet iedereen was onder de indruk van de door hem geëtalereerde eruditie. Hijzelf beklagde zich, zo verhaalt Gehlen, in de tweede druk van het 'Vertoog' over de kwelling die hij, Lybreghts, had ondervonden van 'twee speciale berispers en bedillers'.

Eén hiervan was een Haagse ambtgenoot, Jacob de Coeur (aan wie Gehlen zijn hoofdstuk XIV heeft gewijd) die in zijn *Styl der Notarisen*, dat in 1740 was verschenen, zich kritisch uitlaat over niet alleen het leerstellig karakter van het Lybreghts' 'Vertoog', maar *adding insult to injury*, het ook nog eens als een langdradige exercitie bestempelt. De auteur van het geleerde werk heeft zijn aldus commentariërende collega dit nooit vergeven. Daarnaast was Lybreghts strijdbaar genoeg om zijn misnoegen over een aanval op zijn werk niet te beperken tot een voorwoord tot een eigen publicatie, zoals De Coeur ten deel viel, maar een weerwoord ook als een aparte uitgave te laten verschijnen. Dit laatste was het geval toen zijn misnoegen werd opgewekt door een anonieme 'Zeeuwse Regtsgeleerde' die in een *Kort Examen der Notarissen* dat in 1751 in Middelburg was uitgebracht, ook al een onwelgevallig commentaar op het 'Vertoog' leverde. Deze criticus (waarschijnlijk, aldus Gehlen, Wilhelm Otto Reiz [1702-1768] die onder meer lector historiae et eloquentiae en rector in Middelburg was) werd al binnen vier maanden door Lybreghts van repliek gediend met een apart gepubliceerde 'Verdediging'.

Eén van de twee 'nieuwelingen' in dit boek is mr Pieter van der Schelling die wij al hebben ontmoet als bewerker van Van Leeuwens 'Praktyk'. Maar dit is niet de reden waarom Gehlen aandacht aan hem schenkt. Alvorens hierop in te gaan is het waard stil te staan bij de beknopte biografie waarmee hoofdstuk XVI wordt ingeleid. Hieruit blijkt dat een opmerkelijke loopbaan niet per definitie hoeft overeen te komen met de turbulente levensstijl van een Kersteman. Van der Schelling begon zijn carrière als remonstrants predikant, eerst in Gorinchem, daarna, vanaf 1714, in Gouda waar hij ruim tien jaar op de kansel heeft gestaan. Maar de zielzorg voor de aan hem toevertrouwde kudde moet hem niet voldoende satisfactie hebben opgeleverd want in 1721 laat hij zich inschrijven bij de Leidse Academie, waar hij al drie maanden later promoveert op een proefschrift dat handelt over een onderwerp uit het Hellenistisch zeerecht en dat hij opdraagt aan zijn schoonvader, Cornelis van Alkemade, en aan Gerardt Noodt, de bekende Leidse hoogleraar. Vier jaar later volgt zijn ontslag als predikant en vestigt hij zich in Rotterdam als advocaat, en werkt hij er eerst als medewerker van Van Alkemade, later als diens opvolger.

De plaats die Gehlen voor Van der Schelling in de Notarisboeken heeft ingeruimd is te danken aan zijn

‘Histori’ die overigens in zoverre verschilt van de notarisboeken – en als zodanig min of meer in dit werk als een *Fremdkörper* valt te betitelen – dat het boek niet is gericht op de notariële praktijk maar inderdaad in overeenstemming met de titel, een historische monografie wil zijn. De ‘Histori’ handelt voornamelijk over het oud-vaderlandse notariaat, dat wil zeggen dat uit de late middeleeuwen en uit de zestiende eeuw. Als men het soms ontbreken van cohesie bij de behandeling van de stof, zo begrijp ik Gehlen, niet te ernstig neemt dan levert Van der Schellings geschiedschrijving voldoende wetenswaardigheden op om ook vandaag de dag nog een geïnteresseerde lezer te kunnen boeien. Voor zijn tijdgenoten en degenen die na hen kwamen heeft dit dictum waarschijnlijk niet gegolden want het werk is nooit herdrukt.

Na de behandeling van de uitwendige aspecten van de notarisboeken in het eerste stuk komen vervolgens in het tweede stuk diverse facetten van het notarisambt aan bod. Met name zijn dit achtereenvolgens de omschrijving van de begrippen notaris en notariaat, de benoemingsprocedures, de eedsformulieren, dienstverlening en -weigering, het notarieel territorium, vormvereisten en het verlijden van de akten, alsmede de protocollen en het toezicht, en tenslotte de notariële akten zelf. Bij de bespreking van de inhoud die de diverse schrijvers aan de term notariaat en notaris gaven (vaak in die volgorde) merkt Gehlen op dat hoewel allen de notaris bestempelen tot ‘publyk persoon’ of ‘publyk beampst persoon’ niemand de moeite neemt om uit te leggen wat moet worden verstaan onder de openbaarheid van het ambt of van de bekleeders ervan. Het werd, zo neemt Gehlen aan, kennelijk zo vanzelfsprekend geacht dat de notaris zijn arbeid verrichtte in de publieke sfeer, als het ware gedelegeerd met een deel van de overheidsmacht, dat een nadere definiëring als overbodig werd beschouwd. Bij De Groot, zo memoreert Gehlen, is die staatsmacht zelfs de kern van zijn (De Groots) omschrijving van het notarisambt: ‘Beampteschrijvers zijn die by de landoverheid ofte landhoofden zyn ghemachtigt, na voorgaande onderzoek van ’t Hoff op hare bequamheid’. Aan die benoeming (‘machtiging’) volgend op een examen heeft Gehlen, zoals gemeld, een apart hoofdstuk gewijd, en dat laat zien dat de benoemingsprocedures ondanks de verscheidenheid die zo kenmerkend was voor de regelgeving in de Republiek toch langzamerhand min of meer hetzelfde stramien gingen volgen.

Aan de hand van de door zijn auteurs geleverde

teksten leidt Gehlen ons rond door de gewesten van de Zeven Verenigde Nederlanden, waar, na het wegvallen van het gezag van Philips II in 1581, op basis van plakaten van diens vader – keizer Karel V – aangevuld door regels vanwege gewestelijke en plaatselijke overheden een systeem is ontstaan dat stand heeft gehouden tot het einde van het Ancien Régime. Degene die tot notaris wilde worden benoemd moest allereerst in het bezit zijn van een aanbevelingsbrief, de zogenaamde brief van voorschrijving en recommandatie. Over de regel welke autoriteit bevoegd was tot het uitreiken van een dergelijke brief verschilden de meningen. Van Leeuwen bijvoorbeeld oordeelde dat dit niet anders kon zijn dan de overheid van de plaats waar de kandidaat het notariaat wilde gaan uitoefenen. Ook veel stadsbesturen koesterden die opvatting omdat dit hen de gelegenheid gaf recommandatie te weigeren wanneer het aantal notarissen ter plekke al het maximaal toegestane aantal functionarissen had bereikt. Anderen, zoals Van der Schelling, meenden dat de aanbeveling niet meer was dan een verklaring van goed zedelijk gedrag. En de autoriteit die daar bij uitstek over kon oordelen was de magistratuur van de stad waar de aspirant-notaris zijn woonplaats had. Deze laatste mening was, aldus Gehlen, waarschijnlijk de juiste maar in de praktijk werd ze niet altijd gevolgd.

Eenmaal in het bezit van de bedoelde aanbevelingsbrief was de volgende stap die de kandidaat diende te ondernemen het indienen van een verzoek om tot notaris te worden benoemd, gecreëerd, zoals dat werd genoemd. Benoeming geschiedde vanouds door de soeverein en tijdens de Republiek fungeerden de gewestelijke Staten als zodanig. Die, of Gedeputeerde Staten, nodigden vervolgens de kandidaat uit voor hen te verschijnen om de gelegenheid te krijgen over zijn geschiktheid te oordelen en viel dit in zijn voordeel uit dan volgde een examen dat werd afgenomen door een of twee leden van het gewestelijk Hof. Had ook dit een positieve afloop dan werd een ‘acte van creatie’ afgegeven. Het notarisambt uitoefenen kon de aldus gecreëerde notaris pas nadat hij door het Hof was beëdigd en een extra drempel werd soms nog opgeworpen indien de lokale overheid de nieuwe notaris nog toestemming moest geven om zijn praktijk te gaan uitoefenen. Dat gemeentelijk consent was in principe een middel, zoals we al hebben gezien, om het aantal notarissen binnen het toegestane aantal te houden, maar, zoals Gehlen opmerkt, die *numerus clausus* werd meer dan eens

genegeerd. Klachten over het (te) hoge aantal notarissen waren dan ook niet van de lucht.

Bedacht moet evenwel worden dat de hierboven geschetste situatie niet voor het hele grondgebied van de Republiek gold. In Groningen (met Ommelanden), in Drenthe, Overijssel en ook in Gelre waar het wereldlijk notariaat niet of nauwelijks van de grond is gekomen fungeerden nog tot in het begin van de zeventiende eeuw notarissen die door of namens de paus of de keizer waren benoemd. Ook andere uitzonderingen op de in de vorige alinea gegeven gang van zaken worden aangetroffen, zoals bij de benoeming van Zeeuwse notarissen. Omdat dit gewest geen eigen Hof had moest de aspirant-notaris twee examens afleggen, één afgenomen door de secretaris van de Staten, en een tweede bij het Hof van Holland en Zeeland in Den Haag, dat vervolgens ook voor de admmissie en beëdiging zorgdroeg. Gehlen besteedt ook uitgebreid aandacht aan de toestand in de Generaliteitslanden, die gebiedsdelen die tijdens de Republiek rechtstreeks onder het gezag van de Staten-Generaal vielen, zoals Staats-Vlaanderen en Staats-Brabant. In Vlaanderen geschiedde de creatie van notarissen door de Staten-Generaal en de daaropvolgende admmissie en beëdiging door de Staatse Raad van Vlaanderen in Middelburg, terwijl in Brabant weliswaar de creatie ook formeel aan de Staten-Generaal was voorbehouden maar in de praktijk namens hen geschiedde door de Raad van Brabant (in Den Haag) bij wie ook examinatie, admmissie en beëdiging plaatsvond.

Niet iedereen kon tot notaris worden benoemd. In de eerste plaats vrouwen niet, want het notarisambt was 'een openbaar ende mannelyc officie', aldus Thuis, en ook al niet in aanmerking kwamen zij die 'hunne vyf sinnen' (te weten: gezicht, gevoel, gehoor, reuk en smaak) misten. De scheiding tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden die ook een maatschappelijke separatie tussen protestanten en katholieken veroorzaakte maakte het, althans in principe, voor leden van de laatste groepering onmogelijk tot notaris te worden benoemd, dat was voorbehouden aan de belijders van de gereformeerde religie. Maar, aldus Gehlen, in de praktijk werd vooral op het platteland nog al eens dispensatie van dit verbod verleend om de eenvoudige reden dat er geen gereformeerde kandidaten voorhanden waren. Een bijzondere plaats nam bij deze problematiek de stad Maastricht in: die werd namelijk geregeerd door de Prins-bisschop van Luik én de Staten-Generaal. Het

gevolg hiervan was dat men niet alleen streefde naar pariteit in het aantal notarissen maar ook naar een evenwicht tussen de roomse en gereformeerde godsdienst. Overigens vormden de paapsgezinden wel de grootste maar niet de enige godsdienstige bevolkingsgroep in de Republiek die buiten de publieke kerk bestond. Er was naast de 'papen' een gevarieerde groep dissenters van onder meer lutheranen, doopsgezinden en remonstranten. En dan waren er ook nog de joden. Deze hadden een *status aparte* in die zin dat zij als vreemdelingen, als buitenlanders, werden gezien en als zodanig a fortiori van elke ambtsbediening waren uitgesloten. Pas bij het ontstaan van de Bataafse Republiek kregen zij het staatsburgerschap, terwijl de toen afgekondigde scheiding van kerk en staat er bovendien toe leidde dat de gereformeerden hun bevoorrechte positie ten opzichte van de rooms-katholieken en heterodoxe protestanten kwijtraakten. Vanaf 1796 kon dus iedereen die aan de gestelde voorwaarden voldeed tot notaris worden benoemd, al zou voor de meeste van de hiervoor genoemde groeperingen de weg der emancipatie een lange blijken te zijn.

De notarisboeken geven niet alleen weer wat het notariaat sec inhoudt, wat een notaris heeft te doen of wat na te laten, maar bieden ons ook een inzicht in het notariële recht van die dagen en, zo indirect, een beeld van de praktijk. Als wij ons beperken tot de materieelrechtelijke aspecten hiervan dan zien we, aldus Gehlen, dat bijna alle werken naast civielrechtelijke en semi-processuele rechtsfiguren modellen geven van akten op het terrein van het familie- en erfrecht, van contracten (vooral van schuldbekentenissen, 'obligaties') en van zogenaamde attestaties. Deze laatste betroffen vaak getuigenverklaringen over geweldplegingen en andere delicten en dienden als bewijsstuk in gerechtelijke procedures. De attestant moest zijn verklaring tegenover de notaris met een eed bekrachtigen en bovendien verklaren zowel zijn getuigenis als de eedsaflegging in een proces te willen herhalen.

De meeste aandacht werd door de schrijvers van de notarisboeken besteed aan het huwelijks- en huwelijksgoederenrecht, aan het erfrecht, en aan de hiervoor genoemde obligaties die een groot aandeel hadden in de dagelijkse notariële praktijk. Bij het huwelijksrecht was voor de notaris een rol weggelegd die we nu niet meer kennen. Zo kende het Oudvaderlandse recht trouwbeloften (*sponsalia de futuro*) waarbij partijen elkaar binnen een bepaalde

termijn beloofden te huwen. De auteurs wezen de notarissen er uitdrukkelijk op de plakaten in acht te nemen die een huwelijk tussen gereformeerden en katholieken verboden. Een ander fenomeen uit die dagen was het zogenaamde huwelijksconsent. Zowel minder- als meerderjarigen hadden de toestemming van ouders, voogden of naaste verwanten nodig om te kunnen trouwen. Deze akten werden vooral dan, aldus Gehlen, opgemaakt als het huwelijk in een andere plaats geschiedde dan in de woonplaats van degenen die er toestemming voor moesten verlenen. Het moet in de praktijk meer dan eens zijn voorgekomen dat een dergelijk consent werd geweigerd. Immers, Schoolhouder geeft een formulier waarin een weduwe weigert mee te werken aan het huwelijk van haar zoon omdat diens verloofde van een andere gezindheid was – belijdster van een andere godsdienst – en, nog erger, dat hij van plan was ‘haar te zullen navolgen, en in haare gezintheit te zullen leven en sterven’.

Bij het huwelijksgoederenrecht is het opvallend, zo constateert Gehlen, dat de auteurs voorbijgaan aan de onderscheiden stelsels in de diverse gewesten. Toch waren die verschillen in het gewoonterecht significant. Zo gold in grote lijnen de algehele gemeenschap van goederen alleen in Holland, Zeeland, Utrecht, Groningen (maar dan in de stad) en in delen van Gelderland en Overijssel. In Friesland daarentegen gold een beperkte gemeenschap, namelijk die van winst en verlies en van roerende goederen, terwijl de Generaliteitslanden een systeem kenden waarbij roerende goederen en aanwinsten tijdens het huwelijk gemeen werden.

Aan de wijze waarop huwelijksvoorwaarden konden worden geredigeerd werd wel uitgebreide aandacht besteed. Daarbij konden ook elementen uit het erfrecht een belangrijke rol spelen, vooral in die gevallen waarbij er sprake was van een eerder huwelijk en de erfrechtelijke positie van de kinderen uit dat opvolgende huwelijk gelijk moest worden gesteld met die geboren uit de voorafgaande echtverbintenis. Anders dan bij het huwelijksgoederenrecht het geval was werd bij de behandeling van het erfrecht wel aandacht geschonken aan de diverse regelingen die in de Republiek van kracht waren. Het belangrijkste verschil in het abintestaat erfrecht betrof, in het gewest Holland, het aasdomsrecht in het noorden en het schependomsrecht in het zuiden. Centraal echter stond in alle verhandelingen het testamentaire erfrecht, één van de belangrijkste werkterreinen van de notaris. Van de ze-

ventiende en achttiende eeuwse problematiek op dit gebied belicht Gehlen onder meer het onderscheid tussen testamenten en codicillen en het zogenaamde mutuele testament. Een meerderheid van de schrijvers van de notarisboeken volgden de – Romeinsrechtelijke – opvatting van Thuys die inhield dat een testament, anders dan een codicil, van geen waarde was wanneer het geen erfstelling inhield. Van Wassenaer betoogt echter later dat er tussen testamenten en codicillen geen onderscheid meer bestaat ‘sulx dat men ook testamenten noemt de dispositien, daar in geen erfgenaam word gestelt, maar alleen legaten gemaakt sijn ...’. Kersteman daarentegen, en we zijn dan ruim een eeuw verder, verdedigt opnieuw de restrictieve opvatting.

Wat de schrijvers bezig hield bij het mutuele of wederkerige testament, de uiterste wil die door twee of meer personen in één akte werd neergelegd, was de manier waarop een dergelijk testament kon worden gewijzigd of herroepen. Weliswaar werd aangevaard dat bijvoorbeeld bij een mutueel testament van echtgenoten ieder van hen de vrijheid had afzonderlijk zijn laatste wil te wijzigen, maar Lybreghts – in het voetspoor overigens van De Groot – meende dat wanneer in het testament ook gemeenschappelijke goederen aan derden waren toebedacht, de langstlevende echtgenoot althans deze beschikking niet meer kon veranderen.

Tot slot nog een enkel woord over degenen die zich in de hiervoor geschetste materie verdiepten, de lezers van de notarisboeken. De notarissen (en hun klerken) dus, zo zou men geneigd zijn te zeggen en voor het merendeel zal dit ongetwijfeld juist zijn geweest. Maar de notaris was nog geen monopolist, dat zou hij pas worden bij de invoering van de Franse wetgeving in 1811. Akten zoals testamenten bijvoorbeeld konden ook worden opgemaakt ten overstaan van gerechtelijke ambtenaren. Ook deze overheidsdienaren moeten baat hebben gehad bij de notariële ‘leerboeken’. Van Leeuwen herinnert ons hieraan als hij in de inleiding tot zijn *Nederlandse Practyk* er zijn verwondering over uitdrukt dat wel is voorzien in het onderzoeken van de bekwaamheid van notarissen, maar nooit van die van de secretarissen en gerechtsboden ‘die buyten ende behalven de instellinge ende bedieninge van alle dingpligtige saaken, het selve ampt van een Notaris ... hebben waar te nemen’ (citaat ontleend aan de al genoemde uitgave van 1706).

Een vergelijking met de eerste druk maakt duidelijk dat deze bewerking ten opzichte van haar voor-

ganger aanzienlijk heeft gewonnen zowel aan systematiek als aan diepgang. Dit oordeel geldt voor het hele boek, maar, naar mijn mening, in het bijzonder voor het tweede stuk, 'Notarisambt en notarieel recht'. Wel heeft Gehlen bij het schrijven van zijn gedegen gedocumenteerde werk een voorsprong op Pitlo gehad in die zin dat hij, naast het gebruik maken van de gegevens die zijn eigen studie en onderzoek hem hebben opgeleverd, ook de beschikking had over de grote hoeveelheid literatuur die sinds de veertiger jaren het licht heeft gezien. Dat blijkt duidelijk indien men kennis neemt van de lijst van de door hem geraadpleegde teksten (pp. xiii-xxvi). Dat, los hiervan, de beide schrijvers in benaderingswijze en in stijl verschillen is evident. Bij Pitlo ligt het accent op de cultuurhistorie, bij Gehlen op de geschiedenis sec. En de barokke schrijfwijze van Pitlo heeft in deze nieuwe uitgave plaatsgemaakt voor een meer geserreerde behandeling van de stof, wat er toe heeft geleid dat de notarisboeken in mijn ogen – en dat overtuigend – een opwaardering hebben ondergaan.

Intussen mag niet worden vergeten dat Pitlo op het gebied van de notariële historiografie een pionier is geweest. En even onmiskenbaar is dat hij het lot deelt van elke pionier. Bijna altijd breken er bij een latere generatie inzichten door die ertoe noodzaken bepaalde opinies te herzien en dit is ook bij ons onderwerp, de oude notarisboeken, het geval. Ik geef twee voorbeelden om dit te illustreren. Het eerste betreft Pitlo's karakterisering van de door hem besproken werken. Hij legt daarbij de nadruk op hun eenvoud, op hun meer praktische dan wetenschappelijke waarde. Het is naar mijn weten Coppens geweest die deze typering voor het eerst heeft geanalyseerd en daarop vervolgens nuances heeft aangebracht (E.C. Coppens, 'De letter en de wet', in: *Forma servata* [Amsterdam/Deventer 1998]). Naar zijn, Coppens, oordeel onderschat Pitlo zowel het belang van zogenaamde populaire literatuur (de notarisboeken, B.D.) en overschat hij tegelijkertijd de wetenschappelijke en academische kwaliteit van handboeken op de andere terreinen van het recht. Een voor zijn tijd en milieu typische benadering van de beoefening van de rechtswetenschap, zo is de conclusie. En dat brengt mij bij mijn tweede voorbeeld, de omschrijving van Pitlo van de zeventiende- en achttiende-eeuwse notaris als 'een klein mannetje, die bij het werk steeds schichtig opkijkt of er niet iemand komt die het hem afneemt'. Ook deze opvatting verdient bijstelling. Eén exemplaar wordt in elk geval geleverd door de Rotterdamse notarisfami-

lie Schadee. Wie het aan hun kantoor gewijde gedenkschrift leest dat in de jaren dertig van de vorige eeuw is verschenen, herkent bij de beschrijving van de levens van de achttiende-eeuwse notarissen Schadee (Adriaen, 1704-1771 en Adam, 1733-1781) nergens het portret van de angstige stumper dat uit de pen van Pitlo vloeide.

Met het herschrijven van Pitlo's werk heeft Gehlen niet alleen een oude ereschuld ingelost, zoals hij dit in zijn voorwoord noemt, maar heeft hij bovendien de notarisboeken de status gegeven waarop zij recht hebben, die der volwassenheid. Het is deze verdienste die het boek bijzonder en boeiend maakt. En daarnaast durf ik de stelling te verdedigen dat men met dit lezenswaardige werk de definitieve historie van de zeventiende- en achttiende-eeuwse notarisboeken in handen heeft.

Oudehorne (Fr.)

Ben Duinkerken

Noot

* De tekst van deze boekbespreking is, behoudens een aanvulling en een enkele ondergeschikte correctie, gelijk aan die van de recensie die verscheen in WPNR 6652 (2006), p. 89-95.

G.Chr. Kok, *In dienst van het recht. Uit de geschiedenis van het Gerechtshof 's-Gravenhage en de daaraan vooraf gegangene hoven (1428-heden)*. Hilversum: Verloren 2005. 351 p., gebonden, geïll. ISBN 90 6550 879 1, €29.

De beschrijving van de geschiedenis van de rechterlijke instellingen en de rechtspraak is een bloeiende deeldiscipline binnen de rechtsgeschiedenis. Kok heeft deze traditie verrijkt met een boek over de geschiedenis van het huidige Hof Den Haag en zijn voorgangers: *In dienst van het recht*. Hij heeft zich niet tot doel gesteld om een compleet beeld te geven van de verschillende hoven, maar om enige markante figuren uit deze instellingen centraal te stellen en aan de hand van zijn (of haar) portret enkele algemene opmerkingen te maken over het functioneren van het betreffende hof en/of de rechterlijke organisatie in de betreffende periode (p. 9 van het boek). Hij heeft zijn boek gebaseerd op literatuurstudie en niet op archiefonderzoek. Het archief van het Hof Den Haag is in de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan, maar dat van zijn voorgangers niet. In het (recente) verleden is van deze archieven ook vruchtbaar gebruik gemaakt.¹

Kok heeft de waarde van zijn boek vergroot door het opnemen van chronologische en alfabetische lijsten van alle aan de verschillende hoven verbonden rechterlijke functionarissen, die hij heeft vervolledigd met enige biografische aantekeningen van de bewuste personen. Latere onderzoekers zullen hem voor deze informatie dankbaar zijn.² Kok kent een lange en diverse carrière. Hij was advocaat, notaris en raadsheer in het Hof 's-Gravenhage. Hij werd in 1989 benoemd tot president van het Hof 's-Hertogenbosch. Vanaf 1996 vervulde hij het presidentschap in Den Haag. Sedert 2001 is hij in dat hof werkzaam als gewoon raadsheer. Mede door zijn historische belangstelling was hij bij uitstek de geschikte persoon om het te bespreken boek te schrijven.

Kok opent zijn werk met een portret van Jacoba van Beieren (1401-1436) en Philips van Bourgondië (1396-1467), die vanaf 1425 strede om Holland en Zeeland. Hij kwalificeert hen als de stichters van het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland. De instelling van dit Hofvloeide voort uit een verzoeningsverdrag tussen hen, dat op 3 juli 1428 in Delft werd getekend. Dit verdrag bepaalde onder meer dat er een raad kwam voor bestuur, rechtspraak en financiën. Dat deze raad zowel bestuur als rechtspraak tot taak had, behoeft geen verbazing te wekken. De voorloper van het Hof van Friesland, in 1499 ingesteld door hertog Albrecht van Saksen, was eveneens belast met bestuur en rechtspraak. Pas in 1572 werden de werkzaamheden van het Hof van Holland beperkt tot rechtspraak (het Hof van Friesland overigens zou twaalf jaar later, in 1588, al haar politiek-bestuurlijke taken kwijtraken). Kok beschrijft de eerste eeuwen uit de ontwikkeling van het Hof van Holland aan de hand van Nicolaas Everaerts (1461-1532), Hugo de Groot (1583-1645) en Adriaen Pauw (1622-1697). In de loop des tijds verdwijnen alle niet-juristen en alle vlamingen uit het Hof. Zijn competentie strekte zich uit tot civiele en strafrechtelijke zaken. Het is voor de huidige jurist interessant te lezen, dat de advocatuur voor velen slechts de opmaat vormde voor een carrière in rechtspraak of bestuur. Gevolg was dat sommigen al op zeer jonge leeftijd verbonden raakten aan het Hof. Hoewel het gelet op de roem van De Groot begrijpelijk is dat een hoofdstuk aan hem gewijd wordt, rechtvaardigen overigens zijn werkzaamheden voor het Hof deze bijdrage niet.

Een periode uit de geschiedenis van het Hof, die Kok relatief veel aandacht schenkt, is die van 1795 tot 1838. Hij beschrijft deze jaren aan de hand van het

werkzame leven van J.E. Reuvens (1763-1816), C.F. van Maanen (1769-1849) en J.A. Philipse (1800-1884). Dit tijdvak laat vijf Haagse rechterlijke colleges zien: enerzijds het Hof van Holland (tot 1811), het Keizerlijk Gerechtshof (1811-1813), dat onderdeel uitmaakte van de Franse rechterlijke organisatie, en het Provinciaal Gerechtshof van Holland (vanaf 1838) en anderzijds het Nationaal Gerechtshof (1802-1811) en het Hoog Gerechtshof (1813-1838). De beide laatste hoven fungeerden als hoogste instantie en hun rechtsmacht strekte zich uit over geheel 'Nederland'. Van de andere hoven was cassatie mogelijk bij resp. de Hoge Raad van Holland en Zeeland, de Cour de Cassation en de Hoge Raad. Er vonden grote veranderingen plaats, die deels kunnen worden gezien als de verwezenlijking van patriotse idealen. Zo was de in 1795 in het Hof van Holland benoemde raadsheer L.E. Diert van Melissant de eerste rooms-katholieke, die sinds de zestiende eeuw tot lid van dit college werd benoemd (boek, p. 78). Voorts kwamen de rechters meer en meer uit de (gegoede) burgerij en niet langer uit de klasse van de regenten (vgl. boek, o.a. p. 92-93; hoewel overigens de adel gedurende lange tijd goed vertegenwoordigd is gebleven in de rechterlijke macht). Dit verhinderde overigens niet dat typische juristenfamilies ontstonden. Zij die toetraden tot de rechterlijke macht, telden vaak andere juristen in hun familie. Tot slot is het opvallend dat leden van de rechterlijke macht soms tegelijkertijd lid waren van een vertegenwoordigend lichaam (bijvoorbeeld lidmaatschap van Eerste of Tweede Kamer of Provinciale Staten). De combinatie van werkzaamheden op politiek/wetgevend en rechtsprekend gebied is thans zwaar onder vuur gekomen, onder meer omdat die samenwerking het wantrouwen van de bevolking jegens de rechterlijke macht zou voeden.³

Het zwaartepunt van Koks geschiedschrijving ligt in de twintigste eeuw bij het Gerechtshof 's-Gravenhage. Elf biografieën betreffen deze periode. De opstelling van de raadsheren H. Haga (1885-1965) en A.L.M. van Berckel (1890-1973) gedurende de bezettingsjaren stelt Kok in staat iets te schrijven over de houding van de gehele rechterlijke macht in de Tweede Wereldoorlog. Haga en Van Berckel namen ontslag, nadat de bezetter een vorm van 'politieke' rechtspraak, de vrederechtspraak, had ingevoerd. De vrederechter was bij uitsluiting bevoegd kennis te nemen van strafbare feiten, die de politieke vrede in gevaar brachten, en/of de hoogste politieke belangen der volksgemeenschap raakten, en/of waren begaan

uit politieke beweegredenen. Hoger beroep was mogelijk bij het Vrederechtshof, dat was ondergebracht bij het Haagse hof. De strafbare feiten konden worden vervolgd met terugwerkende kracht (voordat de vrederechtspraak was ingevoerd) en zelfs nadat een gewone rechter ze eventueel al had berecht. Dit betekende dus een inbreuk op het legaliteits- respectievelijk het *ne bis in idem*-beginsel.⁴ Door hun moedige daad raakten Haga en Van Berckel zonder inkomen. De Haagse balie maakte het mogelijk dat zij als advocaat aan de slag gingen. Daarvoor was een beëdiging bij de Hoge Raad nodig. Haga weigerde echter de president van de Hoge Raad, de door de Duitsers benoemde J. van Loon (1888-1975),⁵ een hand te geven, zodat de beëdiging nooit heeft plaatsgevonden.

De Hoge Raad is na afloop van de oorlog fel gekritiseerd vanwege zijn passieve opstelling. Kok schrijft dat deze houding onwillekeurig de indruk heeft gewekt dat de rechterlijke macht in haar totaliteit zich nauwelijks tegen de bezetters heeft durven te verzetten. Hij noemt deze indruk niet juist. 'Tal van leden van de zittende en van de staande magistratuur hebben in hun werk getracht – zonder daar overigens veel over te zeggen – de invloed van de bezetter en van de bezettingsmaatregelen te minimaliseren.' (boek, p. 131). Deze constatering neemt niet weg dat de houding van veel leden van de rechterlijke macht weinig principieel lijkt te zijn geweest en in zoverre was er dus nauwelijks verschil met de opstelling van de Hoge Raad. Men koos ervoor om in stilte door te werken en zo in het verborgene goed werk te doen. De Leidse hoogleraar R.P. Cleveringa (1894-1980) heeft in een briefwisseling met het lid van de Hoge Raad P.A.J. Loscaat-Vermeer (1888-1956) deze houding scherp veroordeeld.⁶ Haga en Van Berckel zijn na de oorlog als rechters betrokken geweest bij de bijzondere rechtspleging. Kok behandelt deze episode aan de hand van het optreden van J. Zaaijer (1903-1988), procureur-fiscaal bij het Bijzonder Gerechtshof te 's-Gravenhage.

In de laatste zeven hoofdstukken uit *In dienst van het recht* beschrijft Kok de ontwikkeling van de rechtspleging in de afgelopen vijftig jaar. Hij besteedt aandacht aan het instituut van de raadsheer-plaatsvervanger (in het portret van J.J. van Walsem (1886-1972)), de intrede van de vrouw in de rechterlijke macht (de dochter van prof. Cleveringa, mw. L.A. Berendsen-Cleveringa (geb. 1926), was de eerste vrouwelijke raadsheer in het Hof 's-Gravenhage), de introductie van de belastingrechtspraak (naar aanleiding van de biografie van H. Schuttevâer (1905-2003)), de groei-

ende belangstelling voor mensenrechten (in de levensbeschrijving van de literator H. Pos (1913-2000)) en de modernisering en nieuwe structuren van de rechterlijke organisatie. En passant zijn er interessante doorkijkjes naar een aantal maatschappelijk ingrijpende gebeurtenissen. Het portret van W.A. baron van der Feltz (1921-1981) brengt Kok bijvoorbeeld tot een uitweiding over de gijzelingsacties in Nederland in de jaren zeventig, omdat Van der Feltz iedere keer de leiding had van het beleidscentrum dat de aanpak van de acties coördineerde. Vanaf 1999 werd de rechterlijke macht geconfronteerd met grote veranderingen: een nieuw bestuursmodel, een nieuw personeelsbeleid, nieuwe systemen voor werkprocessen, etc. Kok beleefde deze tijd 'als de boeiendste' van zijn rechterlijke carrière, 'doordat zoveel nieuwe impulsen tot een eigentijdse vorm van rechtspraak en organisatie daarvan los kwamen.' (boek, p. 230).

Kok besluit zijn boek met een epiloog. Hij laat daarin een aantal, door de geschiedenis geïnspireerde en voor de toekomst belangrijke thema's de revue passeren. Ik noem er een aantal. Kok pleit voor een scheiding tussen bestuur en rechtspraak. Het functioneren van de Raad van State als rechterlijk college past daarbij slecht. Hij pleit eveneens voor professionalisering van de rechters. Hij plaatst vraagtekens in dit verband bij de huidige omvang in aantal en inzet van de plaatsvervangers en het uitsluiten in bepaalde gevallen van de Hoge Raad als cassatierechter. Het bestaan van een hogere rechter als cassatierechter is altijd als goed ervaren. Kok is voorstander van de integratie van aparte vormen van (tucht)rechtspraak in de gewone colleges en van een betere ondersteuning van de rechters. Hij ziet tot slot veel voordeel in het inschakelen van individuele rechters bij het opstellen van wetgeving.

Het resultaat mag er zijn. Kok heeft een mooi en lezenswaardig boek geschreven, opgesierd met veel fraaie illustraties. Hij geeft een prachtig beeld van de ontwikkeling die het huidige Haagse hof en zijn voorgangers hebben doorgemaakt, waarbij hij erin is geslaagd veel algemene informatie uit de instellingengeschiedenis van de rechtspraak in de portretten te verwerken. Over het geheel genomen komen misschien de tweede helft van de negentiende eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw er wat bekaaid vanaf in zijn beschrijvingen. Ieder hof mag zich echter zo'n geschiedschrijver wensen!

Noten

- 1 Ik noem twee proefschriften: E.C.G. Bauwens, *Het Nationaal Gerechtshof 1802-1811* (1997) en M.C. Le Bailly, *Recht voor de Raad: rechtspraak voor het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland in het midden van de vijftiende eeuw* (2001).
- 2 Vgl. O. Vries e.a., *De Heeren van den Raede: biografieën en groepsportret van de raadsheren van het Hof van Friesland, 1499-1811*. Hilversum 1999.
- 3 Zie L.E. de Groot-van Leeuwen, *Rechters tussen Staat en Straat*. Nijmegen 2005, p. 5 e.v.
- 4 Zie G.E. Mulder, *Schijn van recht. De geschiedenis van de vrede-rechtspraak gedurende de Duitse bezetting*. Arnhem 1995.
- 5 Over hem: H.L.C. Hermans, 'President van de Hoge Raad in oorlogstijd? Johannes van Loon (1888-1975)', in: *Trema* 2005-10, p. 415 e.v.
- 6 Te kennen uit: J.N.M.E. Michielsen, *The "nazification" and "denazification" of the courts in Belgium, Luxembourg and the Netherlands* (Maastricht 2004), p. 156 e.v.
- 7 Vgl. voor het Hof Den Bosch: J.M.A. Boots en W. de Vries, *Het Gerechtshof te 's-Hertogenbosch 1838-1988* (1989) en *Justitie gewogen. Het Paleis van Justitie en de rechtsgang te 's-Hertogenbosch 1922-1998* [1998].

B.D. van der Velden, 'Waar gaan we heen met het Fries?' *Het gebruik van de Friese taal in het juridische en het bestuurlijk verkeer in de laatste twee eeuwen* (diss. Universiteit van Amsterdam 2004). Tilburg: Wolf Legal Publishers 2004. x + 563 p. ISBN 90 5850 084 5, €39,90.*

In zijn proefschrift heeft Bastiaan van der Velden een uitvoerig overzicht gegeven van de positie van het Fries in de officiële sector in de loop van de negentiende en de twintigste eeuw. Het boek is gebaseerd op een uitgebreide materiaalverzameling en bevat daardoor ook voor degene die (zoals ik) een groot deel van de beschreven geschiedenis zelf heeft meegemaakt, naast bekende details, het nodige nieuws.

Wie met het Fries is opgegroeid, is zich 'van nature' bewust van de dubbele functie van het Fries: enerzijds als 'gewone' spreektaal en anderzijds als meer bewust verzorgde cultuurruiting en alles wat daar zoal tussenin ligt of kan liggen. Die dubbele functie komt ook uit in dit boek, dat in het bijzonder gericht is op het gebruik van het Fries in de officiële sector. Het spreekt daarbij vanzelf dat het begint met het spreken (of veeleer het laten spreken) van het Fries door eenvoudige mensen, waarbij mensen uit hogere klassen fungeren als initiatoren of als meer of minder welwillend publiek. Die twee elementen nemen gewoonlijk een eigen plaats in in de chronologie van de ontwikkeling van het overgeleverde Friese taalgebruik. Daarbij komt het veelal als gunst toegelaten 'gewone' Fries chronologisch het eerst. In zekere zin had het boek beter één of twee eeu-

wen eerder kunnen beginnen, want het bij wijze van gunst toegestane Friese spraakgebruik van de lagere klassen is, bijvoorbeeld in de vorm van citaten van ruziënde mensen uit het volk, ook al bekend uit de zeventiende en achttiende eeuw. Naast dit taalgebruik van eenvoudige boeren en buitenlui vinden we in de zeventiende eeuw ook het dichtwerk van Gysbert Japicx, die in de stijl van de hogere literatuur van die tijd in het Fries dichtte.

Hoe moeten we de verhouding tussen die twee soorten Fries eigenlijk opvatten? Het is in ieder geval te eenvoudig, zoals Goffe Jensma doet in zijn *Rode tasje van Salverda. Burgerlijk bewustzijn en Friese identiteit* (Leeuwarden 1998), de kwantiteit van het Fries en de Friese identiteit op te maken uit de simpele hoeveelheid van het in de loop van de eeuwen geproduceerde 'Fries' zonder meer. De sociale geschiedenis van het Fries en, zoals dat in het onderhavige boek gebeurt, het tegen elkaar afzetten van de verschillende 'soorten' Fries in de sociale sector kunnen ons beter op weg helpen naar een juiste begripsbepaling.

Het uitgangspunt van Van der Velden is uiteraard het eenvoudige taalgebruik dat als gunst wordt toegelaten. Dat heeft voor een rechter nog een ander voordeel. Op grond daarvan kan hij goed vaststellen wat de justitiabelen precies zeggen en bedoelen. Bij het bepalen van de juiste betekenis van dergelijk taalgebruik spelen idiomatische nuances vaak een belangrijke rol, zoals bij het 'smoarch koaningintsje' (letterlijk vertaald: smerig koninginnetje) van 1892 (p. 48-54). Ondanks het inschakelen van een deskundige lukte het in dit concrete geval niet om de rechter de juiste betekenis van de Friese uitdrukking bij te brengen. Bij zo'n moeilijke situatie waarin een rechter verkeert, moet rekening gehouden worden met de omstandigheid dat deze zichzelf en zijn stand zo hoog kan aanslaan dat hij het eenvoudige taalgebruik niet kan of wil accepteren. Wat Van der Velden hier beschrijft is de 'clash' tussen het vreedzaam samenleven van wereld en taal van de Friezen, en wereld en taal van de hogere klassen, die nu eenmaal door henzelf en anderen hoger gewaardeerd worden. Door de emancipatie van het 'eenvoudige' Fries wordt die vrede in de loop van de twintigste eeuw ernstig verstoord. De twee partijen gaan allengs de positie van hun taal anders opvatten. Voor de rechter blijft het Fries behoren tot het domein van de lagere klassen. Daaraan doet niets af dat rechters soms zo inschikkelijk zijn dat ze het eenvoudige taalgebruik van sommige justitiabelen wel accepteren.

Het conflict openbaart zich in volle sterkte als Friese justitiabelen op voet van gelijkheid willen communiceren in hun eigen taal. Zo acht in 1933 de student Piebenga het zijn recht om Fries te spreken voor de rechter en hetzelfde geldt in 1951 voor de veearts Van der Burg en de dichter Fedde Schurer. Voorts gaan in 1974 de studenten van de FOKA er vanuit dat niet de rechter maar de Fries sprekende justitiabelen in hun recht staan, en dat zij, als zij de Nederlandstalige opschriften in Friesland overschilderen met Friese, legaal en rechtmatig bezig zijn.

Naar aanleiding van de gebeurtenissen in 1933 plaatst Van der Velden een kanttekening die een zekere relativering van de situatie inhoudt (5.9). Die kanttekening is op zichzelf zeker terecht, maar ik vraag me af of deze recht doet aan de context van de gebeurtenissen. Het afstandelijke commentaar van Douwe Kalma over rechter Meihuizen en Kalma's pleidooi voor een rijkswet die het mogelijk moest maken om het Fries in de rechtszaal te gebruiken, zal meer zijn voortgekomen uit zijn speciale positie in de Friese discussies van die dagen dan dat zijn standpunt over het Fries als rechtstaal zo afwijkend zou zijn. Dat is wél duidelijk het geval bij prof. Van der Burg, die zich lovend uitlaat over het succes van de desiderata op het gebied van het onderwijs, maar zeer kritisch is over de taalstrijd 'van zeer jonge mensen'. Hij was van de oudere garde en wilde de doelen van de Friese Beweging minder hoog en minder ver stellen. Hij zou ook vast niet ingestemd hebben met de acties van de FOKA (1974). Daarover werd later in de Friese beweging schande gesproken. Zoiets revolutionairs als het overschilderen van naambordjes was in Friesland nog nooit voorgekomen. Tenslotte memoreert Van der Velden nog de kritische noot van M.K. Scholten over en tegen de toenadering van sommige 'diehards' omstreeks 1933 tot fascistische stromingen, die weinig goeds beloofden voor taalminderheden. Daarin kan men Scholten alleen maar gelijk geven, maar het zegt niets over zijn mening over het Fries in de rechtszaal.

Terug nu naar dat Fries in de rechtszaal. Voor en omstreeks 1900 wordt er al betrekkelijk veel Fries gesproken in de rechtszaal, maar uit persverslagen wordt ook duidelijk hoe autoritair, geïrriteerd en onpraktisch rechters zich tegenover justitiabelen kunnen gedragen. Tegen zulke onheuse bejegeningen van eenvoudige mensen die zich niet goed in het Nederlands konden uitdrukken en die in zo'n situatie niet tot hun recht konden komen, werd geprotes-

teerd in de pers, in de Friese organisatie het Selskip (opgericht in 1844) en in de Tweede Kamer. Maar die protestacties bleven bescheiden, evenals die van T. de Zee, die meer ruimte voor het Fries in de gemeenteraden voorstond.

Een stap verder zetten twee melkboeren uit Oldeboorn. Zij presenteerden in 1948 hun melk en karnemelk als molke en sùpe, zoals deze producten in de dagelijkse omgang in Oldeboorn genoemd werden en nog worden. Ook zij lijken geen revolutionaire bedoelingen te hebben gehad, maar de rechter, mr. Wolthers, was duidelijk geïrriteerd over het feit dat beide mannen in de rechtszaal in het Fries reageerden. De wet ging er volgens hem van uit dat in de rechtszaal Nederlands werd gesproken. Die boze reactie lokte weer de nodige reacties uit, bijvoorbeeld van Fedde Schurer.

Eerst met 'Kneppeelfreed' kwam de emancipatoire tendens goed op gang (1951). Het provocerende optreden van – alweer – rechter Wolthers jegens de Fries sprekende veearts Sjrjk van der Burg veroorzaakte een fel protest onder anderen van – al weer – Fedde Schurer in de *Friese Koerier*. Wolthers achtte het protest van Schurer een belediging. De rechtszaak die daaruit voortvloeide, leidde op 16 november 1951 tot de ongeregelde heden die bekend werden onder de naam 'Kneppeelfreed'. Het feit dat het publiek in de te kleine zittingszaal maar ten dele een plaats kon vinden, verminderde de belangstelling niet bij degenen die buiten moesten blijven staan, terwijl de vrijdagmarkt, de uitgaande HBS op het Zaailand en de door de politie gehanteerde gummiknuppels de rust om het gerechtshof heen niet vergrootten.

Het effect van 'Kneppeelfreed' werd vele malen vergroot door de aandacht die de Friese en landelijke pers eraan besteedden. Drie ministers kwamen in Friesland op bezoek, waar ze met verschillende personen, onder anderen uit de Friese beweging, spraken. Met het oog op de grieven die er leefden, werd de commissie Kingma Boltjes ingesteld (1951). In het parlement werd diverse malen over de Friese kwestie gesproken. Behalve de verschillende Friezen die een goed woord deden voor de Friese wensen, was ook de niet-Friese PvdA'er J.H. Scheps een warm pleitbezorger voor Friese taal en decentralisatie. Toch was het moeilijk om tot een eenstemmig oordeel te komen. Op 9 mei 1956 werd ten slotte het wetsontwerp over het gebruik van de Friese taal in het rechtsverkeer aangenomen. De eed, belofte en bevestiging in het Fries werden toegestaan; iedereen kon bij de rechter

in Friesland Fries spreken. De rechter kon echter, met het oog op de bij de rechtszaak betrokkenen, vorderen dat er Nederlands gesproken werd. Verhoren konden in het Fries plaatsvinden, maar het proces-verbaal van de zitting moest in het Nederlands worden opgesteld. Desondanks namen de Provinciale Staten van Friesland in juli 1955 het voorstel aan om het Fries gesprokene in het Fries te notuleren.

Een volgende fase werd ingeleid door een brief van de Ried fan de Fryske Biweging aan de ministerraad (1968), gevolgd door een brochure van de Biwegingsried (1969) met desiderata onder meer op het gebied van het Fries in het onderwijs en in het officiële verkeer, verrat in de vorm van een wetsontwerp. Naar aanleiding van deze correspondentie werd de Commissie Friese Taalpolitiek, de zogeheten Commissie Van Ommen, ingesteld. Zij moest een antwoord geven op de suggesties van de Ried en voorstellen doen over het regeringsbeleid inzake vraagstukken van Friese cultuur. In dezelfde periode verscheen de sociologische studie van L. Pietersen *De Friezen en hun taal* (1969), die belangrijke informatie bevatte over de kennis van spreken, lezen en schrijven van de Friese taal, kort gezegd over het draagvlak van de Friese taal in de maatschappij. In 1974 werd de lageronderwijs-wet van 1920 gewijzigd: met ingang van 1980 werd het Fries een verplicht leervak.

De grootste barrières voor het Fries lagen nog altijd bij Justitie. Evenals in 1956 waren de argumenten van rechtseenheid, rechtsgelijkheid en rechtszekerheid nog altijd onneembare vestingen tegenover de Friese wensen met betrekking tot schriftelijk Fries in de rechtsbedeling.

Een volgend initiatief kwam weer uit een heel andere hoek en wel van Friese studenten uit Groningen, de FOKA (1974). Voor hen was de Friese strijd een sociale strijd. Zoals gezegd betekende het overschilderen van naamborden van dorpen en straten voor hen niet een illegale actie, maar eerder herstel van legitimiteit. Het Fries en het Nederlands moesten gelijkberechtigd zijn. Nadat de eerste opwinding en verontwaardiging wat gezakt was, benoemden Gedeputeerde Staten een Werkgroep Frysk Taalgebrûk yn it offisiële Forkear, waarin, evenals in andere commissies die volgden, leden van de FOKA veelal een werkzaam aandeel hadden. Zo ontwikkelden zich de 'revolutionairen' van 1974 in de jaren daarop tot de organisatoren.

In deze periode werd heel wat beproefd door pro-

vincie en rijk. Zo werden voorbeeldgemeenten voor een Friestalig bestuur ingericht (bijvoorbeeld Rauwerderhem). Maar verschillende initiatieven liepen geheel of gedeeltelijk stuk op de vasthoudendheid van met name het ministerie van Justitie. Waar voorde- ringen gemaakt leken te worden, werden die vaak weer geneutraliseerd door de noodzaak van de vertaling van Friese teksten in het Nederlands.

Ook al waren de concrete resultaten voor het Fries in de jaren tachtig en negentig niet zo spectaculair, men kan toch constateren dat er beweging in zat. Ook de rijksoverheid werkte daaraan mee. In 1995 kwam er een nieuwe wet 'Gebruik Friese taal', waarin de wet van 1956 werd verruimd. Akten van de burgerlijke stand werden zowel in het Fries als in het Nederlands opgesteld. Over het algemeen was de positie van het Fries in het openbaar bestuur gunstiger dan in de rechtszaal.

Het middel van de bestuursafspraken 'Friese taal en cultuur' (1986-1993) bleek minder doelmatig te zijn dan bindende wettelijke bepalingen.

Op 1 maart 1998 trad het Europees Handvest voor regionale talen of talen van minderheden in werking. Dat betekende nog een middel tot bescherming van het Fries, en wel vanuit de internationale gremia. De bescherming beperkt zich tot door de staten zelf aangegeven punten, waarbij ook toetsing mogelijk is geworden.

Van der Velden heeft een waardevol boek geschreven, waarin hij de verschillende meningen tot haar recht laat komen. Daarmee is het een goed overzicht geworden en legt het tegelijkertijd een goede basis voor het verder doordenken van de problemen. Ook het verzamelde materiaal kan de toets der kritiek doorstaan. Op bepaalde punten zou ik het weleens wat strakker geordend hebben willen zien. Dat zou het des te bruikbaar- der hebben gemaakt. Een ander, technisch puntje van kritiek: de computer heeft hier en daar zijn sporen nagelaten in de vorm van tekstverwerkingsfouten (dubbele werkwoordsvormen en dergelijke). Maar die details doen natuurlijk niets af aan de kwaliteit en het nut van het werk van Van der Velden.

Grou

A. Feitsma

Noot

* Noot van de redactie: prof. T.J. (Theo) Veen, de vorig jaar overleden eindredacteur van *Pro Memorie* en promotor van Bastiaan van der Velden, stelde zelf nog voor prof. Feitsma, voorma-

lig hoogleraar Friese taal- en letterkunde aan de VUA en UVA, te vragen een recensie te schrijven over onderhavig proefschrift. De redactie dankt mevrouw Feitsma dan ook van harte voor deze bespreking.

Th.J. Clarenbeek, *Cumulatief register op de bijdragen gepubliceerd in het Militair Rechtelijk Tijdschrift in de jaren 1905-2002*. [Z.pl., z.j.]. Geen ISBN.

Liefhebbers en beoefenaren van de rechtsgeschiedenis kunnen zich sinds november 2003 verheugen over het feit dat voor hen een belangrijke bron ontsloten is. Ten langen leste is immers het *Militair rechtelijk tijdschrift* (MRT) door middel van een cumulatief register toegankelijk gemaakt. Wie zich in het verleden voor de praktijk van het militair straf- en tuchtrecht voor de toegang tot het MRT moest behelpen met een eigenhandig bijgehouden kaartsysteem, is het een verademing dit register ter hand te nemen: hij vindt zijn kaartjes op meerdere ingangen (schrijver, trefwoord – vaak met verwijzing naar andere lemmata – en titel van de bijdrage) zonder mankeren in het register terug. Zelfs kaartjes die ik in mijn systeem onder een eigen trefwoord had gerubriceerd bleken na enig nadenken in het register terug te vinden. Om budgettaire redenen beperkt dit register zich tot de ‘bijdragen’, waaronder niet alleen de gepubliceerde artikelen maar ook de statistische overzichten en de integraal gepubliceerde wetsontwerpen worden begrepen.

Wat is dan niet in dit cumulatief register opgenomen? Als je de opsomming in het voorwoord (p. 6) leest, lijkt dat op het eerste gezicht indrukwekkend veel te zijn. Bij nader inzien oogt die lijst imposanter dan ze in feite is. Zo zijn bijvoorbeeld ‘Personalialia’ niet opgenomen. Wie ook maar een flauw benul heeft van de vele bevorderingen, benoemingen in rechterlijke colleges van ambtenaren en militairen, kan de uitsluiting van die rubriek slechts toejuichen. Ernstiger lijkt het ontbreken van uitspraken van militair rechterlijke colleges en belangrijke tuchtrechtelijke beslissingen. Voor wat betreft die colleges beschikken we echter over Van den Bosch, Fontijn en anderen, Uitspraken

militair strafrecht 1923-1979 (Zwolle 1981). ‘Met behulp van dat boek, dit register en met toepassing van de zogenaamde sneeuwbalmethode zal in het Tijdschrift gepubliceerde jurisprudentie met betrekking tot andere (militaire) wetten niet zo moeilijk te vinden zijn’, aldus de samensteller. Ook de uit rechtshistorisch oogpunt baanbrekende tuchtrechtelijke beslissingen, zoals die betreffende het toepassen van ongeoorloofde huishoudelijke tuchtmaatregelen (bijvoorbeeld MRT 1956, p. 262 e.v.), zijn via deze methode terug te vinden.

Een pluspunt van het register is voorts dat de vindplaatsen worden vermeld met zowel het Romeinse jaargangnummer als ‘de kalenderjaren/het kalenderjaar’ waarin die jaargang verscheen. Onderzoekers en bibliotheekpersoneel zal, met name voor de jaargangen tot 1946, vermelding op de aanvraagbriefjes van de in het register gegeven vindplaatsen veel ongenoegen besparen!

Slechts zeer incidenteel lukte het mij niet iets via het register terug te vinden. Dat is voor een specialistische enkeling misschien frustrerend, maar niet onoverkomelijk: het register maakt de bijdragen in het MRT toegankelijk en het is inderdaad aan die onderzoeker de in de bijdragen gevonden wetenswaardigheden op eigen doften verder uit te diepen.

Kortom: alle lof voor dit register en respect voor de deskundigheid van de samensteller, die van 1976 tot 2003, waaronder vele jaren als voorzitter van de redactiecommissie, bij het MRT was betrokken.

Tot slot: het MRT timmerde ter gelegenheid van zijn honderdste jaargang – onder andere op de kaft van de afleveringen – flink aan de weg. In tegenstelling tot dit uiterlijk vertoon stond de onopvallende wijze waarop de abonnees hun jubileum geschenk ontvingen. Het van harde kaft voorzien register viel zonder begeleidend schrijven zo maar in de bus. Aan het unieke geschenk werd eerst op de laatste pagina van de jubileumjaargang (MRT 2003, p. 430) enige aandacht gewijd. Naar mij dunkt werd daarbij het feit dat Clarenbeek met zijn monnikenwerk inderdaad een gesloten boek heeft geopend (p. 5) wat onderbelicht.

Waarder

S.W.P.C. Braunius

SIGNALEMENTEN

Van Velzen, Ministeriële verantwoordelijkheid

Op 3 juni 2005 had P.L.G van Velzen te Tilburg bij prof. mr. A. Koekkoek moeten promoveren op *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid, theorie en praktijk 1813-1840* (Nijmegen: Wolf Legal Publishers. ISBN/ISSN: 9058501280). De promotie ging door, maar met een invaller-promotor want Alis Koekkoek was op 18 april 2005 overleden. Daaraan hebben wij te danken dat Van Velzen enkele hoofdlijnen uit zijn studie kon verwerken in zijn bijdrage, getiteld 'Van Hogendorps onderdrukte ministeriële verantwoordelijkheid' in: *Getuigend Staatsrecht, Liber amicorum A.K. Koekkoek* (Nijmegen: Wolf Legal Publishers. ISBN/ISSN: 9058502058). Het eerste exemplaar van dit werk werd in december 2005 aan mevrouw Koekkoek aangeboden. Van Velzen maakt aannemelijk dat Gijsbert Karel van Hogendorp in zijn 'Schets' van 1812 het principe van de ministeriële verantwoordelijkheid al verwerkt had, en dit dan ook was opgenomen in de Grondwetten van 1814 en 1815. De ministers zouden individueel in plaats van de koning parlementair verantwoordelijk zijn voor on(grond)wettige regeringsdaden. Tot augustus 1815 kon Willem I zich in deze figuur vinden. Toen trad de nieuwe Grondwet in werking en veranderde de vorst van standpunt.

PN

Van der Burg, Prinselijke huwelijken

In het voorbijgaan wijs ik op een andere voor rechtshistorici interessante bijdrage aan de bundel *Getuigend Staatsrecht, Liber amicorum A.K. Koekkoek*, te weten 'De toestemming voor prinselijke huwelijken, een erfenis uit de tijd der Republiek der Verenigde Nederlanden'. Auteur van deze bijdrage is F.H. van der Burg, emeritus-hoogleraar Staatsrecht te Tilburg en te Leiden.

PN

Bootsma en Hoetink, Over lijken

P. Bootsma en C. Hoetink, *Over lijken. Ontoelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer*. Meppel-Amsterdam 2006. ISBN 90 8506 179 2. Het reglement van orde van de Tweede Kamer werd in 1934 verrijkt met de zogeheten 'schrabepaling' op grond waarvan de voorzitter kon besluiten bepaalde, door hem ontoelaatbaar geachte, uitlatingen uit de *Handelingen* te weren. Toch werden deze ontoelaatbare uitspraken in een speciaal archief bewaard. Beide auteurs (stafleden van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis te Nijmegen) hebben nu een aantal van deze par-

lementaire incidenten verzameld en van historisch commentaar voorzien. Het resultaat is een lezenswaardig boek dat een mooi uitroepteken is bij de recente staatsrechtsgeschiedenis.

ECG

Donker, mr. J.C. Bloem

Als eerste deel in De Parelduikerreeks verscheen G. Donker, J.C. Bloem, *meester-dichter*. Amsterdam: Lubberhuizen 2006. 112 p., geïll. ISBN 90 5937 112 7, €13,90. In deze uitgave zijn drie artikelen bijeengebracht, verbeterd en aangevuld. Twee ervan verschenen in *Pro Memorie* ('Geheime Bloemstukken' in 2001-3.2 en 'Mr. J.C. Bloem, griffier in Lemmer' in 2002-4.2) en één artikel in het literaire tijdschrift *De Parelduiker* ('Hora est, J.C. Bloem' in 2002-7.4). Aan de hand van vele onbekende archiefstukken reconstrueert Gretha Donker Bloems lang verscholen gebleven juridische loopbaan, die bepaalde niet vlekkeloos verliep. Na zijn promotie in 1916 kon hij maar moeilijk bij de rechterlijke macht aan de slag komen, zeker nadat hij een paar jaar later wegens een, overigens licht, zedenmisdrif zelf terecht had gestaan. Uiteindelijk werd hij benoemd tot griffier van het kantongerecht in het Friese Lemmer, later gevolgd door Breukelen en Zutphen. Kees Fens in *de Volkskrant* over dit boek: 'Een betere griffier dan Gretha Donker had Bloem voor zijn vele zaken niet kunnen wensen.'

SF

Robijn, Het recht van een vrije Friese stad

V. Robijn, *Het recht van een vrije Friese stad. De stadboeken van Bolsward (1455-1479)*. Leeuwarden 2005. (Middel-eeuwse Studies en Bronnen 87). ISBN 90 6550 877 5, €16. Friese steden hebben iets bijzonders, behalve dat iedereen weet dat het er elf zijn. Hun bijzonderheid zit hem in het feit dat ze over het algemeen hun stadsrechten niet van een landsheer hebben gekregen, maar dat ze zich die zelf hebben toegekend. Bolsward is zo'n Friese stad, die in 2005 het feit herdacht, dat ze 550 jaar geleden – dus in 1455 – zich losgemaakt had van het omliggende platteland en zich tot autonome stad had omgevormd. Er werd in dat jaar een eigen 'stadboek' opgesteld, waarin de bekende pater Brugman – hij kon praten als geen ander zoals we weten – een inspirerende rol speelde. Vierentwintig jaar later (1479) werd dit stadboek herzien en uitgebreid. De jonge Groningse mediëvist Vincent Robijn heeft de inhoud van die beide stadboeken tot

onderwerp van een verrassende studie gemaakt, waarin naast de gebruikelijke institutionele aspecten ook aandacht gegeven werd aan de sociaal-historische benadering. De bijzondere politieke situatie waarin Friesland zich in die periode bevond, komt in dit kader ook aan de orde. De teksten van de beide stadboeken zijn eveneens in dit boek opgenomen.

FKB

Allan, Kennemer landrecht

A.J. Allan, *Het Kennemer landrecht van 1274 tot het begin van de Republiek. Tekst van het handvest van 1292 met her-taling en toelichting.* [S.l.: s.n.] 2005. (Proefschrift Universiteit van Amsterdam, met lit. opg., reg., met samenvatting in het Duits). 274 p., geïll. De Haarlemse uitgever en advocaat Co Allan volgde een late roeping en stortte zich voor zijn proefschrift op het Kennemer landrecht van 1292. Zijn boek biedt de eerste algemene beschrijving van het recht zoals dat in de streek van Kennemerland heeft gegolden. Dat gebied dat feitelijk het centrale deel van wat wij nu kennen als Noord-Holland omvatte (de vierhoek Petten-Schagen-Aalsmeer-Bennebroek), kreeg in 1274/75 zijn oudste handvest van de graven van Holland, dat in een acte van 1292 bewaard gebleven is. De auteur behandelt niet alleen de 41 artikelen van het landrecht afzonderlijk, maar gaat in zijn inleidende beschouwingen in op de voorgeschiedenis van het handvest, de bronnen ervan en het territorium waarbinnen het gegolden heeft. Ook inhoudelijke aspecten van het landrecht passeren de revue, en er is aandacht voor de rechterlijke organisatie en het procesrecht. Na en naast het boek van Niel Hoogewerff over het Haarlemse stadsrecht van 1245 vormt dit boek een waardevol complement.

FKB

Tukker, Wet en recht in de (in het Latijn gestelde) Romeinse geschiedschrijving

Het proefschrift *Lex et Historia. Waardeoordeel over wet en recht in de profane Latijne historiografie* werd door W.B. Tukker op 20 maart 2006 te Nijmegen verdedigd. Promotor was de Latinist prof. dr. J.H. Brouwers. Uitgever: Valkhof Pers te Nijmegen (ISBN 9056252186).

De wetten die de historiografen bespraken of vermelden vormen slechts een fractie (nog geen tachtig, leverde een ruwe telling mij op) van de honderden die voorkomen in G. Rotondi, *Leges publicae populi romani*. Ze zijn voornamelijk van publiekrechtelijke aard, is

mijn indruk. De geschiedschrijvers beoordelen het instituut wet in het algemeen positief, terwijl vooral Tacitus zich over specifieke wetten vaak kritisch uitspreekt.

PN

Heutink, Middeleeuws Genemuiden

A. Heutink, *Middeleeuws Genemuiden. De vroegste geschiedenis van een stad in Overijssel.* 2005. 208 p., geïll. ISBN 90 6697 168 1, €22,50. De amateur-historicus Albert Heutink uit Genemuiden heeft zich dertig jaar lang beziggehouden met de middeleeuwse geschiedenis van zijn geboorteplaats. Het resultaat is een boek waarin een helder overzicht wordt gegeven van de diverse facetten van het bestuur en rechtspraak van die kleine Overijsselse stad. Aandacht wordt onder andere geschonken aan 'de stadsrechtverlening' (1275), 'burgerschap en bestuur' en 'recht en rechtshandhaving'. In de bijlagen zijn de teksten van de Genemuiden privileges en het 'stadboek der willekeuren' integraal opgenomen.

FKB

Jubileumbundel van de Werkgroep Limburgse Rechtsgeschiedenis

De hierboven genoemde Werkgroep bestond in 2005 vijftienvintig jaar. Ter dezer gelegenheid verscheen toen onder redactie van A.M.J.A. Berkvens en Th.J. van Rensch een bundel opstellen, met de titel *Wordt voor Recht gehalten* (ISBN 90 71581 13 6).

Het boek dat tevens deel 19 van de reeks Werken uitgegeven door Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap uitmaakt, bevat – na een 'Ten geleide' van beide redacteuren – de volgende bijdragen: G.H.A. Venner, 'Schepenen op het platteland in Midden- en Noord-Limburg voor 1350'; Th. Huijs, 'De repartitie van de grote bedde in het hertogdom Gelre, in het bijzonder het Overkwartier van Roermond, 1532-1713'; P.L. Nève, 'Luikse invloed op de wetgeving van het Duitse Rijk. Het appelverbod in strafzaken (1530)'; P. van Peteghem, 'De oprichting van de nieuwe bisdommen in de Nederlanden en "de translatione episcopi"'. Het bisdom Roermond, juridische adviezen en kerkelijk recht'; P.J.H. Ubachs, "'Ten respecte van de liberteyt vande twee religien"'. Het Maastrichtse simultaneum als rechtsbeginsel, 1632-1794'; E.P.M. Ramakers, 'De collecties Hillensberg en Loyens in de Stadsbibliotheek Maastricht'; A.M.J.A. Berkvens, 'De kanunnik Joannes Stuben als auctor intellectualis van het "Rijks-Vorstendom"

Thorn (1688-1721)'; A.M.J.A. Berkvens, "Zur Abkürzung unnötiger Processualweitlaufigkeiten". Een bijdrage over de geschiedenis van het Hof van Appel te Thorn 1718-1795'; A.M.J.A. Berkvens, 'Bronnen betreffende het Hof van Appel te Thorn 1718-1795'; Th.J. van Rensch, 'Twee onbekende brieven over bokkerijdersprocessen'; A.Fl. Gehlen, 'Een achttiende-eeuws leerboek over de huwelijksgoedengemeenschap naar Guliks-Bergs recht'; M. Koene-Gorren, 'Een onrechtmatige arrestatie tijdens de kermis van St.-Servaas te Maastricht anno 1789'; I.M.H. Evers, 'Het begin van het gevangeniswezen in het departement Nedermaas'; G.-R. de Groot, 'De geschiedenis van het Nederlandse Nationaliteitsrecht in de negentiende eeuw'.

PN

Onrechtmatig leven?

In de reeks *Annalen van het Thijmgenootschap* verscheen *Onrechtmatig leven? Opstellen naar aanleiding van Baby Kelly*. Nijmegen: Valkhof Pers 2006. ISBN 90 5625 221 6, €17. Het Thijmgenootschap organiseerde in samenwerking met de Wetenschappelijke kring voor recht, ethiek en gezondheidszorg op 20 mei 2005 aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam een symposium over het thema 'Wrongful life'. Dit naar aanleiding van het arrest van de Hoge Raad van 18 maart 2005 inzake Baby Kelly, dat de eerste zogeheten *wrongful life*-claim in Nederland betrof. Sprekers op dit symposium waren politicologe Margo Trappenburg, rechtsfilosoof Jean-Marc Piret, rechts-socioloog Nick Huls en jurist Marc Loth. Hun voordrachten zijn in deze bundel opgenomen en aangevuld met bijdragen van auteurs die in Nederland als deskundig bekend staan op het gebied van *wrongful life*, te weten Govert den Hartogh (wijsgerige ethiek), mgr. Wim Eijk (medische ethiek), Rob Kottenhagen en Willem Boon (beiden rechtsgeleerdheid).

GD

Teunis, *Social justice in Anjou (eleventh century)*

In de serie *Middeleeuwse Studies en Bronnen* (91) verscheen H. Teunis, *The appeal tot the original. Social justice in Anjou in the eleventh century*. Hilversum: uitgeverij Verloren 2006. Illustrated, 155 p. ISBN 90 6550 904 6, €20. Aan de informatie door de uitgever ontleenen we de volgende passage: 'More than ever, justice and its administration is that which holds our society together. But justice is not merely what it contained in rules and regulations, as Hank Teunis shows in his

book on disputes and their settlements in eleventh century Anjou. By studying a large number of records and their colourful narratives with the help of anthropological concepts Teunis succeeds in reconstruction the basic notion of justice of the period. Before Montesquieu (1748) formulated the division of legislative, executive and judicial branches, people in the eleventh century had an unquestioned procedure for justice of their own, one that served as a bedrock or foundation. Putting the procedure into practice was a complicated affair, as it still is today. It had been ingrained in the mindset of both the clergy and lay persons – it had to be taken for granted.'

GD

Berkenvelder, *Stedelijk burgerrecht en burgerschap*

F.C. Berkenvelder, *Stedelijk burgerrecht en burgerschap: een verkennende inventarisatie in Deventer, Kampen en Zwolle (1302-1811)*. Zwolle 2005. (Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, met index, lit. opg., met samenvatting in het Engels en Duits). 960 p., geïll. ISBN 90 4008 835 7, €59,50. De oud-gemeentearchivaris van Zwolle, Frans Berkenvelder, heeft met zijn zeer omvangrijke studie over het stedelijk burgerrecht en burgerschap in de drie Overijsselse steden Deventer, Kampen en Zwolle velen aan zich verplicht. Voor het eerst wordt in comparatief verband aandacht geschonken aan zeer uiteenlopende aspecten van het burgerdom in de Noord-Nederlandse steden, zoals de verschillende typen (klein en groot burgerschap, buitenburgerschap, andere stedelingen). Ook de rechten en plichten van burgers vanaf de middeleeuwen tot in de vroege negentiende eeuw passen de revue alsmede de wijzen waarop het burgerschap verworven (en verloren) kon worden. Ook de vereisten en de procedures om burger te kunnen worden komen aan de orde. Opmerkelijk is dat – hoewel de titel uitsluitend melding maakt van het burgerwezen in de Overijsselse hoofdsteden – er in de studie telkens ook verwezen wordt naar overeenkomstige bepalingen en regelingen uit andere steden in de Noordelijke Nederlanden en de aangrenzende Duitse en Belgische gebieden, zodat het boek een veel grotere reikwijdte heeft dan de titel aangeeft.

FKB

Barendsen en Venema, *Rechtbank Arnhem en de Duitse bezetting*

J. Barendsen en D. Venema, *De rechtbank Arnhem en de Duitse bezetting*. Nijmegen 2004. 81 p. ISBN 90 5850

090 X, €15. De kern van dit boekje over de rechtbank van Arnhem tijdens de Duitse bezetting wordt gevormd door het vonnis van fungerend rechtbankpresident jhr. Van Nispen tot Sevenaer op 4 september 1944, dat de schorsing betrof van de tenuitvoerlegging van een besluit van de president van de Apothekerskamer tot gedwongen betaling van contributie aan die Kamer. Tot de motivering van dat vonnis behoorde onder andere dat de bedoelde wetgeving – namelijk de instelling van de Apothekerskamer (naast onder meer de Artsen-, Tandartsen- en de Kultuurkamer) – niet tot stand gekomen was door de samenwerking tussen regering en parlement, maar dat ze door de bezetter was opgelegd, met als gevolg dat die regeling door haar wijze van totstandkoming en doelstelling afwijkt van een wet in de zin van de Nederlandse constitutie. Vastgesteld werd dat die regeling in die omstandigheid door de rechter getoetst mocht worden. Vervolgens werd geconcludeerd tot schorsing van het besluit tot beslaglegging van de Apothekerskamer. Deze uitspraak betekende een affront voor de bezetter en het mag aannemelijk worden geacht, dat de dramatische gebeurtenissen die zich dertien dagen later tijdens de slag om Arnhem zouden afspelen – het gerechtsgebouw ging in vlammen op –

de arrestatie van Van Nispen hebben verhinderd. Deze uitspraak behoort naast het bekende ‘verzets’-arrest van het Hof in Leeuwarden uit 1943 met ere genoemd te worden. Verder wordt aandacht besteed aan het recht en de rechterlijke macht tijdens de Duitse bezetting, en het wel en wee van de Arnhemse rechtbank vanaf 1940, inclusief de executie van substituutgriffier Van Limburg Stirum en de benoeming van de fanatieke NSB’er Wolthuis tot vrederechter. In enkele bijlagen zijn de belangrijkste documenten – waaronder de bewuste uitspraak – opgenomen.

FKB

Amstel-Horák, Verhandeling Jan van Hout

Op de website van de Vereniging Jan van Hout (de Vrienden van het Leidse archief) is een door Marleen van Amstel-Horák vervaardigde transcriptie te vinden van een door Jan van Hout geschreven verhandeling. In mei 1595 had het stadsbestuur van Leiden aan zijn secretaris, Jan van Hout (en aan zijn pensionaris, Rombout Hogerbeets) opdracht gegeven kritisch de keuren van Rijnland te bezien. Een heldere toelichting en een aantal illustraties maken deze publicatie tot een aantrekkelijk geheel. Zie www.janvanhout.nl.

SF

OVER DE AUTEURS VAN DE ARTIKELEN

Lic. Koen Aerts is in 2005 afgestudeerd als licentiaat historicus aan de Universiteit Gent met de verhandeling “Persona non grata”. Genadeverlening bij ter dood veroordeelden tijdens de repressie na de Tweede Wereldoorlog (1944-1950).

E-mail: Koen.Aerts@UGent.be

Dr. Michiel Decaluwe studeerde geschiedenis en rechten aan de Universiteit Gent en promoveerde aldaar in 2005 op *Een succesvolle nederlaag. De strijd om de ultieme macht in de Kerk van paus Eugenius IV met het concilie van Bazel, 1431-1449*. Hij is momenteel verbonden aan de Albert-Ludwigs-Universität-Freiburg (Duitsland).

E-mail: michiel.decaluwe@yahoo.com

Prof.mr. Sjoerd Faber is hoogleraar rechtsgeschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

E-mail: s.faber@rechten.vu.nl

Prof.mr. C.J.H. Jansen is hoogleraar Rechtsgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen, tevens bijzonder hoogleraar Romeins recht aan de Universiteit van Amsterdam.

E-mail: C.J.H.Jansen@jur.ru.nl

Dr. J.P. Meihuizen studeerde rechten aan de Universiteit van Amsterdam, waar hij in 2003 cum laude promoveerde op *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2003, tweede druk ook 2003). Hij is verbonden aan de juridische faculteit van de Uni-

versiteit van Amsterdam en het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

E-mail: jogglimeihuizen@tiscali.nl

Dr. D.W. de Mildt studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Leiden. Hij promoveerde in 1996 cum laude aan de Universiteit van Amsterdam op *In the Name of the People. Perpetrators of Genocide in the Reflection of their post-war Prosecution in West Germany. The ‘Euthanasia’ and ‘Aktion Reinhard’ Trial Cases* (The Hague/London/Boston 1996). Hij was tot 2006 als historicus verbonden aan de leerstoelgroep Strafrecht van de Universiteit van Amsterdam en is redacteur van *Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen* (Amsterdam 1968- ...).

E-mail: D.W.deMildt@uva.nl

Prof.dr. Jos Monballyu is gewoon hoogleraar rechtsgeschiedenis en inleiding tot het recht aan de Katholieke Universiteit van Leuven. Hij doceert ook aan de universitaire campus Kulak in Kortrijk.

E-mail Jos. Monballyu@Kulak.ac.be

Prof.mr. P.L. Nève is emeritus-hoogleraar in het Romeins recht aan de Radboud Universiteit Nijmegen en in de Rechtsgeschiedenis aan de Universiteit van Tilburg.

E-mail: pl.neve@planet.nl

Prof.dr. B.H. Stolte is hoogleraar Byzantijns recht aan de Rijksuniversiteit Groningen.

E-mail: b.h.stolte@rug.nl

Kopij-aanwijzingen

De bijdragen zijn bij voorkeur gesteld in de spelling van 1995.

Het gebruik van ‘tussenkopjes’ wordt aanbevolen. Nieuwe alinea’s springen links in. Citaten moeten tussen enkele aanhalingstekens worden geplaatst, citaten binnen citaten tussen dubbele. Grotere citaten worden aangegeven door na een regel wit het hele citaat een tab te laten inspringen. Citaten die niet in de Nederlandse, Duitse, Franse of Engelse taal zijn gesteld, dienen vergezeld te gaan van een vertaling.

In de tekst wordt naar de noten verwezen door de nootcijfers, in superscript na de afsluitende punt of (punt)komma te plaatsen.

De namen van boeken en tijdschriften worden gecursiveerd, de titels van artikelen moeten tussen enkele aanhalingstekens worden geplaatst. Behalve in de boekaankondigingen en de recensies hoeft de naam van de uitgever niet te worden vermeld.

Voorbeelden artikel:

- E.C. Coppens, ‘Het Lam Gods zijdelings verkocht’, in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 19-40; aldaar p. 37.
- A.Fl. Gehlen, ‘Visis actis. Eerste bevindingen bij de openlegging van het gerechtelijk archief der Luikse commissarissen-deciseurs te Maastricht (1632-1794)’, in: E.C. Coppens (red.), *Honoris causa. Opstellen aangeboden aan prof.mr. O. Moorman van Kappen* (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, nr. 42; Nijmegen 1999), p. 49-60; aldaar p. 50.

Voorbeelden boek:

- P.L. Nève, *Schets van een geschiedenis van het notarisambt in het huidige België tot aan de Franse wetgeving* (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, nr. 34; Nijmegen 1995), p. 120.
- Peter R. Boomsma, *Kneppelfreed. Gevecht om de taal met wapenstok en waterkanon* (Franeker 1998), p. 35.

Voorbeelden recensie:

- Caspar van Heel, [recensie van:] Alphons van den Bichelaer, *Het notariaat in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch ... (1306-1531)* (1998), in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 165-168; aldaar p. 166.
- Luk Burgelman, [recensie van:] Jean-Pierre Nandrin, *La justice de paix à l'aube de l'indépendance de la Belgique 1832-1848* (1998), in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 175-177; aldaar p. 177.

Voorbeelden van vermelding van reeds eerder aangehaalde literatuur:

- Coppens, ‘Het Lam Gods’, p. 30.
- Gehlen, ‘Visis actis’, p. 53.
- Boomsma, *Kneppelfreed*, p. 40.
- Nève, *Schets van een geschiedenis*, p. 125, of:
- Nève, *Schets geschiedenis notarisambt*, p. 125.
- Van Heel, recensie Van den Bichelaer, p. 167.
- Burgelman, recensie Nandrin, *La justice de paix*, p. 176.

Illustraties worden op prijs gesteld. Indien het artikel van afbeeldingen wordt voorzien, graag duidelijke foto's aanleveren, de onderschriften op een apart blad opnemen. Onderschriften en illustraties moeten worden voorzien van een nummer. Op de uitdraai dient in de marge te worden aangegeven waar de betreffende illustratie moet komen.

Door de redactie aanvaarde kopij geldt als drukklare tekst. Wijzigingen, anders dan verbetering van zetfouten, kunnen de auteur in rekening worden gebracht.

INHOUD Pro Memorie 8 (2006), aflevering 1

Redactioneel	S. Faber	1
Artikelen		
D.W. de Mildt en J.P. Meihuizen Koen Aerts	Nederland en zijn Duitse oorlogsmisdadigers	3
Sjoerd Faber	Genade voor ter dood veroordeelden tijdens de zuivering na de Tweede Wereld- oorlog in België: een vorstelijk prerogatief?	53
Michiel Decaluwe	Doodstraf en gratie in Nederland (1945-1952)	67
Jos Monballyu	Recht kennen om het te omzeilen: gerechtelijke huwelijksstrategieën in de Zuidelijke Nederlanden in de vijftiende eeuw	72
P.L. Nève	De repressie van bendecriminaliteit door de soeverein-baljuw van Vlaanderen in het midden van de zestiende eeuw	82
C.J.H. Jansen en B.H. Stolte	Een surnumerair in toga: Laurent Nouwen (1903-1997)	115
	G.C.J.J. van den Bergh (1926-2005)	135
Recensies		
E.C. Coppens (red.), <i>Secundum Ius. Opstellen aangeboden aan prof. mr. P.L. Nève</i> (J.H.A. Lokin) 143; C.J.H. Jansen, J.M. Smits en L.C. Winkel (red.), <i>16 juristen en hun filosofische inspiratie</i> (D. Venema) 144; R. Lesaffer, <i>Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis</i> (G. Martyn) 148; A.Fl. Gehlen en P.L. Nève (red.), <i>Het notariaat in de Lage Landen (ca. 1250-1842). Opstellen over de geschiedenis van het notariaat in de Lage Landen vanaf de oorsprong tot in de negentiende eeuw</i> (G. Martyn) 154; T. Hesselink-van der Riet en W. Kohl (red.), <i>De heerlijkheid Bevervorde/Beverförde in Twente. Oorkonden en Regesten in het Nederlands en het Duits 1329-1575. Kort overzicht van beleningen, verkopen en registers 1251-1561</i> (P. van Peteghem) 158; R. Feenstra, <i>Histoire du droit savant (13e-18e siècle). Doctrines et vulgarisation par incunables</i> (G. Martyn) 160; M. Vrolijk, <i>Recht door gratie. Gratie bij doodslagen en andere delicten in Vlaanderen, Holland en Zeeland (1531-1567)</i> (G. Martyn) 162; J.F.A. Wassink, <i>Van stad en buitenie. Een institutionele studie van rechtspraak en bestuur in Weert 1568-1795</i> (H. van de Mortel) 167; A. Pitlo, <i>De zeventiende en achttiende eeuwse notarisboeken. Een verhandeling over Notarisboeken, Notarisambt en Notarieel recht onder de Republiek der Verenigde Nederlanden</i> (algeh. bew. door A.Fl. Gehlen) (B. Duinkerken) 169; G.Chr. Kok, <i>In dienst van het recht. Uit de geschiedenis van het Gerechtshof 's-Gravenhage en de daaraan voorafgegane hoven (1428-heden)</i> (C.J.H. Jansen) 176; B.D. van der Velden, <i>'Waar gaan we heen met het Fries?' Het gebruik van de Friese taal in het juridische en het bestuurlijk verkeer in de laatste twee eeuwen</i> (A. Feitsma) 179; Th.J. Clarenbeek, <i>Cumulatief register op de bijdragen gepubliceerd in het Militair Rechtelijk Tijdschrift in de jaren 1905-2002</i> (S.W.P.C. Braunius) 182		
Signalementen		183
Over de auteurs van de artikelen		188

